

Z. Nishonova, G. Alimova

BOLALAR PSIXOLOGIYASI VA UNI O'QITISH METODIKASI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

Z. NISHANOVA, G. ALIMOVA

BOLALAR PSIXOLOGIIYASI VA UNI O‘QITISH METODIKASI

Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi ilmiy-uslubiy va o‘quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtirish Kengashi tomonidan Oliy o‘quv yurtlari Maktabgacha ta‘lim (5141700) bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

**O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti
Toshkent – 2006**

Z. Nishanova, G. Alimova. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. 160 b.

Qo'llanmada bolalar psixologiyasi fanining dolzarb muammolari yoritilgan. Chaqaloqlik, go'daklik, ilk bolalik, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari, irodaviy-hissiy xislatlari va psixologik xususiyatlari bayon etilgan. Shu bilan birga bolalar psixologiyasini o'qitish metodikasi fanining muhim jihatlari ochib berilgan. Qo'llanma psixologlar, tarbiyachilar, pedagoglar, maktabgacha tarbiya muassasasining mutaxassislariga, talabalarga mo'lajalangan.

Taqrizchilar:

F.I.HAYDAROV

psixologiya fanlari nomzodi, dotsent;

X.ALIMOV

psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.

KIRISH

Har tomonlama yetuk, barkamol shaxsni tarbiyalash hozirgi kun ta'lim tizimi oldidagi dolzarb muammolardan biridir. Barkamol shaxsni tarbiyalashda u dunyoga kelganidan boshlab, to maktabgacha tarbiya yoshigacha bo'lgan davrdagi psixologik xususiyatlarini bilish tarbiyachilar, pedagoglar va psixologlar, ota-onalar uchun muhim ahamiyatga ega. O'quv qo'llanmada maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalik, ya'ni bola tug'ilganidan boshlab, maktab yoshigacha bo'lgan davrini qamrab olgan.

O'quv qo'llanmada bolalar psixologiyasining hozirgi vaqtdagi dolzarb muammolari ko'proq o'z aksini topgan. Mamlakatimiz prezidenti I.A.Karimov asarlarida O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida, Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillarida tarbiyachilar, pedagoglar oldiga ulkan vazifalarni yuklamoqda.

Ana shu vazifalarni amaliyotda o'z ifodasini toptirishda bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi fani muhim rol o'ynaydi. O'quv qo'llanma ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida bolalar psixologiyasi fanining metodlari, vazifalari va uning boshqa fanlar bilan aloqasi, chaqoloqlik, go'daklik, ilk bolalik va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning bilish jarayonlari, hissiy-irodaviy, motivatsion jihatlarining shakllanishi chuqur tahlil qilingan. Qo'llanmaning ikkinchi qismida bolalar psixologiyasi, umumiy psixologiya, yosh va pedagogik psixologiya kabi fanlardan ma'ruza, seminar, laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha qimmatli materiallar berilgan.

"Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da belgilanganidek, darslik va o'quv qo'llanmalarining yangi avlodini tayyorlash ishiga mualliflar tomonidan tayyorlangan o'quv qo'llanma munosib hissa qo'shadi, degan umiddamiz.

BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

Bolalar psixologiyasi - psixologiya fanining alohida tarmog'i bo'lib, u turli yosh davrlari bola psixik taraqqiyotining qonuniyatlarini, shuningdek, bir yosh bosqichidan boshqasiga o'tish qonuniyatlarini o'rganadi. Bolalar psixologiyasi fanining asosiy e'tibori tug'ilgandan yetuklik davrigacha inson psixikasi va ongning qanday rivojlanishiga qaratilgan. D.B.Elkonin ta'kidlaganidek, bola jamiyat a'zosi va shaxs sifatida shakllanib borar ekan, uning psixikasi rivojlanib, olamni aks ettirish qobiliyati go'daklikdan yetuklik davrigacha murakkablashib va takomillashib boradi. Ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyatlari, uning qonuniyatlarini bolalar psixologiyasi tadqiq etadi.

1:1. Fanning asosiy kategoriyalari

Bolalar psixologiyasi fanining asosiy kategoriyalari, ya'ni tushunchalari qatoriga quyidagilar kiradi: "yosh", "bolalik", "taraqqiyot", "o'sish", "determinizm", "geteroxronlik", "tizimlilik". Albatta, fanning kategoriyalari faqat bu tushunchalar bilan cheklanmaydi. Asosiy kategoriyalar jumlasiga bulardan tashqari, "taraqqiyotning ijtimoiy vaziyati, "yetakchi faoliyat tipi", va boshqa bir qator tushuncha larni kiritish mumkin. Bu tushunchalar psixologiya sohasidagi ilg'or tadqiqotlar natijasida shakllangan va fanga olib kirilgan. Bolalar psixologiyasi fanini o'rganish ma'lum ma'noda ushbu fanning kategoriyalarini o'zlashtirishdan iborat. Quyida biz bolalar psixologiyasi fanining ayrim asosiy kategoriyalari xususida alohida to'xtalib o'tamiz:

Bolalik – ontogenezning dastlabki davrlarini belgilash uchun (tug'ilgandan o'smirlikkacha bo'lgan davrni belgilash uchun) qo'llanadigan tushuncha. Yosh davrlarining an'anaviy tasnifiga ko'ra bolalik – go'daklik (tug'ilgandan 1yoshgacha), ilk bolalik (1 yoshdan 3 yoshgacha), maktabgacha yosh (3 yoshdan 6-7 yoshgacha) va kichik maktab yoshi (6-7 yoshdan 10-11 yoshgacha) davrlarni o'z ichiga oladi. Bolalik jadal psixik taraqqiyot davridir.

Taraqqiyot – narsa yoki hodisalarning vaqt o'tishi bilan miqdor va sifat jihatdan o'zgarishi natijasida yuqoriroq darajaga ko'tarilishi.

Psixika taraqqiyoti – tug‘ilgandan boshlab yosh davrlari o‘tishi bilan psixika faoliyatining takomillashishidir. Psixik taraqqiyot bolaning insoniyat tarixi davomida to‘plagan bilim va tajribalarni o‘zlashtirishi hamda shaxs sifatida shakllanib borishi jarayonidan iborat.

Yosh – individ psixik taraqqiyotining aniq vaqt chegarasiga ega bo‘lgan bosqichi. Psixik taraqqiyotning har bir bosqichida individda muayyan fiziologik va psixologik o‘zgarishlar kuzatiladi. Odatda psixologiyada xronologik va psixologik yosh ajratiladi. Xronologik yosh inson tug‘ilgandan boshlab necha yosh yashaganini ifodalaydi. Psixologik yosh esa inson psixik rivojlanishi darajasini aks ettirib, ko‘pincha aqliy yosh deb ataladi. Aqliy yosh turli yoshdagi odamlar uchun mo‘ljallangan maxsus test topshiriqlari orqali aniqlanadi. Aqliy yoshning xronologik yoshga nisbati bola psixik taraqqiyotining o‘ziga xos ko‘rsatkichi – intellektual rivojlanish koeffitsientini hosil qiladi, bu koeffitsient ingliz tilidan olingan qisqartma IQ harflari orqali belgilanadi.

1.2. Bolalar psixologiyasi fanining predmeti va vazifalari

Bola rivojlanishining turli tomonlarini har xil fanlar – anatomiya, fiziologiya, oliy nerv faoliyati fiziologiyasi, gigiena, etnografiya va boshqalar o‘rganadi. Tug‘ilgandan etuklik davrigacha bola psixik taraqqiyotini o‘rganish esa psixologik bilimlarning maxsus sohasi - bolalar psixologiyasining zimmasidadir. Chunki bolalar psixologiyasi bola psixik taraqqiyoti qonuniyatlari, rivojlanishning turli bosqichlarida bola psixikasiga xos xususiyatlar haqidagi fandır.

L.F. Obuxova ta’kidlaganidek, bolalar psixologiyasi fanining predmeti tarixan o‘zgarib borgan. Bugungi kunda bolalar psixologiyasi fanining predmeti ontogenezdagi psixik taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari, yosh davrlari, bir yosh davridan boshqasiga o‘tish sabablarini aniqlashdan iborat. Agar pediatr bolalarning jismoniy salomatligi bilan shug‘ullansa, bolalar psixologi bola psixikasining qanchalik to‘g‘ri rivojlanayotgani va faoliyat ko‘rsatayotganini, bordi-yu bu sohada kamchilik bo‘lsa, uni nimaning hisobiga kompensatsiyalash mumkinligini o‘rganadi.

Hozirgi kunda bolalar psixologiyasi fani predmetining kengayib borishi kuzatilmoqda. Bu hodisa bolaning homila davridagi rivojlanishini tobora chuqurroq o‘rganish natijasida ro‘y bermoqda.

1.3. Bolalar psixologiyasi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi

Falsafa va bolalar psixologiyasi

Falsafa – tabiat, jamiyat va inson taraqqiyotining eng umumiy qonunlari haqidagi fan. Falsafa qonunlari boshqa fanlarning, shu jumladan, bolalar psixologiyasi fanining qonunlari bo‘lib hisoblanadi. Masalan, falsafa qonunlari orasida dialektika ta’limotining uch qonuni – qarama qarshiliklar birligi va kurashi, miqdor o‘zgarishlarining sifat o‘zgarishlariga o‘tishi, inkorni inkor etish qonunlari asosiy o‘rinni egallaydi. Bola taraqqiyoti ham qarama - qarshiliklar birligi va kurashi, ya’ni mavjud ehtiyojlar bilan bolaning real imkoniyatlari o‘rtasidagi kurash natijasidir. Falsafa qonunlari bolalar psixologiyasi fani uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Pedagogika va bolalar psixologiyasi.

Pedagogika – ta’lim va tarbiya qonunlari, metod va usullari haqidagi fan. U ta’lim va tarbiyaning maqsad va vazifalarini, ularning shaxs taraqqiyoti va jamiyat hayotidagi o‘rnini ochib beradi. Pedagogika va psixologiya fanlarining insonga ta’lim va tarbiya berish sohasidagi hamkorligi chuqur tarixga ega. O‘z davrida mashhur rus pedagogi K.D.Ushinskiy pedagogika barkamol shaxs tarbiyasining rejasini ishlab chiqish uchun inson haqidagi barcha fanlarning yutuqlariga tayanishi kerakligi, bu fanlar orasida esa psixologiya markaziy o‘rin egallashini ta’kidlagan edi. Bolaga ta’lim va tarbiya berishga oid vazifalarni hal etishda pedagogika qanday qilib ta’lim–tarbiya berish kerakligini aytsa, psixologiya nima uchun aynan shunday qilish kerakligini aniqlaydi. Masalan, pedagogika maktabgacha yoshdagi bolalar ta’limi va tarbiyasida o‘yin usullaridan foydalanish kerakligini ta’kidlaydi. Psixologiya esa buning sababi ushbu yosh davrida o‘yin yetakchi faoliyat ekanligini tushuntiradi.

Tibbiyot va bolalar psixologiyasi.

Tibbiyot – inson salomatligi va kasalliklari, kasalliklarning oldini olish va ularni davolash, shuningdek, salomatlikni mustahkamlash haqidagi fan. Tibbiyot va psixologiyaning o‘zaro hamkorligi natijasida psixosomatika – psixologik omillarning salomatlikka kasalliklar kelib chiqishiga ta’sirini o‘rganadi. Bolalarda uchraydigan ko‘pgina

kusalliklarning manbai psixologik xarakterga egadir. Masalan, tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bronxial astma bilan og'rikan kusallarning ko'pchligida bolaligidan ota-onalari his-tuyg'ularni erkin ifodalash, tashabbus ko'rsatish imkoniyatini chegaralaganlar.

Umumiy psixologiya va bolalar psixologiyasi.

Umumiy psixologiya – umumiy psixologik qonuniyatlarni, psixologiyaning nazariy tamoyillarini, asosiy kategoriyalarini, metodlarini o'rganuvchi nazariy va eksperimental tadqiqotlardir. Masalan, umumiy psixologiya tafakkur faoliyatining xususiyatlari, tafakkur turlari va operatsiyalari haqida umumiy tasavvurni hosil qiladi. Bolalar psixologiyasi esa turli yosh bosqichlarida tafakkurning qanday xususiyatlar kasb etishi, uning qanday rivojlanishini o'rganadi. Bunda u, umumiy psixologiyadagi qarashlarga tayanadi, uning metod va kategoriyalaridan foydalanadi.

Ijtimoiy psixologiya va bolalar psixologiyasi.

Ijtimoiy psixologiya – psixologiya fanining tarmog'i bo'lib, insonlarning ijtimoiy guruhlarga mansubligi bilan taqozolangan xulq-atvori va faoliyatini, shuningdek, shu ijtimoiy guruhlarning o'zini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bolalar psixologiyasi bola psixik taraqqiyotini o'rganar ekan, albatta, bolalar guruhi, bu guruhda bolalar o'rtasida amalga oshuvchi munosabatlarni e'tibordan chetda qoldirmaydi. Bolalar psixologiyasi, ayniqsa, bolaning tengdoshlari va kattalar bilan bo'lgan muloqoti va uning bola rivojlanishiga ta'sirini o'rganishga alohida e'tibor qaratadi.

Bolalar psixologiyasi fanining yosh psixologiyasi tarkibidagi o'rni

Bolalar psixologiyasi – yosh psixologiyasi fanining bo'limlaridan biridir. Yosh psixologiyasi, shu jumladan, bolalar psixologiyasining psixologiya fanidagi boshqa tarmoqlardan farqi shundaki, u psixik hodisalarning o'zini emas, balki rivojlanishi va yosh bilan bog'liq ravishda o'zgarishini tadqiq etadi.

Yosh psixologiyasining bugungi kundagi eng muhim muammolari quyidagilardan iborat:

- a) turli psixofiziologik funksiyalarning yoshga oid me'yorlarini ilmiy jihatdan asoslab berish;
- b) individ, shaxsning yetuklik mezonlari va namunalari aniqlash;

c) hayotning turli bosqichlarida insonning real va potentsial imkoniyatlari qanday bo'lishini aniqlash;

d) inson hayotining dastlabki bosqichlari uning kelgusidagi taraqqiyotida qanday rol o'ynashini tushunish va ilmiy bashorat qilish.

Ushbu muammolarni hal etish uchun inson hayotining har bir bosqichida – bolalik, o'spirinlik, yetuklik va qarilikda uning psixikasida ro'y bergan o'zgarishlarni chuqur o'rganish talab etiladi.

Ayrim o'rinlarda bolalar psixologiyasiga sinonim sifatida "genetik psixologiya" tushunchasi ishlatilmoqda. Bu holatni to'g'ri deb baholash mumkin emas. Chunki genetik psixologiya psixik jarayonlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganadi. Bolalar psixologiyasining predmeti esa faqat psixik jarayonlar taraqqiyoti bilangina cheklanib qolmaydi.

1.4. Bolalar psixologiyasi: nazariya va amaliyot

Psixologiya fani nazariyasi va amaliyoti ajralmas birlikni tashkil etadi. Albatta, ular o'rtasida muayyan farqlar mavjud. O'rtadagi farq ularning maqsadlari, konseptual apparati, metodologiyasi va ular doirasida amalga oshiriladigan chora-tadbirlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Fundamental–nazariy tadqiqotlarning asosiy maqsadi amaliyot uchun bo'lgan ahamiyatidan qa'ti nazar, psixik hodisalar haqidagi bilimlarni kengaytirib borishdan iborat. Amaliy psixologiya esa kundalik hayot bilan bog'liq konkret muammolarni hal etishga qaratilgan tadqiqotlarni o'tkazadi. Fundamental tadqiqotlarda tadqiqotchi shaxsining ta'sirisiz ham ilmiy metod o'z vazifalarini bajaradi. Ammo amaliy psixologiyada psixolog shaxsi metodning ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Nazariy izlanishlarda qo'llanayotgan metodlarning ishonchliligi, validligi, reprezentativligi muhim ahamiyat kasb etsa, amaliy psixologiyada bular asosiy rolni o'ynamaydi. Shunga qaramay, bola psixik taraqqiyotiga xos qonuniyatlar va nazariy bilimlarni egallabgina haqiqiy professional mutaxassis-psixolog, tarbiyachi bo'lib yetishish mumkin. L.F.Obuxova o'rinli ta'kidlaganidek, bolalar psixologiyasi sohasidagi nazariy vazifalar hal etilgandan keyin ilmiy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlari ham kengayadi.

BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANINING METODLARI

Bolalar psixologiyasi fanining taraqqiyoti ikki asosiy yo'nalishda kechadi: psixik taraqqiyot manbalari muammosining nazariy hal etilishi va bolalar psixikasini o'rganishning yanada samaraliroq metodlarini qidirish. Psixik taraqqiyot manbalari muammolarini nazariy hal etish deganda ushbu muammo bilan shug'ulangan asosiy psixologik maktablar va yo'nalishlar vakillarining qarashlari tushuniladi. Bola psixikasini o'rganishning yanada samarali metodlarini qidirish bolalar psixik taraqqiyotiga xos xususiyatlar haqida aniqroq axborot olishga xizmat qiladigan metodlarni ishlab chiqishni anglatadi.

2.1. Bola psixikasini o'rganish printsiplari

Bola psixikasini o'rganishda tadqiqotchi bir qator printsiplar — qoidalarga tayanishi, ularga rioya etishi lozim bo'ladi. Bu printsiplar quyidagilardan iborat:

Ob'ektivlik prinsipi tadqiqotchidan ma'lumotlar bilan ularning talqinini aralashtirib yubormaslikni talab qiladi. Masalan, mashg'ulot davomida bola oynadan tashqariga qarayotgan edi deb aytilsa, bu muayyan hodisa haqidagi ma'lumot bo'lib hisolanadi. Lekin "bola e'tiborsiz" deb aytish hodisaning talqinidir. Hodisaning o'zi bilan uning talqinini aralashtirib yubormaslik kerak. Chunki yuqoridagi misolda ham bola oynaga qarab turgan esa-da, tarbiyachi so'zlariga katta e'tibor berayotgan bo'lishi mumkin.

Sababiylik printsi pi bola shaxsi va ongida yangi sifatlarning hosil bo'lishini ta'minlovchi barcha shart-sharoit va omillarni imkon qadar o'rganishni talab qiladi. Masalan, mashg'ulot davomida bola tez-tez oyna tarafga qarayotgan bo'lsa, bu hodisaning iloji boricha ko'proq sabablarini aniqlashga urinish kerak: ko'chadagi biron narsa bola e'tiborini o'ziga tortdimi, mashg'ulotda bola charchab qoldimi, o'tilayotgan material bolaga yaxshi tanishmi va hokazo.

Sinchkovlik va muntazamlik printsi pi bola psixikasi shakllanishi

jarayonini, bunda psixolog va pedagoglar ta'sirini sinchkovlik bilan kuzatib borishni talab qiladi. Ushbu printsi pga muvofiq oldindan:

- a) tadqiqot joyi va vaqti aniqlanishi kerak;
- b) tadqiqotda o'rganiladigan sinaluvchilar tanlanmasi tuzilishi lozim;
- c) tadqiqot qaysi vaqtda va qanday vaqt oraliqlarida o'tkazilishini belgilash zarur. Ushbu bandlar belgilangach, ulardan chetga chiqmaslik kerak, ya'ni qandaydir sub'ektiv sabablar bilan shoshilinch xulosalar chiqarmaslik, tadqiqotni bevaqt tugatish hollariga yo'l qo'ymaslik kerak. Aks holda ob'ektivlik printsi pi buzilgan bo'ladi.

2.2. Psixologik tadqiqotni o'tkazish shakllari

Bolani o'rganish ikki asosiy shaklda: "ko'ndalangiga kesim" va "uzunasiga kesim" metodi deb nomlanuvchi tadqiqot shaklida amalga oshiriladi.

Tadqiqot ko'ndalangiga kesim shaklida o'tkazilganda turli yoshdagi bolalar guruhlarida muayyan psixologik jarayon, holat yoki xususiyat o'rganiladi va har xil yosh bosqichidagi bolalar ustidan olib borilgan tadqiqot natijalari o'zaro solishtiriladi. Masalan, D.B.Elkonin kichik, o'rta va katta maktabgacha yoshdagi bolalarning syujetli-rolli o'yinlariga xos xususiyatlarni o'rganib, o'zaro solishtirib bolalar o'yinlari taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyatni aniqlagan. Ko'ndalangiga kesim shaklidagi tadqiqotda asosiy e'tibor sinaluvchi bolalar yoshidagi farqlarga qaratilishi kerak. Farq qanchalik kichik bo'lsa, psixolog-tadqiqotchi bola psixikasi va shaxsidagi muhim o'zgarishlarni payqash uchun ko'proq imkoniyatga ega bo'ladi.

Tadqiqot uzunasiga kesim shaklida o'tkazilganda bir yoki bir necha bolaning muayyan vaqt oralig'idagi hayoti o'rganiladi. Tadqiqotchi uzluksiz ravishda bir yosh bosqichidan ikkinchisiga o'tishda bola psixikasi va hulq-atvorida ro'y beruvchi o'zgarishlarni aniqlab boradi. Masalan, maktabgacha ta'lim muassasasida yangi dastur bo'yicha ish boshlangan bo'lsa, muassasaga endi qabul qilingan bolalarni 4-5 yil uzluksiz o'rganish orqali dasturning bola taraqqiyotiga ta'sirini aniqlash va u haqida xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Uzunasi ga kesim shaklidagi tadqiqot shuningdek, ayrim hollarda longityud

tadqiqot ham deb ataladi. Tadqiqotning bu shakli ancha murakkab va ko'p vaqt talab etadi.

2.3. Bolalar psixologiyasining asosiy va yordamchi metodlari

An'anaviy ravishda tadqiqot metodlari asosiy va yordamchi metodlarga ajratiladi. Asosiy metodlar – kuzatish va eksperiment – bola taraqqiyoti haqida ishonchli ma'lumot bera oladi. Yordamchi metodlar – test, so'rov, faoliyat mahsullarini o'rganish – tasvirlovchi ma'lumot berib, bu ma'lumot asosida faqatgina taxminlarni ilgari surish mumkin bo'ladi.

Kuzatish.

Kuzatish – psixologik tadqiqotning asosiy empirik metodlaridan biri bo'lib, psixik hodisalarni maqsadga muvofiq va tizimli ravishda idrok etishga asoslangandir. Kuzatish – tadqiqot vazifalaridan kelib chiqib maxsus tashkil etilgan idrok jarayonidir. Kuzatish quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Kuzatishdan oldin uning maqsadi aniq belgilanishi kerak: bola psixikasi, xulq-atvori va faoliyatining qaysi tomonlari kuzatilishini aniqlashtirish lozim.

2. Kuzatish ob'ektiv bo'lishi kerak: kuzatishda faqat u yoki bu holat, hodisani qayd etish, uni sub'ektiv talqin etishga o'tmaslik lozim.

3. Kuzatish muntazam, katta vaqt oraliqlarisiz o'tkazilishi kerak.

4. Kuzatish shunday o'tkazilishi kerakki, bola uning kuzatilayotganini bilmasligi lozim.

Kuzatishni amalga oshirayotgan tadqiqotchi kuzatilayotgan hodisalarni tez qayd eta olish mahoratiga ega bo'lishi zarur.

Kuzatishning quyidagi turlari mavjud:

- a) ichki kuzatish, tashqi kuzatish va kiritilgan kuzatish;
- b) standartlashtirilgan va standartlashtirilmagan kuzatish;
- c) frontal va tanlanma kuzatish.

Kuzatish metodining asosiy kamchiligi shundaki, unda kuzatilayotgan hodisalarga faol ta'sir ko'rsatish, ularni o'zgartirish, kuzatish amalga oshirilgan vaziyatni xuddi shunday ko'rinishda qaytadan yaratish imkonsidir. Shunga qaramay bu metod haligacha asosiy psixologik metodlardan biri bo'lib kelmoqda.

Eksperiment.

Eksperiment – ilmiy bilishning asosiy metodlaridan biri. Uning kuzatishdan asosiy farqi shundaki, unda tadqiqotchi o‘rganilayotgan vaziyatga faol ta’sir ko‘rsatadi, bir yoki bir necha o‘zgaruvchilar bilan manipulyatsiyani amalga oshiradi. Eksperimentda psixik xususiyatlar maxsus sharoitlarda o‘rganiladi.

Eksperimentning ikki turi farqlanadi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment. Laboratoriya eksperimenti maxsus jihozlangan joylarda, qattiq nazorat ostida amalga oshiriladi. Tabiiy eksperiment chog‘ida esa sinaluvchi eksperiment ob’ekti ekanini bilmaydi. Bu holat laboratoriya eksperimentida vujudga keladigan emotsional zo‘riqish, tadqiqot natijalarini o‘zgartirib yuborishga intilish kabi sinaluvchiga xos xususiyatlarni bartaraf etish imkonini beradi.

Masalan, maktabgacha yoshdagi bolaning xotirasini o‘rganish uchun uni alohida xonaga olib chiqib, shu yerda unga bir qator so‘zlarni o‘qib berib, so‘ngra qaytarishni talab qilish mumkin. Ammo mazkur sharoit bola uchun odatiy emas. Shuning uchun bolaning ichki emotsional zo‘riqishi (xavotirga tushishi, shubhalana boshlashi va hokazo) unga topshiriqni imkoniyatlari darajasida boshlashi uchun yo‘l qo‘ymaydi. Demak, eksperimentdan olingan natijalarni haqqoniy deb bo‘lmaydi. Bordi-yu, bola bilan o‘yin o‘ynab, unga xaridor rolini berib aytilgan narsalarni “do‘kondan” xarid qilish vazifasi topshirilgan bo‘lsa, u olib kelgan narsalariga qarab nimani eslab qolganini, nimani unutganini aniqlash qiyin emas. Demak, shunday shaklda tabiiy eksperiment natijalari ancha haqqoniy bo‘ladi.

Eksperimental tadqiqotni tashkil etish va amalga oshirishda bir qator talablarga rioya qilish kerak. Ushbu talablar G.U.Uruntayeva va Yu.A.Afonkina tomonidan tizimlashtirilgan bo‘lib, ular quidagilardan iborat:

1. Rejalashtirish bosqichida tadqiqot maqsadini, sinaluvchilar tarkibini aniq belgilash, eksperimentda ishlatiladigan usullar, eksperimentni o‘tkazish sharoitini (joy va vaqtini) aniqlashtirish, barcha sharoitlarni oldindan yaratib qo‘yish zarur.

2. Eksperimentni o‘tkazish jarayonida tadqiqotda ishtirok etayotgan bola bilan o‘zaro ishonchga asoslangan munosabatni o‘rnatish,

muloqotga do'stona, iliq ohang baxsh etish, bolani o'z oldiga o'tqazish, bolaning xatolariga ortiqcha e'tibor bermaslik, sinov sur'atlarini bolaning individual-psixologik xususiyatlariga moslashtirish zarur.

Bola bilan o'tkazilayotgan eksperiment uzoq davom etmasligi, unga eksperiment jarayonida o'zgarishlar kiritmaslik kerak. Odatda eksperimentda tadqiqotchidan tashqari eksperiment bayonnomasini to'ldiruvchi shaxs ham ishtirok etadi.

Eksperimentning yana ikki turi—aniqlovchi eksperiment va shakllantiruvchi eksperiment ham farqlanadi. Aniqlovchi eksperimentda bola psixik taraqqiyotiga xos muayyan xususiyatlar qayd etiladi. Masalan, ota-onalar o'rtasidagi nizolarning bola emotsional holatiga ta'sirini aniqlash mumkin. Buning uchun nizoli oilada voyaga etayotgan bolalarni aniqlash va ularning emotsional holatini o'rganish hamda olingan natijalarni boshqa bolalarning natijalari bilan solishtirish kerak bo'ladi. Solishtirish natijalari shunday hodisa-ota-onalarning o'zaro nizosi va bola emotsional rivojlanishi o'rtasida aloqadorlik mavjudligini ta'kidlaydi.

Shakllantiruvchi eksperimentda sinaluvchiga faol ta'sir ko'rsatilishi oqibatida unda ro'y beradigan o'zgarishlar aniqlanadi. Masalan, ota-ona o'rtasidagi munosabatlarning yaxshilanishi bola emotsional holatga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlash mumkin. Buning uchun ota-onasi o'rtasidagi munosabat yaxshilangan bolalar emotsional sohasiga xos xususiyatlar bilan ota-onasi o'rtasidagi munosabat nizoli bo'lib qolayotgan bolalar emotsional xususiyatlarini o'zaro solishtirish yoki bolaning avvalgi emotsional xususiyatlari bilan keyingilarini o'zaro qiyoslash kerak.

Shuningdek, ayrim hollarda nazorat eksperimenti ham farqlanadi. Bu eksperiment ko'p jihatdan aniqlovchi eksperimentga o'xshab ketadi. Uni o'tkazishdan ko'zlangan maqsad faol ta'sir ko'rsatilgan guruhdagi o'zgarishlarda aynan ta'sirning roli qanday bo'lganini aniqlashdan iborat. Buning uchun faol ta'sir ko'rsatilgan guruh bilan hech qanday ta'sir ko'rsatilmagan nazorat guruhining natijalari o'zaro solishtiriladi. Agar o'rtadagi farq ancha sezilarli bo'lsa, demak, birinchi guruhdagi o'zgarishlarga aynan o'tkazilgan ta'sir sabab bo'lgan degan xulosaga kelinadi.

So'rov.

So'rov — tadqiqotchi va respondentning bevosita yoki bilvosita o'zaro muloqoti davomida birlamchi verbal axborot yig'ishga yo'naltirilgan metod. So'rov anketa yoki intervyu shaklida o'tkazilishi mumkin. Anketa yordamida so'rov o'tkazilganda sinaluvchi yozma savollarga, intervyuda esa og'zaki savollarga javob qaytaradi.

So'rov quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

1. "Epigraf". Bunda sinaluvchining fikrlari muayyan yo'nalishga solinadi, sinaluvchilar savollarga javob berishga undaladi.

2. "Ko'rsatma". Bunda sinaluvchiga so'rov jarayonida savollarga qanday javob qaytarish, undan olingan ma'lumotlar nima maqsadda ishlatilishi haqida ma'lumot beriladi.

3. "So'rovga moslashish". Bunda sinaluvchi savollarga javob berishga yo'naltiriladi, unda o'ziga nisbatan ishonch hosil qilinadi, u bilan o'zaro ishonchga asoslangan munosabat o'rnatiladi, unda savollarga o'zing xoxlaganday javob qaytarish mumkin, degan taasurol hosil qilinadi. Buning uchun so'rovda dastlab emotsional-neytral, oson, umumiy savollar beriladi.

4. "Maqsadga erishish". Bunda zarur bo'lgan asosiy ma'lumotlar qo'lga kiritiladi. Buning uchun ushbu bosqichda tadqiqotchi uchun ham, sinaluvchi uchun ham muhim bo'lgan savollar beriladi.

5. "Zo'riqishni bartaraf etish". Bunda so'rovdagi masalalar va savollar xususida, butun so'rov jarayoni haqida yig'ilgan hissiyotlar bartaraf etiladi. Buning uchun so'rov so'ngida nisbatan oson, ijobiy emotsional savollar berilishi, masalan, sinaluvchining ijtimoiy demografik xususiyatlari haqidagi savollar berilishi mumkin.

Sinaluvchiga beriladigan savollar bir-biridan alohida va ajralgan emas. Ular yaxlit bir zanjirning halqalaridir. So'rovdagi bir savol keyingisi bilan bog'liq holda idrok etiladi. Shu tufayli quyidagi holatlarga so'rov jarayonida alohida e'tibor berish lozim:

1. Bir savol va unga beriladigan javob keyingi savollarga beriladigan javoblarga ta'sir o'tkazmasligi kerak.

2. Muayyan savoldan keyingi savol umuman boshqa mavzularga o'tib ketgan bo'lmasligi, bir savoldan boshqasiga o'tishda mavzu keskin o'zgartirilmasligi lozim.

3. Savollarning tashqi ifodalanishi sinaluvchilarni u bilan ishlashga jalb eta olishi kerak (simmetrik to'g'ri bo'lishi, yozuv yoki og'zaki murojaat orqali beriladigan savollar chiroyli va tushunarli bo'lishi zarur).

4. Sinaluvchilarning individual xususiyatlari va so'rovning uzunligi bir-biriga mos bo'lishi (masalan, ota-onalar bilan so'rov o'tkazishda 5-6 savoldan iborat kichik anketalardan foydalanish) zarur.

5. So'rov so'ngida sinaluvchiga minnatdorchilik va tashakkur izhor etilishi – “Javoblaringiz uchun tashakkur”, “Yordamingiz uchun rahmat” kabi ifodalarning keltirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Proyektiv metodlar.

Proektiv metod – shaxsni o'rganish metodlaridan biri. Unda shunday eksperimental vaziyatlar yaratiladiki, bu vaziyatlar sinaluvchilar tomonidan talqin etilishi mumkin bo'ladi. Aynan sinaluvchining bergan talqinini tahlil etish orqali uning shaxsi haqida muayyan xulosalar chiqariladi. Chunki muayyan eksperimental vaziyatni talqin etar ekan proeksiya mexanizmi tufayli sinaluvchi o'z ichki kechinmalari, o'y-xayollari, orzulari, qo'rquv va xavotirlarini tashqariga chiqaradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlaganda qo'llaniladigan odatdagi proektiv metodikalar quyidagilardan iborat: “Bola appertseptsiya testi”, “Oilaviy ustanovkalarining Jekson testi”, “Dyuss ertaklar metodikasi” va hokazolar. Ushbu metodikalarni qo'llash asosan individual ish jarayonida amalga oshirilib, ancha ko'p vaqt talab etadi. Proektiv metod asosida o'tkazilgan tadqiqot natijalarini talqin etishda tadqiqotchidan katta mahorat talab qilinadi.

Faoliyat mahsulini o'rganish metodi.

Faoliyat mahsulini o'rganish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarni or'ganish haqida gap ketganda, birinchi navbatda, bolalarning tasviriy faoliyati mahsullarini tahlil qilish nazarda tutiladi. Shu tufayli tasviriy faoliyat mahsullarini o'rganishga asoslangan metodlar o'z nomi bilan grafik metodlar deb ataladi. Grafik metodlar o'z ichiga rasm chizish metodikalari – “Odamni chizgin”, “Avtoportret”, “Erkin mavzudagi surati”, “Dunyo surati”, “Oila rasmi”, “Oilaning kinetik surati”, “Uy, daraxt, odam” –

“Geometrik shakllardan odam rasmini yig‘ish”, “Daraxt” grafik testi, “Grafik diktant” va boshqalarni oladi. Yuqorida tilga olingan metodik vositalar adabiyotlarda batafsil tahlil etilgan.

Test.

Test – shaxsga xos muayyan psixologik sifatning rivojlanish darajasini o‘lchash uchun xizmat qiladigan topshiriqlar yig‘indisi. Test metodida muayyan standart topshiriq va vaziyatlar (testlar) qo‘llaniladi.

Ushbu metod bir qator ustun tomonlarga ega: tadqiqotni sinaluvchilarning katta guruhi bilan o‘tkazish mumkin; natijalarni hisoblash va qayta ishlash ancha yengil va sodda. Metodning asosiy kamchiligi shundaki, u bolaning kelajakdagi rivojlanishi haqida ma’lumot berolmaydi.

Psixologiya fanida hozirda maktabgacha yoshdagi bola shaxsiga xos xususiyatlar, uning emotsional-irodaviy sohasiga xos sifatlar, motivatsion sohasiga tegishli xususiyatlar, individual-tipologik xususiyatlar, bolaning bilish jarayonlariga xos xususiyatlarni aniqlaydigan maxsus test to‘plamlari mavjud.

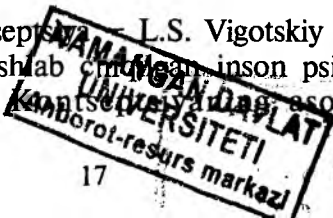
RUS PSIXOLOGLARI TOMONIDAN BOLALAR PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARINING O'RGANILISHI

3.1. L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy kontsepsiyasi

L.S. Vigotskiy (1896-1934) eng mashhur rus psixologi va faylasuflaridan biridir. Olim o'z ilmiy qarashlarida ilgari surgan ko'plab g'oyalar bevosita bolalarning psixik taraqqiyotiga oiddir. L.S.Vigotskiyning oliy psixik funksiyalar shakllanishi haqidagi qonuni bolalar tarbiyasi va ta'limini amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. Psixolog ilmiy qiziqishlarining markazida bolaning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti masalasi turadi. L.S. Vigotskiyning izlanishlari oliy psixik funksiyalar, ya'ni ixtiyoriy xotira va diqqat, tafakkur, irodaviy harakatlarni bevosita miyaning faoliyati bilan tushuntirib bo'lmashligini, ushbu funksiyalarning mohiyatini tushunish uchun ularning ildizlarini organizmdan tashqaridagi ijtimoiy muhitdan izlash lozimligini ko'rsatdi. Aynan L.S. Vigotskiyning ilmiy qarashlari ijtimoiy muhit ahamiyatini aniqlashtirishda muhim poydevor bo'lib xizmat qildi.

L.S. Vigotskiyning fikricha, muhit oliy psixik funksiyalarning taraqqiyot manbaidir. Muhitning taraqqiyotdagi roli yosh o'tishi bilan o'zgarib boradi. Shuning uchun muhitni absolyut emas, nisbiy qabul qilish kerak. Insonda xulq-atvorning tug'ma shakllari mavjud bo'lmaydi. Odamning psixik taraqqiyoti faoliyatning tarixan shakllangan turlari va usullarini o'zlashtirish orqali kechadi. Miyaning morfofiziologik xususiyatlari va muloqot bola taraqqiyoti uchun sharoit sifatida xizmat qiladi. Taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi ta'limdir. L.S.Obuxovanning fikricha, L.S. Vigotskiyning katta xizmati shundaki, u bolalar psixologiyasi faniga tarixiylik tamoyilini kiritgan. Ushbu tamoyilga ko'ra, psixik hodisalar harakatdagi narsa sifatida o'rganilishi lozim.

Madaniy-tarixiy kontsepsiyasi L.S. Vigotskiy tomonidan XX asrning 20-30 yillarida ishlab chiqilgan inson psixik taraqqiyoti haqidagi nazariyadir. kontsepsiyasi asosiy mazmuni

quyidagilardan tashkil topgan: mehnat quolarini ishlatishi tufayli odam tabiatdan ajralib chiqqan. Tabiatga ishlov berish uchun odam ushbu quollardan foydalansa, o'z psixikasiga ta'sir ko'rsatish uchun u psixologik quollarni qo'llaydi. Psixologik quollar belgilardan iboratdir. Ushbu quollar ixtiyoriy psixik funksiyalar — ixtiyoriy diqqat va xotira, mantiqiy fikrlash, irodaviy harakatlar va hokazolarning asosini tashkil etadi. Ixtiyorsiz psixik funksiyalarni L.S.Vigotskiy natural yoki tuban funksiyalar, deb atagan, ixtiyoriy psixik funksiyalar ijtimoiy kelib chiqishga ega, belgilar bilan vositalangan, odam tomonidan ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladigan funksiyalardir. Ushu funksiyalar avval boshqa odamlar bilan hamkorlik shakli sifatida paydo bo'ladi, so'ngra individuallashib boradi. Psixologik qurol — belgilarni egallash interiorizatsiya jarayonida amalga oshadi. Interiorizatsiya tufayli interpsixologik, munosabatlar intrapsixologik turdagi munosabatlarga aylanib boradi. Bu jarayon katta odamning tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan madaniy belgilar — vositalar yordamida ta'sir ko'rsatishi bilan boshlanadi. Keyinchalik bola atrof olamga (o'yinchoqlarga, hayvonlarga, bolalarga, kattalarga) ushbu belgilar bilan ta'sir ko'rsata boshlaydi. Shundan keyingina unda o'z-o'ziga ta'sir ko'rsatish qobiliyati shakllanadi. Bolaning tarbiya yoki o'quv faoliyatida orqada qolishi psixologik quollarni o'zlashtirmaganlik natijasidir. Masalan, bolaning kiyim kiyishda ketma-ketlikni buzishi xotirasining zaifligidan emas, balki ushbu jarayonni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan psixologik quollarni egallamaganligi tufaylidir. Shunday qurol sifatida, bolaga kiyimlarni to'g'ri ketma-ketlikda kiyish tasvirlangan rasmlar taqdim etilishi mumkin.

Madaniy-tarixiy kontseptsianing muhim g'oyalardan biri rivojlanishning eng yaqin zonasi haqidagi nazariy qarashdan iborat. Rivojlanishning eng yaqin zonasi — bola rivojlanishining ayni vaqtdagi darajasi bilan kelajakda erishish mumkin bo'lgan taxminiy darajasi o'rtasidagi vaqtinchalik masofadan iborat. Bu zonaga yetilmagan, ammo yetilish jarayonida bo'lgan funksiyalar kiradi. Bolaning aktual rivojlanish darajasi uning bugungi kundagi taraqqiyot darajasini, bola rivojlanishining eng yaqin zonasi ertangi kunda bola o'z

taraqqiyotida erishishi mumkin bo'lgan taraqqiyot darajasini ifodalaydi. Rivojlanishning eng yaqin zonasini bola katta odam yordami bilan bajara oladigan vazifalar darajasi belgilaydi. Agar bola o'zi uchun qiyin bo'lgan vazifani katta odam yordami bilan bajara olsa, bu vazifa bola rivojlanishining eng yaqin zonasida joylashgan bo'ladi.

L.S.Vigotskiyning fikricha, psixik taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi ta'limdir. Ta'lim psixik taraqqiyotni o'z ortidan tortadi va uni tezlashtiradi. U kutilgan natijani berishi uchun taraqqiyotdan oldin bo'lishi, ya'ni rivojlanishning eng yaqin zonasiga mo'ljal olishi lozim.

L.S.Vigotskiy o'z kontsepsiyasida bola psixik taraqqiyotining to'rt asosiy qonunini ta'riflab berdi. Bu qonunlar quyidagilardan iborat:

1. Bola taraqqiyot ritmlarining farqlanish qonuni. Bu qonunga ko'ra bolaning rivojlanishi o'z sur'atlariga ega, bu sur'atlar vaqt ritmiga to'g'ri kelmaydi. Shuning uchun chaqaloqlikdagi hayotning 1 yili o'smirlikdagi 1 yilga teng bo'lmaydi.

2. Bola taraqqiyotidagi metamorfoza qonuni. Bu qonunga ko'ra, rivojlanish sifat o'zgarishlarning zanjiridan iborat. Bola kamroq biladigan, qo'lidan kamroq narsa keladigan odam emas, balki psixikasi sifat jihatdan kattalar psixikasidan farqlanuvchi mavjudotdir.

3. Bola taraqqiyotining notekislik qonuni. Bu qonunga ko'ra, bola psixikasining har bir tomoni o'z taraqqiyotining optimal davriga ega bo'ladi, har xil psixik funksiyalar notekis, noproportsional rivojlanadi.

4. Oliy psixik funksiyalarning shakllanish qonuni. Bu qonunga ko'ra, har qanday oliy psixik funksiya avval bolaning atrofdagilar bilan bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi, keyinchalik u individual sohaga ko'chadi. Shuningdek, L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, bola taraqqiyotida barqaror davrlar inqirozli davrlar bilan almashadi. Inqirozlar ikki yosh davri tutashgan joyda, bola psixikasi va xulq — atvoridagi eski xususiyatlarning yo'qolib, yangilari shakllanishi davrida ro'y beradi.

Demak, L.S.Vigotskiy psixologiyada madaniy — tarixiy yondashuvga asos solgan. Mazkur yondashuv bolalar psixologiyasidagi nazariy va amaliy muammolarni hal qilishda ham katta ahamiyatga egadir.

3.2. A.N.Leontyevning faoliyat nazariyasi

A.N.Leontyev (1903-1979) – mashhur rus psixologi, faoliyat nazariyasining asoschilaridan biri. Faoliyat nazariyasi ong va faoliyat birligi tamoyiliga asoslangan. Ushbu nazariyaga ko‘ra, faoliyat sub‘ektning predmetli olam bilan bo‘lgan ta’sirlashishi jarayoni bo‘lib, bu jarayon unga o‘z ehtiyojlarini qondirishi uchun imkoniyat beradi. Faoliyat – bu faol, maqsadga yo‘naltirilgan jarayondir. Predmetlilik faoliyat bilan bog‘liq. Ehtiyoj - individdan tashqarida bo‘lgan, ammo individ normal hayot kechirishi, shaxsning rivojlanishi uchun kerak bo‘lgan narsalarga nisbatan zaruratni his etish holati. Motiv - ehtiyojning namoyon bo‘lish shakli, insonni faoliyatga undaydigan sabab, y’ani faoliyatning nima uchun amalga oshirilayotganligidir. U yoki bu motiv insonni muayyan maqsad sari undaydi. Maqsad – faoliyatdan kutilayotgan natija. Faoliyat quyidagi darajalarga ega bo‘ladi:

1. Maxsus faoliyat turlari darajasi.
2. Harakatlar darajasi.
3. Operatsiyalar darajasi.
4. Psixofiziologik funktsiyalar darajasi.

Har qanday faoliyat ma’lum harakatlar ketma-ketligi shaklida amalga oshadi. Harakat maqsadga erishish uchun yo‘naltirilgan ongli faollik, faoliyatning asosiy tarkibiy birligidir. U sharoitga bog‘liq ravishda turli usullar bilan amalga oshiriladi. Harakatni amalga oshirish usullari operatsiyalar deb ataladi. Operatsiyalar-avtomatlashgan, odatda anglanmaydigan harakatlardir. Faoliyat o‘z motivini yo‘qotishi va harakatga aylanishi, harakat esa maqsadi o‘zgarishi bilan operatsiyaga aylanishi mumkin. Muayyan sharoitda harakatdan ko‘zlangan maqsad butun faoliyat maqsadidan muhimroq ahamiyat kasb etishi va natijada maqsad motivga aylanib qolishi kuzatiladi.

Faoliyat nazariyasi nuqtai nazaridan faoliyat inson ongi shakllanishining sharti va omili, ong faolligining shaklidir. A.N.Leontyev o‘z izlanishlarida faoliyatning bola taraqqiyotiga ta’siri muammosini ham chuqur o‘rgangan. Tadqiqot natijasida faoliyat nazariyasi doirasida “yetakchi faoliyat” tushunchasi shakllandi. Yetakchi faoliyat deganda taraqqiyotning muayyan davrida bola shaxsidagi asosiy psixologik o‘zgarishlarga sabab bo‘luvchi faoliyat tushuniladi.

Maktabgacha yosh davrida yetakchi faoliyat o'yin faoliyatidir. Bir yosh davridan ikkinchisiga o'tishda yetakchi faoliyat turi o'zgaradi, bunda bola faoliyatida maqsadning motivga aylanishi, A.N.Leontyev ta'бири bilan aytganda "motivning maqsadga ko'chishi" kuzatiladi. Yangi faoliyat turi yangi motivlar paydo bo'lgach vujudga keladi. A.N.Leontyev fikricha, shaxs ikki marta tug'iladi, shaxsning birinchi tug'ulishi maktabgacha yosh davriga to'g'ri keladi. Bu hodisa insonning o'z impulsiv xatti-harakatlarini ijtimoiy meyorlarga bo'ysundirishga ilk bora urinishi, motivlar o'rtasida ierarxik munosabatlarning tarkib topa boshlashi bilan bog'liq bo'ladi. Shaxsning ikkinchi tug'ulishi o'smirlik davrida yuz beradi. Bu hodisa insonning o'z motivlari va intilishlarini anglashi va ularni bo'ysundirishi bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, A.N. Leontyevning ilmiy qarashlari jahon psixologiya fani taraqqiyotida ulkan xissa bo'lib qo'shildi, ular bolalar psixologiyasi sohasida ko'plab nazariy va amaliy muammolarni hal etish uchun ham zamin bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

3.3. V.N.Myasishchevning munosabatlar psixologiyasida bola psixik taraqqiyoti qonuniyatlarining yoritilishi

V.N. Myasishchev (1892-1973) - rus psixologi, shaxs munosabatlari kontseptsiyasining ijodkori. Mazkur kontseptsiyaga ko'ra, shaxsning asosini uning atrof olamga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimi tashkil etadi. Munosabatlar tizimi inson ongiga atrof voqelikning aks ettirilishi natijasida paydo bo'ladi, uning o'zi ham voqelikni aks ettirilishining shakllaridan biridir. V.N. Myasishchev insonning rivojlanishida faoliyatning rolini kamsitmagan holda odamlar o'rtasida hamkorlik, o'zaro yordamni talab qiluvchi munosabatlar tarkib topmagan taqdirda faoliyatning o'zi asosiy psixik sifatlarning shakllanishida neytral jarayon bo'lib qolishi mumkin, degan xulosaga keladi. Psixologlar o'rtasidagi bahs-munozaralar natijasida shu ma'lum bo'ldiki, hatto, munosabat ko'p jihatdan harakatga teskaridir. Birinchidan, munosabat maqsadga ega bo'lmaydi va u ixtiyoriy bo'lishi mumkin emas; ikkinchidan munosabat jarayon emas, u fazo va vaqtda chegaralanmagan; uchinchidan, munosabat maxsus tashqi madaniy

vositalar bilan amalga oshirilmaydi, u umumlashma shaklda o'zlashtirilishi mumkin emas. Munosabat har doim individualdir. Biroq munosabat harakat bilan chambarchas bog'liq. U harakatni keltirib chiqaradi, o'zi ham harakat davomida shaklanishi va o'zgarishi mumkin. Munosabat harakat manbai ham, natijasi ham bo'lishi mumkin, ammo bo'lmasligi ham mumkin. Chunki munosabat har doim ham tashqi faollikda namoyon bo'lmaydi. Qolaversa, inson ayni damda yoki umuman mavjud bo'lmagan, faqat uning o'z ongida mavjud narsalar bilan ham qandaydir munosabatda bo'lishi mumkin. V.N.Myasishchevning ta'kidlashicha, munosabat sub'ekt va ob'ekt mavjud bo'lgan joyda vujudga keladi. Odamning psixologik munosabatlari uning ob'ektiv voqelik bilan bo'lgan ongli aloqalarni ifodalaydi V.N.Myasishchev mazkur voqelikning 3 kategoriyasini ajratib ko'rsatdi: 1) tabiat hodisalari va narsa buyumlar olami; 2) odamlar va ijtimoiy hodisalar; 3) sub'ektning o'zi. Tabiatni idrok etish ko'p jihatdan ijtimoiy tajriba ta'siriga tobe bo'ladi, odamning o'ziga bo'lgan munosabati uning boshqalarga bo'lgan munosabati va boshqalarning unga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi. Shu sababli psixologik munosabatlar tizimida V.N.Myasishchev odamning boshqa odamlar bilan bo'lgan munosabatlari birinchi darajali ahamiyatga ega, deb hisoblaydi. V.N.Myasishchevning ta'kidlashicha, odamning atrof voqelikka bo'lgan munosabatining turlariga ehtiyojlar, emotsiyalar, qiziqish va e'tiqod kiradi.

V.N.Myasishchev o'z ilmiy qarashlarida munosabatning bilish jarayonlari bilan bo'lgan aloqasini yoritib berishga uringan. Idrok voqelikni hissiy aks ettirish shaklidir. Idrokning mustahkamligi faol ijobiy munosabatni talab qiladi, ob'ektga nisbatan befarq munosabat hukmron bo'lgan sharoitda idrok jarayoni ham beqaror bo'ladi. Idrokning tanlovchanligi ham turli ob'ektlarga nisbatan inson turlicha munosabatda bo'lishi bilan bog'liqdir. Biron ma'lumotni mustahkam eslab qolish ham unga bo'lgan qiziqish va emotsional munosabatga bog'liqligi ko'plab tajribalarda o'z tasdig'ini topgan. Tafakkur voqelikni bilvosita aks ettiradi, ammo tafakkurning mantiqiy shakli bo'lgan hukmlarda ham shaxsiy munosabat ifodalanadi. Shu tufayli aynan bir hodisa haqidagi har xil insonlarning hukmlari bir-biridan farqlanishi mumkin.

Insonning rivojlanishi masalasini ham V.N.Myasishchev munosabatlarning shakllanishi bilan chambarchas bog'laydi. Kuzatishlar va tabiiy eksperimentlarning ko'rsatishicha, shartsiz reflektor ta'sirida reaktivlik paydo bo'ladi. Ikki yoshdayoq hali unchalik barqaror bo'lmasda, bolada uning muayyan narsa va hodisalarga bo'lgan munosabatini ifodalovchi "xohlayman-xohlamayman", "kerak-kerak emas", "qiziq-qiziq emas" kabi so'zlar jo'rligida amalga oshiriladigan reaksiyalarni kuzatish mumkin. Eng muhimi, bola reaksiyasining mazmuni ishlatayotgan so'zlarning mazmuni bilan hamohangdir. Ikki-uch yoshdan boshlab bolalar ancha aniq ifodalanuvchan bo'luvchi tanlovchan munosabatlarni namoyon etadilar. Bu munosabatlar orasida ota-onasiga, bolalarga, tarbiyachilarga, o'yinlarga bo'lgan munosabat, ayniqsa, yorqin ko'zga tashlanadi. Munosabatlarning ayrim xususiyatlari bu yoshdayoq xarakterning sifatlari — mustaqillik, tashabbuskorlik, muloqotchanlik va boshqalarda namoyon bo'ladi. Ushbu yosh davrida munosabatlar vaziyat bilan bog'liqligi va tez o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi. Munosabatlarning xarakteri va rivojlanish darajasiga qarab mazkur yosh davrida bolaning voqelik bilan bo'lgan munosabatlari yanada murakkablashadi va turli—tuman bo'la boshlaydi. Munosabatlar tizimida yangilik — oiladan tashqari majburiyatlar va majburiy o'quv faoliyatining paydo bo'lishi yuz beradi. Bu davrda munosabatlar tizimi ob'ektiv zarurat talablari bilan belgilanadi. Shu tariqa V.N.Myasishchev insonning pixik rivojlanishi uning atrof voqelik va eng avvalo boshqa odamlar bilan bo'lgan munosabatlari tizimining murakkablashib, kengayib borishiga bog'liq bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradi.

Shunday qilib, rus psixologlari — L.S.Vigotskiy, A.N.Leontyev, V.N.Myasishchev ilmiy qarashlarining qisqacha tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu olimlarning izlanishlarida inson psixik taraqqiyoti masalasi markaziy o'rin egallagan. Har bir olim o'z ilmiy yondashuviga ega bo'lgan bo'lsa-da, ularning barchasini psixik taraqqiyotning manbalari va qonuniyatlari bilan bog'liq muammolar qiziqtirgan. Rus psixologlarining ushbu muammolarni o'rganish sohasida qo'lga kiritgan yutuqlari psixologiya fanining, shu jumladan, bolalar psixologiyasining taraqqiyoti uchun xizmat qildi va qilib kelmoqda.

IV - BOB

CHAQALOQLIK VA GO'DAKLIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

4.1. Chaqaloqlik davrining psixologik xususiyatlari

Bolaning chaqaloqlik davri jismoniy jihatdan juda tez rivojlanish davridir. Odatda odamning yoshi tug'ilgan kunidan boshlab hisoblanadi. Lekin aslida odamning dunyoga kelishi, rivojlanishi tug'ilmasdan ilgari, ya'ni ona qornidagi davridan boshlanadi. Bola onaning qornidaligi davrida, ya'ni to'qqiz oy mobaynida juda tez va juda murakkab taraqqiyot davrini boshidan kechiradi, uning keyingi rivojlanishi ona qornidagi taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir.

Shuning uchun bolaning tug'ilgunga qadar bo'lgan taraqqiyotiga ham diqqat-e'tibor bilan qarash lozim, chunki tug'ilgunga qadar ham bolaga tashqi muhit ta'sir qiladi. Lekin bu ta'sir faqat ona orqali, onaning organizmi orqali bo'ladi. Homiladorlik davrining har jihatdan normal o'tishi bolaning ona qornidagi normal taraqqiyoti va har jihatdan to'kis bo'lishini ta'minlaydi.

Bolaning tug'ilgandan keyin bir yoshgacha davri nisbatan kam harakat va "nutqsiz" taraqqiyot davridir. Bu davrda bolaning o'sishi va taraqqiyoti tor — oila va yasli doirasida kechadi. Ammo shunday bo'lsa ham bu davr har jihatdan juda tez rivojlanish davridir. Bu davrda bola deyarli faqat ona suti bilan ovqatlanadi, u hali gapira olmaydi va mustaqil harakat qila olmaydi. Bu davrda bola o'z bo'lib, kattalarning doimiy va to'g'ri parvarish qilishlariga muhtoj bo'ladi.

Yangi tug'ilgan va bir yoshgacha bo'lgan bolalarning tashqi qiyofalari katta odamlarning tashqi qiyofalaridan ancha farq qiladi. Yangi tug'ilgan bolaning boshi gavdasiga nisbatan juda ham katta (gavdasining to'rtidan bir qismiga barobar), bo'yin deyarli yo'q darajada qisqa, gavdasi uzun, oyoq-qo'llari gavdasiga nisbatan qisqa bo'ladi. Katta yoshli odamning boshi gavdasining sakkizdan bir qismiga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari chaqaloq bolaning yuzi juda kichkina bo'ladi,

chunki yuqorigi va pastki jag'lari hali ishlamaganligi tufayli rivojlanmagan bo'ladi. Chaqaloq bolalar ichki organlarining holati va faoliyati ham katta odamlarnikidan anchagina farq qiladi. Masalan, o'pkadagi havo kiradigan mayda pufakchalarning soni miqdor jihatdan katta odamlarniki bilan barobar bo'lsa ham, ular juda mayda bo'ladi (katta odamlarnikiga nisbatan uch barobar kichik bo'ladi). Shuning uchun chaqaloq bolalar katta odamlarga nisbatan uch barobar tez nafas oladilar. Chaqaloq bola bir minutda 50-60 marta nafas olsa, katta yoshdagi odam xuddi shu vaqt ichida 14-16 marta nafas oladi. Chaqaloq bola jismoniy jihatdan juda tez o'sayotganligi tufayli sof havoga ayniqsa muhtoj bo'ladi. Ilk yoshdagi bolalarning taraqqiyotida, buni albatta hisobga olish zarur.

Agar chaqaloq bola o'ringa o'ng'ay holatda yotqizilmasa, siqib yo'rgaklansa va ochiq havoga olib chiqilmasa, uning nafas olishida qo'shimcha qiyinchilik vujudga keladi.

Chaqaloq bolaning yuragi katta odamning yuragiga nisbatan anchagina tez uradi. Masalan, katta odamning yuragi bir minutda o'rtacha 70-75 marta ursa, chaqaloq bolaning yuragi 120 va undan ortiq marta uradi. Buning asosiy sababi chaqaloq bolalar yuragining har bir qisqarishida bosib chiqargan qon hajmining (miqdorining) ozligi, yurak muskullarining hali zaifligi bilan bog'liq. Bundan tashqari, chaqaloq bolalar yuragining nisbatan tez urishi ular organizmida modda almashish jarayonining intensivligi, jadalligi bilan ham bog'liqdir.

Chaqaloq bolalarda badanning haroratini idora qilish hali yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Chaqaloq bolalarda tanasining vazniga qaraganda terisining umumiy sathi (yuzasi) nisbatan katta hamda terisi katta odamlar terisiga qaraganda ancha yupqa bo'ladi. Shu sababli ular normal taraqqiyot uchun kerakli haroratni yo'qotib sovqotishi mumkin. Bolaning ortiqcha harakatlari ham, ovqat yeyishi ham temperaturasiga ta'sir qiladi. Shu sababli chaqaloq bolalarni tarbiyalashda rejimning ahamiyati nihoyatda kattadir. Chaqaloq bolalarni hamisha o'z vaqtida ovqatlantirish, uxlatish va o'z vaqtida u bilan shug'ullanish (gaplashish, o'ynatish) kerak.

Chaqaloq bolalarning ovqat hazm qilish a'zolari ham o'ziga xos

xususiyatga ega. Ularning oshqozonlari hali juda kichkina, oshqozon va ichak muskullari rivojlanmagan, juda zaif bo'ladi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi ovqati ona sutidir. Bolalar katta odamlarga nisbatan tez-tez ovqatlantiriladi. Buning sababi ravshan. Agar katta odamlarga ovqat sarf qilgan quvvatlarini tiklash maqsadida kerak bo'lsa, bolalar uchun esa ovqat sarf qilgan quvvatlarini tiklashdan tashqari o'sishlari uchun ham kerak. Bolaning organizmi to'xtovsiz o'sadi, buning uchun esa juda ko'p ozuqa moddalar kerak bo'ladi. Ozuqa moddalarni bola ovqat orqali oladi. Shu sababli bolaning jismoniy jihatdan normal o'sishida o'z vaqtida ovqatlanishi va ovqatning sifati juda katta ahamiyatga ega.

Normal tug'ilgan bolaning o'rtacha vazni 2800-3500 g, bo'yi 45-52 santimetr bo'ladi, bir yil davomida uning vazni va bo'yi ayniqsa sezilarli o'zgaradi. Normal o'sib ulg'ayayotgan bola yarim yoshga eytganida uning vazni ikki barobar, bir yoshga yetganida esa uch barobar ortadi. Bolaning vazni dastlabki oylarda, ayniqsa, bir-uch oyligida tez ortadi. Keyinroq borib vaznning ortishi birmuncha sekinlashib boradi va bir yoshga to'lgach, bolaning vazni 9 kg ga yetadi.

Tarbiyachi bolalarning umumiy psixik taraqqiyotlari va psixologik sifatlarini turli faoliyatlar jarayonida o'rganib, ular haqida to'la ma'lumotlarga ega bo'la olmaydi. To'la ma'lumotga ega bo'lish uchun tarbiyachi bolaning uy sharoitida, hulq-atvori va xatti-harakatlariga doir ma'lumotlardan ham xabardor bo'lishi shart. Tarbiyachi har bir bolaning fe'l-atvori va xatti-harakatlariga doir kuzatgan faktlarni yozma ravishda qayd qilib borishi va har bir bolaga maktabga chiqish oldidan to'la psixologik-pedagogik xarakteristika tuzishi lozim.

Bir yoshga to'lgunga qadar bolaning bo'yi ham juda tez o'sadi. Xuddi vazni kabi bolaning bo'yi ham dastlabki oylarida ayniqsa tez o'sadi. Keyin bo'yining o'sishi ham ancha sekinlashadi. Agar bola bir yoshga to'lguncha taxminan 25 sm ga o'ssa, keyingi ikki yil ichida faqat 18 sm ga o'sadi.

Yangi tug'ilgan bolaning suyaklari, ya'ni skeleti hali katta odamlarniki singari qattiq va mustahkam bo'lmaydi. Chaqaloq

bolaning skeleti deyarli yumshoq tog'aydan iborat bo'ladi. Keyingi taraqqiyot davrida, ya'ni bir yoshga to'lguncha uning skeleti suyakka aylana boshlaydi. Agar bola chaqaloqlik davrida noto'g'ri parvarish qilinsa, uning skeletidagi turli qismlar noto'g'ri o'sib, biror yeri qiyshiq bo'lib qolishi mumkin. Ko'pchilik hollarda bolaning noto'g'ri o'sishi, noto'g'ri yotishi natijasida umurtqa suyagi qiyshayib qolishi mumkin, chunki umurtqa suyagi juda elastik (egiluvchan) bo'ladi.

So'nggi yillarda bolalar organizmining noto'g'ri parvarishi bilan bog'liq bo'lgan skolioz kasalligi haqida ko'p gapirilmoqda. Darhaqiqat, bolalarda paydo bo'lgan skolioz (umurtqa suyagining qiyshayib qolishi) kasalligi ko'pchilik hollarda bolalar gavdasining normal o'sishiga ota-onalar va tarbiyachilarning befarq munosabatda bo'lishlari tufayli yuzaga keladi. Skolioz (bukir) kasalligi juda og'ir majruhlikdir. Skolioz asosan ikki yo'l bilan paydo bo'ladi. Ulardan birinchisi tug'ma skolioz bo'lsa, ikkinchisi individual hayot davomida orttirilgan skoliozdir. Biz asosan ana shu individual hayot davomida bo'ladigan skoliozning oldini olishimiz, ya'ni uning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasligimiz kerak. Skolioz kasalligi dastavval mutlaqo bilinmaydi va juda sekinlik bilan rivojlanadi, vaqt o'tishi bilan u ko'zga tashlana boshlaydi.

Skolioz kasalligi qiyin davolanadi. Uni davolashda ortoped-vrachlar juda ko'p qiyinchiliklarga duch keladilar. Skolioz kasalligi o'g'il bolalarda ham, qiz bolalarda ham uchraydi. Qiz bolalarning muskul va skeletlari o'g'il bolalarga nisbatan zaifroq bo'lganligi tufayli ular skolioz kasalligiga moyilroq bo'ladilar. Bolalarda uchraydigan skolioz kasalligi muskul va skeletlarning tez o'sishi va ushbu o'sish davrida bolalarning noto'g'ri o'tirishlari va yotishlari tufayli vujudga keladi. Skolioz kasalligiga uchragan bola o'ta nogiron qiyofaga kirib qoladi.

Skolioz kasalligiga uchramaslik uchun bola yotadigan to'shak tekis, boshiga qo'yiladigan yostiq ham ortiqcha baland bo'lmasligi kerak. Bola yurishni o'rganayotganda goh o'ng, goh chap qo'lidan ushlab unga yordam berish lozim. Ana shu kabilarga rioya qilgandagina bolani skolioz (bukir) kasalligidan saqlab qolish mumkin.

4.2. Go'daklik davrining psixologik xususiyatlari

Go'dak bolalar jismoniy bilan birga psixik jihatdan ham juda tez rivojlanadilar. Chaqaloq bolalar psixikasining rivojlanishi, birinchidan, analizatorlarning takomillashuvi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, mustaqil harakatlarining o'sishi bilan bog'liqdir. Analizatorlarning tez takomillashuvi natijasida bola uch oylik bo'lgandan so'ng unda dastlabki shartli reflekslar yuzaga kela boshlaydi. Demak, ana shu davrdan boshlab bola psixikasi tez rivojlanish yo'liga kiradi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, dastavval bolada harakat analizatorlari bilan bog'liq, undan so'ng eshitish va ko'rish analizatorlari bilan bog'liq bo'lgan shartli reflekslar yuzaga keladi. Ana shu tariqa barcha analizatorlarga nisbatan har xil murakkablikda shartli reflekslar tobora ko'plab yuzaga kela boradi. Shartli reflekslarning yuzaga kelishi bola psixikasining rivojlanishi uchun moddiy zamin bo'ladi.

Keyinchalik, ya'ni ikki-uch oylik bolalarda analizatorlar faoliyatining takomillashuvi natijasida ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchilarni farqlash qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Dastavval turli ovozlarni, so'ngra ayrim yorqin ranglarni, ta'mlarni, farqlay boshlaydi. Nihoyat, uch oylik bola atrofidagi juda ko'p narsalardan odamni farqlaydigan va odamga nisbatan qandaydir boshqacha reaksiya qiladigan bo'ladi. Uch oylik bola oldiga kelgan odamga tiqilib, emotsional munosabatda bo'la boshlaydi. U odamga uzoq vaqt tikilib qaraydi. Lablarini harakatlantirib, tilini aylantirib, go'yo odamning nutqiga taqlid qilmoqchi bo'ladi. Ana shu davrdan boshlab bolalar bilan imkoni boricha mehribonlik ohangida gaplashib turish kerak. Ana shunday munosabatlar natijasida bolada qandaydir aktivlik, kattalarga talpinish reaksiyasi yuzaga keladi. Psixologlar bolalarda kattalar bilan bo'lgan munosabatdan yuzaga keladigan emotsional reaksiyalarni jonlanish kompleksi deb ataganlar. Bu kompleksda bola uning bilan munosabatda bo'layotgan odamga muloyim tikilib, jilmayadi, qo'l va oyoqlari bilan talpinib qandaydir ovoz chiqaradi. Bolada qandaydir kuchli mamnunlik hissi yuzaga keladi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, agar bolalar bilan keragidan ortiq darajada munosabatda bo'lib, ularda jonlanish kompleksini yuzaga keltira berilsa, ular kattalarga o'rganib qoladilar va o'yinchoqlarga qaramay qo'yadilar.

Go'dak bola yoshiga to'lguncha juda ko'p harakatlarni o'zlashtirib oladi. Bolaning qiladigan turli-tuman harakatlari orasida qo'l harakatlari psixik taraqqiyot uchun muhim bo'lgan harakatlardir. To'rt oylik bola narsalarga qo'l cho'zadigan bo'ladi, ammo u hali o'zining qo'l harakatlarini idora qila olmaydi. Bola besh oylik bo'lgach, narsalarni ushlab, uni paypaslab, timirskilab ko'radigan bo'ladi. Bolaning qo'l harakatlari atrofidagi narsalarni bilish quroliga aylanadi, chunki u narsalarni paypaslab, timirskilab ko'rish orqali ularning ayrim xususiyatlarini bilib oladi.

Bolaning psixik taraqqiyotida murakkab harakatlarni egallab borishi juda katta rol o'ynaydi. Bola olti oylik bo'lgach, mustaqil o'tira oladigan bo'ladi. Bola o'tira boshlagandan so'ng uning nazar doirasi kengayib, unda yangidan-yangi taassurotlar paydo bo'ladi. Bola ko'z o'ngida yangi taassurotlarning paydo bo'lishi idrok, diqqat, xotira kabi psixik jarayonlarning rivojlanishiga katta yordam beradi. Bola sakkiz oylik bo'lgach yana bir murakkab bo'lgan harakatni, yani emaklashni boshlaydi. Bola psixikasining rivojlanishida bu yangi harakatning ahamiyati kattadir. Emaklay boshlagach, bolaning atrofidagi narsalar bilan munosabatda bo'lish imkoniyati kengayadi. Natijada mustaqil harakat qilib, yangidan-yangi narsalarni taniy boshlaydi. Bolani hamma narsa qizitiradi. U bir narsani olib ikkinchi narsaga urib taqillatadi va chiqayotgan ovozga quloq soladi. Odatda bu yoshdagi bolalar biror narsaning qopqog'ini ochib yopishni yoqtiradilar. Bunday harakatlar bolaning qo'l muskullarini mustahkamlaydi va narsalarning turli xossalarini bilib olishga yordam beradi.

Og'ir kasallikka uchramay, jismoniy jihatdan sog'lom o'sgan bola 9-10 oylik bo'lganda yura boshlaydi. Bolaning mustaqil tarzda yura boshlashi uning hayotida nihoyat katta hodisadir. Bola yura boshlagandan so'ng uning psixik taraqqiyoti uchun juda katta imkoniyatlar yuzaga keladi. Yura boshlagan bolaning faolligi kun sayin ortib, erkin harakat qilish doirasi kengayadi. Bemalol yura oladigan bola tor uy doirasidan tashqariga chiqish inkonoyatiga ega bo'ladi. Bu esa idrok doirasini kengaytirib mazmundor bo'lishiga yordam beradi.

Olti-yetti oylik bolalarda taqlid qilish harakatlari paydo bo'la boshlaydi. Bola psixikasining taraqqiyotida taqlidning roli juda kattadir. Bola juda ko'p harakatlarni va nutqni asosan taqlid qilish orqali egallaydi. Bolani besh-olti oylikdan boshlab nutqni tushunishga o'rgata boshlash lozim. Buning uchun bolaga o'yinchoq yoki biron narsani bir necha marta nomini aytib ko'rsatish kerak. Keyinchalik bolaga ba'zi narsalarning nomi aytilganda, u ko'zlari bilan shu narsani qidirib topadigan bo'ladi. Bu harsa bolaning kattalar nutqini tushuna boshlaganidan darak beradi. Bola nutqni ozmi-ko'pmi tushuna boshlaganidan so'ng unga faqat narsalarning nomi emas, balki ayrim sodda harakatlarning nomlarini o'rgata boshlash lozim. Harakatning nomini og'zaki takrorlab ayni vaqtda shu harakatning bajarilishini ham bir necha marta ko'rsatilsa, bola harakatning nomini eshitishi bilan uni bajarishga o'rganadi. Masalan, chapak-chapak, deb takrorlab turib chapak chalinsa bola shu so'z aytilishi bilan chapak chaladigan, yosh bolaga "assalom alaykum", deb ta'zim qilib ko'rsatilsa, bola shu so'zni eshitishi bilan ta'zim qiladigan bo'ladi.

Bola ayrim so'zlarga tushuna boshlagach, kattalar bilan ko'proq aloqada bo'lishni xohlaydi. Ana shundan foydalanib, bola bilan imkoni boricha ko'proq munosabatda bo'lishga, uning nutqini o'stirishga harakat qilish lozim. Buning eng oson yo'li bola bilan mashg'ul bo'lgan paytda unga eng sodda so'z elementlarini to'g'ri ayta bilishni o'rgatishdir. Chunonchi, kuchukning rasmini ko'rsatib "mana, vov-vov", mushukning rasmini ko'rsatib, "mana, miyov-miyov", xo'roz yoki tovuqning rasmini ko'rsatib, "mana ku-ku" deyish kerak. Bunda bolalar "vov-vov", "miyov-miyov", "kuk-ku" kabi so'z elementlarini ravon tala fuz qilishga o'rganadilar. Bundan tashqari 9-10 oylik bolalarga o'z tana a'zolarining nomlarini ham o'rgata boshlash kerak. Bolaga — "mana burni", "mana og'zi", "mana ko'zi", "mana qoshi", "mana qo'li" deb bir necha marta takrorlab ko'rsatilgandan keyin, bola o'z a'zolarining nomini aytish bilan ularni birin-ketin ko'rsatadigan bo'ladi. Keyinchalik bolalarda ana shunday sodda so'zlarni umumlashtirish qobiliyatini ham o'stirish kerak. Bolaga "oyingning

ko'zi qani", "qo'g'irchoqning burni qani", "akangning qo'li qani?" kabi savollar berilsa, bola a'zolarni to'g'ri ko'rsatishga o'rganadi. Bola dastlabki paytlarda tilga tushuna boshlashi katta odamlarning talaffuz intonatsiyalari va bolaga ko'rsatib qiladigan ishora harakatlariga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun hali yoshiga to'lmagan bolalar har bir so'zni shu so'z orqali ifodalangan konkret narsalar bilan bog'lay olmaydilar. Boshqacha qilib aytganda, yoshiga etmagan bolalarda ayrim so'zlarni tushunish hali ikkinchi signal darajasiga (ya'ni signalning signali darajasiga) ko'tarilgan emas. Bu degan so'z shuki, hali yoshiga etmagan bolalar so'zlarni shu so'zlar orqali ifodalangan narsalar bilan assotsiativ tarzda bog'lash orqali emas, balki intonasiya va imo-ishora, harakatlar orqali tushunadilar. Bolalar nutqining o'sishi ular idroki, xotirasi, tafakkuri, xayoli va irodasi kabi yuksak psixik jarayonlarning rivojlanishiga yordam beradi. Shunday qilib, ilk yoshdagi bolaning psixikasi uning aktiv faoliyati, turli-tuman harakatlari, o'z atrofidagi narsalarni ko'proq bilib olishi jarayonida rivojlanar ekan, uning erkin harakatlari uchun qulay sharoit yaratish zarur. Bola harakatlarini cheklash esa psixikasining normal rivojlanishiga ma'lum darajada zarar etkazadi. Shu sababli bolani harakat qilishga imkon bermaydigan holatga solib qo'ymaslik — uni haddan tashqari qattiq siqib yo'rgaklamaslik, uzoq vaqt yo'rgaklangan holda qoldirmaslik kerak. Bir yoshga to'lgan davrdan boshlab bolalarga ayrim gigienik odatlarni singdirib borish kerak. Odat qanchalik yoshlikdan boshlab singdirilsa, u shunchalik mustahkam, ya'ni odamning qalbiga shunchalik chuqur joylashadi. Bolalarga dastavval ozodalik odatlarini singdirib boorish kerak. Buning uchun ovqatlantirishdan oldin, bolaning oldiga fartukcha yoki sochiqcha tutub qo'yish va ovqatni qoshiqda oz-ozdan olish kerak. Agar ovqat bolaning og'iz atroflariga surkalib tegib ketsa, shu zahotiy oq artib turish kerak. Ana shularning hammasi so'z bilan ifodalab bajarilsa, bola zehn solib turadi va tez orada shunga odatlanib qoladi. Keyinchalik ovqatlanishdan oldin fartukcha yo sochiq tutmasangiz, bolaning o'zi talab qiladigan bo'ladi.

ILK BOLALIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

5.1. Yurishni o'rganish va uning bola rivojlanishiga ta'siri

Ilk bolalik davridagi bolalarning analizatorlari yahshi takomillashgani va ular erkin harakat qila olish imkoniyatiga ega bo'lganliklari tufayli bu davrda psixik jihatdan tez rivojlanadilar. Ma'lumki, ilk bolalik davridagi bolalar faqat yurib va emaklabgina qolmay, yugurish, sakrash hamda baland va past to'siqlardan oshib o'tish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning ertadan kechgacha turli harakatlar qila olish imkoniyatlari tevarak-atrofdagi muhitni bilish ehtiyojini qondirishda juda katta sharoit yaratib beradi.

Ilk bolalik davridagi bolaning turmush tajribasi deyarli yo'q bo'lgani uchun uni hamma narsa qiziqtiradi. U o'zining kundalik tinimsiz harakatlari davomida kattalarga taqlid qilib, mustaqil ravishda kiyinish, ovqat yeyish, yuvinish kabi harakatlarni o'zlashtira boshlaydi. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bola o'zining kundalik harakatlari davomida hech bir erinmay, ko'z o'ngidagi hamma narsalarni tekshirib ko'radi. Natijada juda ko'p yangiliklarni bilib oladi, o'zining sezgi va idrokini, tasavvur va xotirasini, tafakkur va nutqini, hissiyot va xayolini – umuman hamma psixik jarayonlarini rivojlantiradi.

Bu yoshdagi davrda sezgilarning rivojlanishi analizatorlarning tobora takomillashuvi bilan bog'liqdir. Ikki yoshdan oshgan bolaning sezgilari (ko'rish, eshitish, hid va ta'm bilish, teri va harakat kabi) uning har kungi xilma-xil harakatlari davomida turli narsalarga bevosita to'qnash kelishi natijasida rivojlanadi. Sezgilarning normal rivojlanishi bola idroki o'sishi uchun zamin yaratadi.

Ilk bolalik davridagi bolaning idroki ancha rivojlangan bo'lsa ham hali katta odamlar idrokidan keskin farq qiladi. Birinchidan, bolalarda turmush tajribasi yo'qligi tufayli ularning idroklari ham anglashilmagan xarakterga ega bo'ladi. Ular ko'p narsalarga birinchi

marfa duch keladilar. Shuning uchun bolalar idrok qiladigan ko'p narsalar ularga yangilik, ya'ni dastlabki taasurot kuchiga ega bo'ladi. Ikkinchidan esa, bolalarning idroki ko'pincha ixtiyorsiz xarakterga ega bo'ladi, ya'ni ularning idrokida muayyan bir maqsadni ko'zlash hali sezilmaydi. Shuning uchun ularning idroki bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ko'chib keta beradi. Lekin bu yoshdagi bolalarda hissiyot kuchli bo'lgani uchun ular o'zlarini qiziqtiradigan, hayron qoldiradigan, hissiy kechinmalar uyg'otadigan narsalarni idrok qiladilar.

Bu yoshdagi bolalar idrokining yana farqlanadigan tomoni shundaki, ular idrok qilayotgan narsalarni umumlashtira olmaydilar. Atrof-muhitdagi narsalarni qanday bo'lsa shundayligicha idrok qiladilar. Bu xususiyat ularning rasmlarni idrok qilishlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, ikki yarim yashar bolaga otning kallasi solingan surat ko'rsatilsa, hayron bo'lib, otning o'zi qani, deb so'raydi.

Bolalar idrokining takomillashuvida so'z katta ahamiyatga ega. So'z mohiyat jihatidan umumlashgan xarakterga ega bo'lib, u narsalarni umumlashtirish imkonini beradi. Bola so'z yordamida o'xshash narsalarni oddiygina guruhlariga ajrata boshlaydi.

5.2. Predmetli faoliyat ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat sifatida

Ilk bolalik davridagi bolalar so'zlay boshlagan bo'lishiga qaramay, ular hali vaqt va fazo kabi murakkab tushunchalarni to'g'ri idrok qila olmaydilar, chunki ularda hali turmush tajribasi yo'q. Bunday murakkab tushunchalar kundalik hayot davomida sekin-asta hosil qilib boriladi.

Bir yoshgacha bo'lgan bolalarning diqqati nihoyatda beqaror va ixtiyorsiz bo'lsa, ikki yoshga to'lgan bolalarning diqqatida yangi sifatlar yuzaga kela boshlaydi. Bola o'sib ulg'aygan sari uning diqqati barqarorroq bo'la boshlaydi. Diqqatning ozmi-ko'pmi barqaror bo'la boshlagani shunda ko'rinadiki, bola o'zini qiziqtirgan biron narsa bilan uzoq vaqt mobaynida shug'ullana oladi. Ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'ygach so'zlarni tushunadi. So'z boyligi orta borgach,

bolaning o'ziga xos bo'lgan situativ tili haqiqiy tilga aylanadi.

Bu yoshdagi bolalarning tafakkurlari o'ziga xos xususiyatlarga hamda konkret xarakterga ega. Ular ayni chog'da idrok qilib turgan narsalari haqida juda sodda tafakkur qila oladilar. Bundan tashqari, bu yoshdagi bolalarning tafakkur jarayonlarida harakat elementlari ko'p bo'ladi. Shuning uchun ham ularning tafakkurlari ba'zan harakatli tafakkur deb ham yuritiladi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda tafakkurning fikriy operatsiyalari, ya'ni analiz, umumlashtirish kabilarni ko'ramiz. Ular qo'llaridagi o'yinchoqlarini yoki qo'llariga tushgan narsalarni amaliy aylantirib, paypaslab, buzib analiz qiladilar. Lekin sintez qilishga hali qurlari etmaydi. Bu yoshning oxiriga kelib tafakkurning o'sishida nutqning roli juda oshadi. Bola yangi so'zlarni mumkin qadar ko'proq bilib olib, ulardan o'z tafakkurida keng foydalana boshlaydi. Bu esa fiklash operatsiyalarining o'sishiga yordam beradi. Bolada so'zlar vositasi bilan analiz va sintez qilish, abstraksiyalash hamda umumlashtirishning dastlabki alomatlari ko'zga tashlanadi.

Tafakkurning o'sishida yana bir muhim bosqich shundan iboratki, ilk bolalik yoshining oxiriga kelib bola ayrim tushunchalarni bilib olishga va bu tushunchalarning eng muhim belgilarini o'zlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Uch yoshga to'lay deb qolgan bola katta yoshdagi hamma odamlarning ishga barvaqt ketishlarini juda yaxshi biladi. Agar bu yoshdagi bolaga "dadang endi barvaqt ishga ketmaydi" deyilsa, u hayron bo'lib qoladi. Chunki katta odam bo'lgan dadasining ishga bormasligi uning tushunchasiga to'g'ri kelmaydi. Uning tushunchasida hamma katta odamlar barvaqt ishga ketishi kerak. Shuning uchun hech bir o'ylab o'tirmay, "dadam kattalar-ku?" deb javob beradi. Bolalar tushunchalardan foydalanib, sodda xulosalar chiqarishga o'rgana boshlaydilar. Ular bir necha hukmlardan foydalanib katta, kichik, baland, past, ko'p, oz kabi sodda xulosalar chiqara oladilar, bu esa tafakkurning yanada rivojlanishi uchun zamin yaratadi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda murakkab psixik jarayonlardan biri bo'lmish xayol anchagina rivojlana boshlaydi. Lekin bu asosan ixtiyorsiz xayol bo'ladi. Ular hali ma'lum maqsad asosida ixtiyoriy

tarzda xayol yurgiza olmaydilar.

Bola ikki yoshga to'lgach, uning o'yinlarida jiddiy o'zgarish ro'y beradi. Bolaning o'yiniga endi taqlidiy harakatlar qo'shiladi. Bola kattalardan ko'rgan-bilganlarini o'yinda taqlidan takrorlay boshlaydi. Bu davrda bola mashinasini u yoqdan bu yoqqa siljitish yoki tepalikdan sirg'antirib tushirish bilan cheklanmay, haydovchilarning harakatlarini bajara oladi. Mashinaning motori ovoziga taqlid qilib ovoz chiqaradi, mashinada yuk tashiydi va hokazo.

Nutqning o'sishi bola xayolining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bolalar kattalarning gaplariga tushunadigan bo'lgach, har xil ertak va hikoyalarni qiziqib tinglaydigan bo'ladi. Bolalar o'zlarini biladigan, o'zlariga yaxshi tanish bo'lgan narsalar haqidagi hikoyalarni joni dili bilan eshitadilar. Har bir hikoyani eshitganda bolada xilma-xil tasavvurlar yuzaga keladi. Bola bu tasavvurlari yordamida xayol qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bola hikoyalarni eshitish orqali olgan tasavvurlarini so'zlar bilan ifodalaydi. So'z esa bolaning narsalarni boshqacha idrok qilishiga, ularning boshqa narsalarga o'xshashligini aniqlashiga va ana shunday o'xshashliklarni aniqlash asosida yangi obrazlar, yangi tasavvurlar yaratishiga yordam beradi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda barcha psixik jarayonlar ma'lum darajada rivojlanar ekan, bu umuman ular ongining rivojlanishiga zamin yaratadi. Tili chiqib, idrok va tafakkuri anchagina o'sgan bola tevarak-atrofdagi har xil narsalarga ongli munosabatda bo'la boshlaydi. Bola o'zining turli ehtiyojlarini anglab, o'zining shaxsini shakllantira boshlaydi. Mashhur fiziolog I.M.Sechenovning tili bilan aytganda, bola ana shu davrdan boshlab, o'z sezgilarini tevarak-atrofdagi narsalardan ajratib, o'z-o'zini anglay boshlaydi. Bu yoshdagi bolalarning so'z boyligida o'z shaxsini bildiruvchi "men" degan olmosh tez-tez uchrab turadigan bo'ladi. Ana shu tariqa bola juda elementlar tarzda bo'lsa ham o'zini shaxs sifatida anglay boshlaydi. Binobarin, ana shu davrdan boshlab ilk bolalik davridagi bolalarning shaxsiy (individual) xususiyatlari kamol topa boshlaydi.

BOLA O'YIN FAOLIYATINING PSIXOLOGIK XARAKTERISTIKASI

6. 1. O'yin bog'cha yoshidagi bolalarda yetakchi faoliyat sifatida

Rolli o'yin - bog'cha yoshidagi bolalarning yetakchi faoliyatidir. Rolli o'yin mazkur yosh davridagi bolalarning eng muhim faoliyati bo'lib, ular bunday o'yinda go'yo katta yoshdagi odamlarning barcha vazifalari va ishlarini amalda bevosita bajaradilar. Shu boisdan o'yin faoliyati uchun maxsus yaratiladigan sharoitlarda ijtimoiy muhit voqealari, oilaviy turmush hodisalari, shaxslararo munosabatlarni umumlashtirgan holda aks ettirishga harakat qiladilar. Bolalar kattalarning turmush tarzi, his-tuyg'u, o'zaro muomala va muloqotlarining xususiyatlarini, o'ziga va o'zgalarga, atrof-muhitga munosabatlarini yaqqol voqelik tarzida ijro etishi uchun turli o'yinchoqlardan, shuningdek, ularning vazifasini o'tovchi narsalardan ham foydalaniladi. Ammo shuni ham alohida ta'kidlash joizki, ijtimoiy va maishiy voqelikning barcha jabhalarini qamrab oladigan rolli o'yin ularda birdaniga emas, balki turmush tajribasining ortishi, tasavvur obrazlarining kengayishi natijasida vujudga keladi, mohiyati va mazmuni jihatidan oddiydan murakkabga qarab takomillashib boradi.

Rolli o'yin faoliyatini vujudga keltiruvchi eng zarur omillardan biri bolada o'z xatti-harakatlarini kattalar xatti-harakati bilan solishtirish, undan nusxa olish, aynan unga o'xshatish tuyg'usining mavjudligidir. Xuddi shu sababli kattalar va ularning xatti-harakatlari bolaning ham tashqi, ham ichki ibrat namunasi bo'ladi va kattalar uning xulq-atvori, yurish-turishining ham ob'ekti, ham sub'ekti hisoblanadi.

6. 2. O'yin faoliyati nazariyasi

Bolaning ongida uni qurshab turgan voqelik to'g'risidagi xilma-xil o'yin faoliyatini takomillashtiradigan sharoitlarni tadqiq qilgan

N.M.Aksarinaning ta'kidlashicha, o'yin o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, buning uchun kamida uchta sharoit bo'lishi lozim:

- a) taasurotlar tarkib topishi;
- b) har xil ko'rinishdagi o'yinchoqlar va tarbiyaviy ta'sir vositalarining muhayyoligi;
- v) bolalarning kattalar bilan tez-tez muomala va muloqotga kirishuvi. Bunda kattalarning bolaga bevosita ta'sir ko'satish uslubi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

D.B. Elkonin o'z tadqiqotida rolli o'yinning syujeti bilan bir qatorda, uning mazmuni ham mavjud ekanini yozadi. Uning fikricha, o'yinda bola kattalar faoliyatining asosiy jihatini aniqroq aks ettirishi o'yinning mazmunini tashkil qiladi.

A.P. Usovaning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, rolli o'yin ishtirokchilarining safi yosh ulg'ayishiga qarab, jinsiy tofovutlarga binoan kengayib boradi:

- a) uch yoshli bolalar 2-3 tadan guruhga birlashib, 3-5 daqiqa birga o'ynay oladilar;
- b) 4-5 yoshlilar guruhi 2-3 tadan ishtirokchidan iborat bo'lib, ularning hamkorlikdagi faoliyati 40-50 daqiqa davom etadi, o'yin davomida qatnashchilar soni ham ortib boradi;
- v) 6-7 yoshli bolalarda rolli o'yinni guruh yoki jamoa bo'lib birga o'ynash istagi vujudga keladi, natijada avval rollar taqsimlanadi, o'yinning qoidalari va shartlari tushuntiriladi (o'yin davomida bolalar bir-birlarining harakatini qattiq nazorat qiladilar).

Eng sodda psixik jarayondan eng murakkab psixik jarayongacha hammasining eng muhim jihatlarini shakllantirishda o'yinlar katta rol o'ynaydi. Bog'cha yosh davrida harakatning o'sishida o'yinning ta'siri haqida gap borganda, avvalo, shuni aytish kerakki, birinchidan, o'yinni tashkil qilishning o'ziyoq mazkur yoshdagi bolaning harakatini o'stirish va takomillashtirish uchun eng qulay shart-sharoitlar yaratadi. Ikkinchidan, o'yin bola harakatiga ta'sir etishining sababi va xususiyati shuki, harakatning murakkab ko'nikmalarini sub'ekt aynan o'yin payti emas, balki bevosita mashg'ulot orqali o'zlashtiradi. Uchinchidan, o'yinning keyinchalik takomillashuvi barcha jarayonlar uchun eng qulay shart-sharoitlarni vujudga keltiradi. Shu boisdan o'yin faoliyati

xatti-harakatni amalga oshirish vositasidan bolaning faolligini ta'minlovchi mustaqil maqsadga aylanadi.

Bolalar laboratoriya sharoitiga nisbatan o'yinlarda ko'proq so'zlarni eslab qolish va esga tushirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa ixtiyoriy xotira xususiyatini chuqurroq ochishga yordam beradi. Tajribada yig'ilgan ma'lumotlarni tahlil qilish quyidagicha xulosa chiqarish imkonini beradi:

a) o'yinda bola tomonidan ma'lum rol tanlash va ijro etish jarayoni bir talay axborotlarni eslab qolishni talab qiladi;

b) shu boisdan personajning nutq boyligini egallash, xatti – harakatini takrorlashdan iborat ongli maqsad bolada oldinroq paydo bo'ladi va oson amalga oshadi.

6. 3. Bola ruhiy rivojlanishida o'yinning ahamiyati

O'yin faqat bilish jarayonlarini takomillashtirib qolmay, balki bolaning xulq-atvoriga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bog'cha yoshidagi bolalarda o'z xulqini boshqarish ko'nikmalarini tarkib toptirish bilan bog'liq psixologik muammoni o'rgangan Z.V. Manuylekoning fikricha, biror maqsadga yo'naltirilgan mashg'ulotga nisbatan o'yinda xulq ko'nikmalarini oldinroq va osonroq egallash mumkin. Ayniqsa, bu omil bog'cha yoshi davrining xususiyati sifatida o'zining yorqin ifodasini topadi. Katta maktab yoshidagi bolalarda o'z xulqini o'zi boshqarish ko'nikmasi o'yin faoliyatida ham, boshqa sharoitlarda ham qariyb baravarlashadi. Ular ayrim vaziyatlarda, masalan, musobaqa paytida oldindagiga qaraganda yuqoriroq ko'rsatkichga ham erishishlari mumkin. Yuqoridagi mulohazalar asosida umuman aytganda, o'yin va o'yin faoliyati bolada o'z xulqini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi, deyish mumkin.

Bolaning aqliy o'sishi haqida fikr yuritilganda, shuni ham aytib o'tish kerakki, narsalarni yangi nom bilan atashda yoki yangicha nomlash holatidan kelib chiqib, sub'ekt o'yin paytida faol harakat qilishga urinadi. Chunki u moddiy narsalarga asoslangan harakat rejasidan tasavvur qilinayotgan, fikr yuritilayotgan jismlar mohiyatini aks ettiruvchi harakat rejasiga o'tadi. Bola jismlarning moddiy shaklidan

birdaniga ularning xayoliy ko‘rinishiga o‘tishida uning uchun tayanch nuqtasi bo‘lishi kerak, vaholanki shunday tayanch nuqtasi vazifasini o‘tovchi narsalarning u aksariyatidan o‘yinda bevosita ob‘ekt sifatida foydalanadi. O‘yin faoliyatida mazkur jismlar qandaydir alomatlarni aks ettiruvchi sifatida emas, balki ana shu tayanch narsalar to‘g‘risida fikrlash uchun xizmat qiladi, shuningdek tayanch nuqtasi harakatning yaqqol narsa bilan bog‘liq o‘yin harakatlarining takomillashuvi harakat shakli xususiyati, bosqichi kabilarni qisqartirish va umumlashtirish hisobiga amalga oshiriladi. O‘yin harakatlarining qisqarishi va umumlashuvi ko‘rinishidagi mantiqan izchil, yig‘iq shaklga o‘tishning asosini tashkil qiladi.

Psixolog J. Piaje o‘yinda jismlarga yangi nom berish omiliga jiddiy e‘tibor bilan qarab, bu ish ramziy ma‘noli tafakkur shakllanishining tayanchi, degan xulosaga keladi. Lekin bu xulosa vaziyatni aks ettirishning birdan-bir to‘g‘ri yo‘li ekanligini bildirmaydi. Shuning uchun narsaning nomini o‘zgartirish bilan bolada tafakkur va aql-zakovat o‘lishini kutish ham mantiqqa mutlaqo ziddir. Aslida narsalarni qayta nomlash emas, balki o‘yin harakatlarining xususiyatini o‘zgartirish bolaning aqliy o‘lishiga sezilarli ta‘sir o‘tkaza oladi. Darhaqiqat, o‘yin faoliyatida bolalarda harakatning yangi ko‘rinishi, ya‘ni uning fikriy, aqliy jihati namoyon bo‘ladi va shuning uchun o‘yin harakatlarini shakllantirish jarayonida bolada fikrlash faoliyatining dastlabki ko‘rinishi vujudga keladi. Bolaning aqliy kamol topishida yoki uning umumiy kamolotida o‘yinning muhim ahamiyat kasb etishi xuddi mana shu dalil orqali o‘z ifodasini topadi.

Bola o‘yin faoliyatida maktab ta‘limiga tayyorlanib boradi, shu boisdan, unda aqliy harakatlarning yaqqol shakllari tarkib topa boshlaydi. Rolli o‘yin faqat alohida olingan psixik jarayon uchun ahamiyatli emas, balki bolada shaxs xususiyat va fazilatlarini shakllantirishda ham zarurdir. Binobarin, katta yoshdagi odamlar rolini tanlab, uni bajarish bolaning his-tuyg‘ularini qo‘zg‘atuvchilar bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Chunki o‘yin davomida bolada har xil xohish va istaklar tug‘ila boradi, bular boshqa narsalarning tashqi alomatlari, o‘ziga rom etishi sababli hamda bolaning ixtiyoridan tashqari, tengdoshlarining ta‘siri ostida tug‘iladi.

MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA MEHNATNING XUSUSIYATLARI

7.I. Bog'cha yoshida mehnat faoliyatining xususiyatlari

Bolalarning mehnat faoliyatlarini o'zida qamragan mashg'ulotlar asosan bog'cha yoshidagi davrdan boshlanadi. Bu yoshda bolalarning mehnatlari juda sodda va elementar bo'lsa ham ularning psixik taraqqiyotlarida juda katta ahamiyatga egadir.

Bog'cha yoshidagi bolalar bilan o'tkaziladigan suhbatlar natijasida bolalarda mehnatga nisbatan ijobiy munosabat, mehnat qilish ishtiyoqi tug'iladi. Kattalarning mehnat faoliyatlariga taqlid qilish dastavval bolalarning o'yinlarida namoyon bo'ladi. Bolalar kattalarning mehnat faoliyatlarini o'zlarining o'yinlarida taqlidan takrorlash bilan cheklanib qolmay, balki kattalar mehnatida bevosita qatnashish uchun harakat qila boshlaydilar. Masalan, qiz bolalar onalari kir yuvayotganda suv tashish, ayrim kichikroq narsalarni (dastro'molchalarni) chayishda qatnashadilar, uy va hovlilarni yig'ishtirib supurishga, o'g'il bolalar esa otasi bajarayotgan ishda qatnashishga intila boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalar mehnatining natijasi emas, balki mehnat jarayonining o'ziga qiziqishi psixologik jihatdan xarakterlidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning ishiga baho berib borish ularda mehnatga nisbatan ijobiy munosabatni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi. Bolalar kuchlari etadigan ishlarni bajarayotganlarida ko'p xatolarga yo'l qo'yishlari turgan gap. Lekin bunda bolalarni mehnatga jalb qilmaslik kerak, bolalarning bajaradigan ishlarini kattalarning o'zlari bir pasda qilib qo'yishlari mumkin, degan ma'no kelib chiqadi. Sharq halqlarida bir maqol bor: "Bolaga ish buyur, ketidan o'zing yugur". Bu juda to'g'ri, hayotiy gap. Bu bolalarga biron yumush buyurilganda, uni qanday bajarayotganliklaridan ko'z-quloq bo'lib turish kerak, degan ma'noni bildiradi.

Bolalarda, xususan, kichik yoshdagi bog'cha bolalarida hali

mehnat malakalari yo‘q, qo‘l muskullari yaxshi rivojlanmagan bo‘ladi. Ana shuning uchun bolalar qasddan yoki anqovliklaridan emas, balki eplay olmasliklaridan biror narsani tushirib sindirib yuborishlari mumkin. Ana shunday “falokat” yuz bergan paytda bolani “anqov, merov, ko‘zinga qarasang bo‘lmaydimi” deb urishish yoki koyish yaramaydi. Buning o‘rniga bolaga shu mehnatni qanday qilib bajarishni ko‘rsatib berish lozim.

Bog‘cha yoshidagi bolalarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashda ularni inoq jamoaga uyushtirish katta ahamiyatga egadir. Jamoa bo‘lib mehnat qilishda tarbiyachi har bir bolaga ma‘lum bir mehnatni bajarishni buyuradi. Ana shu tariqa bolalar jips jamoa bo‘lib mehnat faoliyati bilan shug‘ullanadilar.

Masalan, katta guruh bolalari jamoa bo‘lib navbatchilik qiladilar. Bunda bir bola stolga dasturxon yozib chiqsa, ikkinchisi qoshiq va vilkalarni qo‘yib chiqadi, uchinchi bola esa stulchalarni qo‘yib chiqsa, to‘rtinchi bola stolga nonlarni qo‘yib chiqadi. Bog‘chada navbatchilikka o‘rgangan bolalar oilada ham yordamlashadigan bo‘ladilar.

Umuman o‘rta va katta yoshdagi bog‘cha bolalariga oilada kuchlari etadigan mehnat topshiriqlarini berish kerak. Bu ularni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashda va ularda ayrim mehnat malakalari hosil bo‘lishi uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi. Ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etmagan bolani keyinchalik mehnatga jalb qilish juda qiyin bo‘ladi.

Bog‘chada bolalar jalb qilinadigan mehnat faoliyatining turi juda xilma-xildir. Masalan, tabiat burchagidagi jonivor yoki o‘simliklarni parvarish qilish, bog‘cha hovlisida ishlash, oshxonada va guruhda navbatchilik qilish, kichkintoylarni kiyintirishga yordam berish va boshqalar.

Shuni ham aytib o‘tish kerakki, kichik yoshdagi bog‘cha bolalari o‘zlarining mehnat faoliyatlarini hali yo‘lga qo‘ya olmaydilar. Shuning uchun ular mehnatning juda sodda turlari bilan, y‘ani o‘simliklarga suv quyish, baliqlarga ovqat berish, hovliga suv sepish va shu kabilar shug‘ullanadilar.

O‘rta va katta guruh bolalari mehnat faoliyatini o‘yindan batamom farqlab, unga nisbatan jiddiy munosabatda bo‘la boshlaydilar. Ular

mehnatdan kelib chiqadigan natijani, y'ani mehnatning ijtimoiy mohiyatini, kim uchun, nima uchun lozimligini tushunadilar. Ular kattalarning oiladagi uy-ro'zg'or ishlariga zo'r ishtiyoq bilan yondashadilar, kichkintoylar uchun qog'oz, karton faner va plastilindan turli o'yinchoqlar yasaydilar. Pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil qilingan mehnat faoliyati bolalarning har tomonlama, y'ani ham jismoniy, ham psixik, ham estetik, ham axloqiy tomondan barkamol rivojlanishlariga juda katta ta'sir qiladi.

Bog'cha bolalari biron o'yin, ta'lim yoki mehnat faoliyati bilan mashg'ul bo'lar ekan, ular asosida harakatga soluvchi mayllar yotadi. Kichik bog'cha yoshidagi bolalarning xatti-harakatlari amalga oshirilayotgan sharoitga bog'liq bo'ladi. Ular xatti-harakat motivlarini anglab ham etmaydilar. Shuning uchun ko'pincha o'zlariga mutlaqo hisobot bermay, ma'lum bir vaziyatda u yoki bu xatti-harakatni amalga oshira boshlaydilar.

7.2. Bog'cha yoshidagi bolalarning kattalar mehnatiga munosabati

Bu yosh davrida bolalarning xatti-harakatlari va hulq atvorlarining motivlari ham o'zgarib, rivojlanib boradi. Katta yoshli bog'cha bolalarining xatti-harakat motivlari to'la anglangan motivlardan iborat bo'ladi. Masalan, katta yoshdagi bog'cha bolalarining xatti-harakatlari, hulq-atvorlari asosida yotgan motivlar har tomonlama katta odamlarga o'xshashdan iboratdir. Ular ana shunday kuchli mayl asosida taqlidiy o'yinlarni, ta'limiy, y'ani didaktik mashg'ulotlarni va mehnat mashg'ulotlarini tashkil qilib o'tkazadilar. Bolalarning asosiy maqsadlari katta odamlar bilan o'zaro munosabatni mustahkamlashdir. Bolalar katta kishilar bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishga intilar ekanlar, ular katta kishilarning buyurgan topshiriqlarini bajarishga, o'rnatgan tartib-qoidalariga so'zsiz bo'ysunishga harakat qiladilar.

Bolaning bog'cha yoshidagi davrida o'z qadr- qimmatini anglashi ham yuzaga kela boshlaydi. Bolalar bog'chaga kelganda dastavval o'z tengqurlarini sezmaslikka, payqamaslikka harakat qiladilar.

Keyinchalik turli o‘yin va majburiy mashg‘ulotlar davomida bolalar jamoasiga qo‘shilib, o‘z tengqurlarining hurmatini qozonishga harakat qiladilar, yani boshqa bolalarga har tomonlama yaxshi ko‘rinishga intiladilar. Bog‘cha yoshidagi bolalar xatti-harakatlari motivlarining rivojlanishida axloqiy motivlarning roli nihoyatda kattadir. Bolalar o‘z xatti-harakatlarini anglaganlari sayin axloqiy motivlarning yani ijtimoiy axloqiy qoidalarga rioya qilish motivlarining o‘rni kuchayib boradi. Bolalar endi o‘zlarining egoistic manfaatlari yuzasidan emas, balki ijtimoiy manfaat nuqtai nazaridan harakat qilishga o‘rgana boshlaydilar. Masalan, bolalar o‘zlari yoqtirgan o‘zlariga eng yoqadigan o‘yinchoqlarini boshqa bolalarga beradigan va hattoki o‘zlarining uyidan olib kelgan shirinliklarini ham bo‘lib beradigan bo‘ladilar. Shu tariqa bolalarda ijtimoiy motivlar rivojlana boshlaydi. Katta yoshdagi bog‘cha bolalari har doim kichik yoshdagi bolalarga yordam berishga, yani ijtimoiy motivlar asosida harakat qilishga intiladilar.

7.3. Mehnat faoliyatining bola ruhiyatiga ta’siri

Bog‘cha yoshidagi bolalar xatti-harakatlari motivlarining rivojlanishida axloqiy motivlarning roli nihoyatda kattadir. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, bu yoshdagi bolalarda ijtimoiy axloqiy qoidalarga rioya qilish motivlari katta o‘rin tutadi. Bog‘cha yoshidagi bolalarda ana shunday motivlar bilan birga o‘z-o‘zini anglash, o‘zining xatti-harakatlariga baho berish ham tarkib topa boshlaydi. Masalan, “Uch ayiq”, “Uycha”, “Aka-uka bahodirlar” kabi hikoyalarni ifodali qilib o‘qib berish yoki instsenirovka qilish orqali bolalarda o‘z-o‘zini anglash va o‘z xatti-harakatlariga baho berish tarbiyalab boriladi.

O'QUV FAOLIYATI

8.1. O'quv faoliyatiga umumiy xarakteristika

O'quv faoliyati muammosi – yosh va pedagogik psixologiyaning markaziy mummolaridandir. Bog'cha muassasalarida bolalarni o'qitishga bizning mamlakatimizda boshlang'ich maktab ta'limiga tayyorlov pog'onasi sifatida qaraladi. Shu sababli “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da belgilanganidek, bog'chadagi ta'lim uzluksiz ta'limning dastlabki bosqichidir.

Nemis psixologi O.Kronning fikricha, uch yashar bola unga berilayotgan bilimni o'zlashtirishga, yani ta'lim olishga qodir. V.Shtern esa qarama-qarshi nuqtai nazarni ilgari surdi. Uning fikricha, hayotining dastlabki olti yilida bola olgan bilimlar o'ziga xos tarzda egallanadi. Bog'cha bolasi hali “o'qish uchun anglanilgan irodaga ega emas, maktab o'quvchisi uchun esa o'qish berilgan materialni ongli tarzda o'zlashtirish niyati va bu bilimlardan o'zining kelajagi uchun mulk sifatida foydalanish, butun holicha saqlab qolish istagidir”. Shtern “bog'cha bolasi ayni buguni bilan shunchalik mashg'ulki, ertangi kun, kelajak uchun biror-bir narsani egallash istagidan uzoqdir”, deydi. Uning o'qishi boshqa faoliyatning mahsuli hisoblanib, tevarak- atrofdan olgan taassurotlarni “ongsiz tarzda tanlash” asosida hosil bo'ladi.

J.Piaje bolaning ijtimoiylashuvi jarayonida (yashash sharoitiga moslashish) intellekt operatsiyalari strukturasi rivojlanishi sodir bo'ladi, deydi. Tobora yuqori intellektual operatsiyalar (“konkret operatsiyalar”, “formal operatsiyalar”, “invariantlilik”, “munosabatlilik” va boshqalar) paydo bo'lishi va rivojlanishi o'z qonuniyatlariga ega. Ta'lim faqat aqliy o'sishni tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin, lekin unga tabiiy ta'sir etmaydi. J.Piaje va uning izdoshlari, masalan, agar bolada mantiqiy operativ tafakkur qaror topmagan bo'lsa, fikrlashga o'rgatishdan ma'ni yo'q, deydi. Ta'lim bola rivojlanishi qonuniyatlariga bo'ysunishi

lozim. L.S.Vigotskiy bog'cha bolasining psixologik xususiyatlarini pedagogik ta'sir mohiyatining analizi bilan uzviy bog'liqlikda o'rganib bordi. Bog'cha davrida o'qitishning ahamiyatli momentlaridan biri, deydi Vigotskiy, bolaning kattalar talablariga munosabatidir. Shunday qilib, xorij va rus psixologlari maktabgacha ta'lim muassasalarida beriladigan ta'limga katta e'tibor beradilar.

8.2. O'quv faoliyati shakllanishining dastlabki xususiyatlari

Hayotning dastlabki uch yilida bola onasi yoki boshqa kishilar masalan, tarbiyachi dasturi bo'yicha emas, balki go'yoki o'zining dasturi bo'yicha o'qiydi. Bu davrda bolaning u yoki bu bilim va ko'nikmalarini o'zlashtirishi muhlatiga alohida talablar qo'yilmaydi. Ilk bolalik davrida tarbiya dasturi hali sub'ektiv tarzda bola uchun mavjud emas. Sistematik o'qishga layoqatli bo'lgunga qadar u tayyorlov bosqichini bosib o'tadi. Bu bosqichda chetdagi boshqa kishilarning bolaga nisbatan yangi talablari asta-sekin uning "o'z dasturiga" aylanishi lozim. Bog'cha yosh davrining oxirlariga boribgina, bola kattalar tomonidan ishlab chiqilgan "dastur bo'yicha" o'qiy boshlaydi va maktab talablariga asta amal qila boshlaydi. L.S.Vigotskiyning fikri bo'yicha bog'cha yosh davri ta'lim dasturi:

1) bolani maktab dasturiga yaqinlashtirishi, uning bilim doirasini kengaytirishi, predmetli ta'limga tayorlashi;

2) bolaning o'z dasturi bo'lishi hamda uning qiziqishi va ehtiyojlariga javob berishi lozim.

Shuningdek, L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida, ta'limning yetakchi roli haqidagi qonunni ilgari surdi va aniq ifodaladi: ta'lim rivojlanishidan oldinda boradi va o'zining orqasidan uni etaklaydi.

O'quv faoliyati bolalarni xursand qilishi, ularga zavq berib, qoniqish hissini uyg'otishi kerak. Ilk bolalik davridanoq bolalarda bilishga qiziqishni tarbiyalash katta ahamiyatga ega. Chunki bilishga itilishga inson faoliyatining ahamiyatli motivlaridan bo'lib, shaxs yo'nalganligining anglanilganligini aks ettiradi, barcha psixik

jarayon va funktsiyalarga ijobiy ta'sir etadi, qobiliyatni faollashtiradi, qiziqish mavjud holatida barcha insoniy kuchlar qo'zgo'ladi. Buni ayniqsa, bog'cha bolasining o'quv faoliyatini tashkil etishda inobatga olish kerak.

Pedagog va psixologlarning olib borgan tadqiqotlari o'qishga bo'lgan qiziqishlarning paydo bo'lishi va rivojlanishining asosiy sharoitini ajratish imkonini beradi:

1. O'quv faoliyati shunday tashkil etilishi kerakki, bola unda faol ishtirok etsin, yangi bilimlarni mustaqil tarzda qidirishi va "topishi"ga undalsin, muammoli xarakterga ega bo'lgan savollarni echsin.

2. O'quv faoliyati turli xil bo'lishi kerak. Bir xillikka ega bo'lgan materiallar va bir xil usullar bolalarni tez zeriktirib qo'yadi.

3. Bola berilayotgan materiallarning kerakliligi va ahamiyatligini tushunishi kerak.

4. Yangi berilayotgan material ilgari o'zlashtirilgani bilan yaxshi bog'langan bo'lishi kerak.

5. Juda yengil bo'lgan va o'ta murakkab material qiziqish uyg'otmaydi. O'quv topshiriqlari bog'cha yoshidagi bolalar uchun qiyin, lekin imkoniyati etadigan darajada bo'lishi kerak.

6. Bolaning barcha yutuqlarini ijobiy baholash lozim. Ijobiy baho bilishga nisbatan faollikni rag'batlantiradi.

7. O'quv materiallari yorqin va emotsional bo'lishi kerak.

A.P.Usovaning ta'kidlashicha, o'qitilayotgan materialni idrok qila olmaslik hodisasi harakatning usul va vositalarida o'ta osonlik usuliga asoslangan, ilgari ko'rsatilgan noto'g'ri tarbiyaviy ta'sirning asorati natijasidir.

Ayni vaqtda ko'pincha ta'lim olishga tayyorlikning quyidagi tarkibiy qismlari ajratiladi:

1. Tafakkur qila olish kabi faoliyatning umumlashganligi.

2. Amaliy va so'z mantiqiy tomonlarining o'zaro muvofiqligini belgilovchi tafakkurniing anglanilganligi.

3. Tafakkur faoliyatining elastikligi.

4. Tafakkur faoliyatining barqarorligi.

5. Tafakkurning mustaqilligi hamda uning yordamga moyilligi.

8.3. O'quv faoliyati rivojlanishining asosiy xususiyatlari

A.P.Usova bog'cha yosh davridagi bolalar tomonidan o'quv faoliyati o'zlashtirilganligining aniq belgilarini ko'rsatadi, O'zlashtirishning uch saviyasi ajratilib, ular o'quv faoliyati rivojlanganligining turli darajalarini xarakterlaydi.

1-darajasi. Bilish faoliyati barcha jarayonlarining mahsuldorligi va maqsadga qaratilganligi bilan o'qishga nisbatan faol va qiziquvchan munosabat, o'zining harakatlarini nazorat qilish va erishilgan natijalarini baholash qobiliyatiga egaligi bilan farqlanadi. O'zlashtirilganlar asosida bolalar amaliy va aqliy faoliyatida qurbi etadigan vazifalarni echa oladi.

2-darajasi – kuchsizroq. O'quv faoliyatini egallashning barcha ko'rsatkichlari etarli rivojlanmagan. Lekin shu bilan birga bolalar ta'limidagi ba'zi bir ehtimoliy og'ishishlar ham bundan mustasno emas.

3-darajasi. Mashg'ulotlarda tashqi intizomning o'quv faoliyati shakllanishidagi boshlang'ich davr.

SENSOR TARBIYA TIZIMINING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Sezgi o'z mohiyati jihatidan birmuncha sodda psixik jarayon (aks ettirish jarayoni) bo'lishiga qaramay, barcha bilimlarimizning asosiy manbaidir. Narsa va hodisalarning ayrim belgilari, xususiyatlarini aks ettirishdan iborat bo'lgan sezish protsessining fiziologik mohiyati mashhur fiziolog I.M.Sechenov va I.P.Pavlovlarning analizatorlar haqidagi ta'limotlarida atroflicha ochib berilgan. Akademik I.P.Pavlov organizmning hissiy aks ettirish apparatlarini analizatorlar deb ataydi. Mana shuning uchun har bir sezgi organi analizatorlarning barcha qismlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, akademik I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, har bir analizator asosan uch qismdan iborat: 1) tashqi ta'sirlarni qabul qilib oluvchi periferik qism (bu odatda retseptor deb yuritiladi); 2) taassurotni markazga olib boruvchi (afferent) va markazdan tegishli javob reaksiyasini olib qaytuvchi (efferent) nerv tolalari; 3) analizatorning orqa yoki bosh miyadagi markaziy qismi.

Sezgi mana shu qismlarning yaxshi va ravon ishlashiga bog'liqdir. Analizatorlarning bironta qismi ishdan chiqsa, sezish bo'lmaydi. Demak sezishning fiziologik asosida analizatorlar ishidan iborat bo'lgan organizmning reflektor faoliyati yotadi.

Analizatorlarning asosiy vazifasi organizmga ta'sir etayotgan turli qo'zg'ovchilarni ayrim bo'laklarga ajratishda, ya'ni analiz qilishdan iboratdir. Shuning uchun ham sezgi organlari analizatorlar deb ataladi.

Sezgi va idrok rivojlanishi boshqa, tobora qiyinroq bo'lgan bilish jarayonlarining (xotira, xayol, tafakkur) paydo bo'lishi uchun zamin yaratadi. Rivojlantirilgan sensorika zamonaviy odamning amaliy faoliyati takomillashuvining asosidir.

Sensor tarbiya haqidagi sobiq sovet psixologlarining fikri g'arb olimlari fikrining psixologik asoslaridan printsiptial tarzda farq qiladi.

Har ikki tomon nuqtai nazarlari, avvalambor, bola sezgisi va idroki rivojlanishini harakatga keltiruvchi sabablar va ularning bu jarayondagi tarbiyaviy rolini tushuntirishda farqlanadi. Ko'pgina g'arb

psixologlari sensor jarayonlar go'yoki bolada tayyor holda tug'ma mavjud bo'ladi, deyishadi. Sensor tarbiyasidan maqsad — bu jarayonlarni mashq qildirish deb hisoblashadi.

Rus psixologlarining nuqtai nazarlari bo'yicha, rivojlanish yangi, bolada ilgari bo'lmagan sensor jarayonlarini shakllantirishdir. Albatta, analizatorlarning takomillashuvi (eshitish, ko'rish, teri orqali tuyish, hid bilish va b.q.) sezgi va idrok rivojlanishining zarur shartlaridan va uning rolini rad etish mumkin emas. Lekin bu faqat sensor rivojlanishining organik imkoniyati, sharti, biroq, bularning barchasi sezgi tajribasini egallamay turib sodir bo'lmaydi. Tafakkur, nutq sensor tajriba ortishi natijasidir.

Sensor etaloni bo'lib musiqiy tovushlar (do, re, mi,...), ona tilining tovushlar sistemasi, geometrik figura, ranglar va boshqalar xizmat qiladi. Sensor namunalarini o'lchov tizimi tarzida egallash idrokni sifat jihatidan o'zgartiradi.

9.1. Bola sezgisi asosiy turlarining rivojlanishi va idroki

Bola hayotining dastlabki 1-yilida idrok rivojlanishi yo'li ancha murakkabdir. Bu davr mobaynida juda ko'p o'zgarishlar ro'y beradi, birinchi o'rinda bu o'zgarishlar sezgirlik sohasida sodir bo'ladigan rivojlanishga taalluqlidir.

Butun bog'cha yosh davri mobaynida ko'z sezgirligining o'tkirligi ortadi. Shuningdek, ko'z o'tkirligi darajasi faoliyat sharoitiga bog'liqligi ham aniqlangan — o'rinda o'tirgan vaziyatida tadqiqot o'tkazilganda ko'zning o'tkirligi sezilarli darajada ortadi.

Bog'cha yosh davrida ranglarni farqlashda ham ancha os'ish kuzatiladi: aniq va tiniqligi ortadi.

Z.M.Istominaning tadqiqotlari bo'yicha bola hayotining ikkinchi yilida ixtiyorsiz tarzda to'rt asosiy rangni farqlaydi: qizil, sariq, yashil, ko'k. Oraliq ranglarni differensirovka qilishda, ya'ni qovoq rang, havo rang va siyoh ranglarni ajratishda biroz qiynaladi.

Eshitish sezgirligi ham bog'cha yoshidagilarda o'ziga xos tarzdagi xususiyatlarga ega. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, eshitishning nozikligi 13 yoshgacha bo'lgan bolalarda kattalarnikiga nisbatan ancha

past bo'ldi va bu yosh ortishi bilan o'sib boradi.

Bog'cha yosh davrida, shuningdek, tovushlarning balandligini farqlash qobiliyati ham rivojlanadi. Biroq, fonematik (og'zaki) va musiqani eshitish parallel tarzda shakllanmaydi. Fonetik eshitish birinchi yilning oxirlariga borib rivojlanib boradi va bola bog'cha yosh davrining dastlabki bosqichlarida, o'z ona tilining deyarli barcha tovushlarini amaliy farqlay oladi, passiv nutq bilan bir qatorda faol nutqni ham egallaydi.

Bu davrda hid bilish sezgisi ham rivojlanadi. Katta guruh bolalari hidlarni farqlashda kam xatoliklarga yo'l qo'yadi, aniqrog'i ularni aniq ayta oladi. Teri orqali tuyish hamda og'irlikni seza olish xususiyati ham rivojlanadi. 4 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarda bu qobiliyat taxminan ikki barobarga ortadi.

A.Ya.Xolodnayaning tadqiqotlari ko'rsatishicha, fazoda mo'ljal olishning rivojlanishi bolaning o'z tana a'zolari fazoviy munosabatlarini differentsirovka qilishdan (o'ng va chap qo'lni, juft tana qismlarini ajratib nomlashdan) boshlanadi. Idrok jarayoniga so'zning qo'shilishi, mustaqil nutqning o'zlashtirilishi sezilarli darajada fazoviy munosabatlar, yo'nalishlar haqidagi bilimlarning mustahkamlanishiga yordam beradi (D.A.Lyublinskaya, A.Ya.Xolodnaya, E.F.Ribalko va b.q.).

Ba'zi chet el psixologlari 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar shaklni farqlashga juda oqil va ular predmetni idrok qilishda odatda rangiga tayanadilar, deyishadi. A.A.Lyublinskaya va N.X.Shvachkinning olib brogan tadqiqotlari hatto kichik bog'cha yosh davridagi bolalar ham tanish predmetlarni idrok qilishda shaklga – predmetning mazmun va mohiyatidan ajralmas bo'lgan biror-bir belgisiga asoslanadilar, deya xulosa chiqarish, imkoniyatini berdi. Biroq shaklni ajratib, mavhumlashtirishni bunchalik tez bajara olmaydi.

Kichik bog'cha yosh davridagi bola geometrik shaklni idrok qila turib odatda uni biror bir predmet bilan o'xshatadi (kvadratni ko'pincha “deraza”, “kubik” va b. deb; aylanani – “koptok”, “g'ildirak” kabi nomlaydi).

O'rta va katta bog'cha yoshidagilar duch kelgan shaklni farqlashga ehtiyoj sezadilar. Ular ko'pincha predmet nimaga o'xshashi va ularda

mavjud tushunchalar orasidagi boshqa turli shakllardan nimasi bilan farqlanishini aniqlashga urinishadi.

Vaqtning idrok qilish bolalar uchun ancha qiyinchilik uygʻotadi va buni tushunish ham mumkin. Axir vaqt koʻrgazmali shaklga ega emas, oʻtib ketuvchi, qaytarilmas, uni idrok qilish subʼektiv hollarga bogʻliq hamda shaxsiy xarakterga ega.

Sutka qismlaridan bolalar ertalab va kechqurunni osonroq, tun va kunni esa biroz qiyinalib idrok qilishadi. Dastlab bola vaqtning sifat belgilariga asoslanib, ketma-ketlikda va sistematik tarzda kechadigan hodisa, faoliyatlar hisobiga, kun tartibiga qarab (ertalab – “bu nonushtagacha”, kun - “kunning oʻrtasi, yaʼni tushlik vaqti”, kechqurun – “onam ishdan chiqib meni olib ketadigan payt”) moʻljal oladilar. Koʻpincha ilk yosh va kichik bogʻcha davrida vaqtning moʻljallashdagi xatoliklar bilan bogʻliq chalkashliklar sodir boʻladi.

Hafta kunlarini tartibsiz tarzda oʻzlashtiradilar. Bogʻchaga boruvchi katta yoshdagilar “Hafta kunlaridan qaysi birlarini bilasan?” degan savolga koʻpincha shanba, yakshanba va dushanbani – emotsional boy, ular uchun alohida ahamiyatga ega boʻlgan kunlarni ataydilar (shanba va yakshanbani – oila aʼzolari bilan birga oʻtkazadilar; dushanba – yana doʻstlari, tarbiyachi, tabiat burchagidagi hayvonlar bilan uchrashuv kutayotgan bogʻchaga boradilar).

Hozirgi zamon haqidagi tushunchalar erta shakllana boshlaydi, oʻtgan zamon haqidagi tushunchalari esa hali aniq emas (ayniqsa kichik bogʻcha yoshdagilarda).

Biroz kechroq bolalar maqsadi hayot uchun katta ahamiyatga ega boʻlgan kelgusi zamoni oʻzlashtirishni boshlaydilar. Ertangi kunga nazar tashlash, rejalarni tuzish “ertangi kun”ni, kelajakni anglamay turib boʻlishi mumkin emas.

Kelgusi zamon haqidagi elementar tushunchalarning shakllanishi hayotning uchinchi yiliga, yaʼni “qilaman”, keyinchalik esa yanada aniqroq boʻlgan “keyin”, “ertaga”, “sal turib” kabi soʻzlarning paydo boʻlish davriga toʻgʻri keladi.

Psixologlar boladagi vaqt va fazoni idrok qilishdagi umumiylikni eʼtirof qiladilar. Maxsus tadqiqotlar tushunchalardagi umumiylik bolaning dunyoni yagona vaqtli-fazoviy kompleksda aks ettira olish

qobiliyatiga ega ekanligidandir, degan fikrga asos bo'la oladi.

Rus psixologlari badiiy idrokning rivojlanishini shaxs rivojlanishining natijasi sifatida ko'rishadi. U insonga tug'ma ravishda berilmaydi. Bola san'at asarini aynan shu tarzda darhol idrok qila olmaydi; rivojlanishning dastlabki pog'onalarida bola uchun unga nisbatan harakatli, utilitar munosabat xos (rasmdagi tasvirni bolalar ushlab, paypaslab ko'radilar, uni ushlab ko'radilar va h.). Biroq badiiy idrokning ilk kurtaklari bog'cha yosh davrida namoyon bo'la boshlaydi. Ta'lim va tarbiya insonga xos bo'lgan ushbu qobiliyatlarning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Frantsuz psixologi A.Bine va nemis psixologi V.Shtern bolalar tomonidan rasmlarni idrok qilishning go'yoki bir-birini to'ldiruvchi va mazkur tartibdagina sodir bo'luvchi bosqichlarini ishlab chiqadilar. A.Bine idrokning quyidagi bosqichlarini ajratadi: 1) predmetlarni tarqoq tarzda hisoblash (3 yoshdan 7 yoshgacha); 2) rasmdagi predmetlar orasidagi aloqani ilg'agan tarzda tahliliy idrok qilish bosqichi (o'smirlik davridan). Shunga o'xshash bosqichlarni V.Shtern ham ko'rsatgan.

L.S.Vigotskiy eksperimental yo'l bilan V.Shtern tomonidan ilgari surilgan idrok bosqichlari idrok qilishni emas, balki idrok hamda nutq rivojlanishining ma'lum bir bosqichidagi o'zaro munosabatni izohlaydi, degan fikrni bildiradi. Badiiy idrokda – tasvirning mazmunini tushunishda asarning kompozitsiyasi, rasmning mazmuniy va strukturaviy mohiyatining muvofiq kelish darajasi katta ahamiyatga ega.

Estetik idrok bolaning turli xil badiiy hamda kundalik faoliyati davomida rivojlanadi. Kattalar tomonidan to'g'ri yo'naltirilishi bog'cha yosh davridayoq estetik idrokning ancha yuqori darajaga ko'tarilishiga olib keladi.

Insonning inson tomonidan idrok qilinishi kabi murakkab psixik jarayon idrok qiluvchining o'z rivojlanishi bilan barobar uning muloqot ehtiyojining o'zgarishi, bilish hamda mehnat natijasida shakllanadi. Hayotining birinchi oyi oxiri, ikkinchi oyining boshida dastlab jilmayish bilan keyinchalik unga nisbatan jonlanish kompleksi bilanbola kattalarni o'rab turgan muhitdan ajraladi. Ushbu ijtimoiy – perseptiv

jarayon go'daklik va ilk bolalik davrida faol tarzda rivojlanadi.

Bog'cha yosh davrida insonni idrok qilish faol tarzda shakllanishda davom etadi. Buni esa yangi faoliyat turlarining (ayniqsa jamoa) bola tomonidan o'zlashtirilishi, muloqot doirasining kengayishi va nosituativ shaxsiy muloqotning paydo bo'lishi taqozo etadi. Bola tomonidan insonni aks ettirishning faol shakli bu o'yindir. Unda bola o'z yaqinlarining obrazlarini yaratadi. Ayniqsa, bolaning tasviriy ijodi insonni idrok qilishining yaqqol namunasidir. Bolaning qanday kishilarni tasvirlab berishiga, ularning obrazlarini qay tarzda ochib chiqishiga qarab ma'lum ma'noda bolaning ularga nisbatan munosabatiga baho berishimiz, insondagi nimadan oson ta'sirlanadi, nimaga ko'proq diqqatini qaratadi kabi savollarga javob topishimiz mumkin.

Yorqin ijobiy bahoni bolalar o'rab turgan kishilardan faqatgina ishonchli munosabatda bo'lganlariga, bog'liqlikni his qilgan yaqinlarigagina beradilar.

9.2. Bolalarda diqqatning rivojlanishi

Bolalarda diqqat juda erta rivojlana boshlaydi. Bir-ikki haftalik chaqaloqlarda diqqatning hech qanday alomati ko'rinmasa ham, oradan sal o'tmay, ya'ni bolaning bir oylik davridan boshlab, ixtiyoriy diqqat alomatlari yaqqol ko'rina boshlaydi. Demak, bolaning bir oylik davrida uning diqqatini har turli kuchli qo'zg'atuvchilar (qattiq tovush, ortiqcha yorug'lik kabi) ixtiyorsiz ravishda o'ziga jalb qila boshlaydi. Ikki-uch oylik bolalar esa, shaqir-shuqurga quloq soladigan (shaqildoqlarning tovushiga ovunadigan) bo'la boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalarning diqqatlarini yorqin (yaltiroq) rangli narsalar ham beixtiyor jalb qila boshlaydi. Bolaning ko'z o'ngidagi narsa qanchalik rang-barang bo'lsa, bola unga shunchalik ko'p e'tibor beradi.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning diqqati nihoyatda beqaror bo'lishi bilan xarakterlanadi. Masalan, bolaga yangi o'yinchoq bersangiz u o'yinchoqni juda qiziqib ko'ra boshlaydi. Lekin ayni shu paytda yana bir boshqa o'yinchoqni ko'rsatsangiz, birinchi o'yinchoqni tashlab, ikkinchisiga talpinadi. Yasli yoshidagi bolalar

diqqatining beqarorligi fiziologiya nuqtai nazaridan ularda hali tormozlanish protsesslarining kuchsizligi bilan bog'liqdir. Tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayonining keng yoyilib ketishini to'xtata olmaydi. Ana shuning uchun kichik bolalarning diqqati bir narsadan ikkinchi narsaga chalg'ib ketaveradi.

Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining g'oyat beqaror bo'lishi turmush tajribalarining juda ozligi bilan ham bog'liqdir. Bolalarga hamma narsa yangilik bo'lib tuyulaverganidan ularning diqqatlari bir narsadan ikkinchi narsaga tez-tez chalg'ib ketaveradi. Bola ko'z o'ngidagi narsaning o'zi bolaga juda qiziq tuyulgani sababli ham diqqati chalg'ib ketadi. Masalan, N.M.Menchinskayaning hikoya qilishicha, Sasha (1 yosh 8 oylik) echki va uning bolalari haqidagi ertakni zo'r qiziqish bilan tinglaydi. Bo'ri kelib eshikni taqillatgani hikoya qilinganda, Sasha bo'rining qanday taqillatganini ko'rmoqchi bo'lib, devorga tap-tap etib uradi, lekin ba'zan taqillatishga shu qadar mahliyo bo'lib ketadiki, ertakni tamomila unutib qo'yadi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda diqqatning bo'linuvchanligi juda zaif, ko'lami esa tor bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar diqqatlarini faqat ko'zlariga yaqqol ko'rinib turgan bir narsagagina qarata oladilar. Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining rivojlanishida nutqning roli juda kattadir. Bolaning tili chiqib nutqni egallay boshlashi, katta kishilar bilan muloqotda bo'lishdan tashqari, ularning ko'rsatmalarini bajarish imkoniyatini ham beradi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, kichik yoshli bolalar kattalarga qarashishni, imkoniyatlari boricha ularning mehnatlariga aralashishni juda yoqtiradilar. Kattalarning iltimos va topshiriqlarini bajonidil ado etadilar, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishga oid oddiy yumushlarni qiziqib bajaradilar, otionalarining uy-xo'jalik ishlarida qarashishga harakat qiladilar. Mana shularning hammasi, diqqatni ma'lum darajada to'plash va muayyan bir maqsadga qaratishni talab etadi. Bu esa bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga asos yaratadi.

Bog'cha yoshidan boshlab bolalarda ixtiyoriy diqqat rivojlana boshlaydi. Biroq, kichik yoshdagi bog'cha bolalarida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi. Kichik yoshdagi bog'cha bolalarida kun sayin paydo bo'ladigan yangi-yangi qiziqishlar, o'yin faoliyatlarining xilma-xil

bo'la borishi ularda ixtiyorsiz diqqatni asta-sekin takomillashtirib boradi.

Bog'chada jamoa tomonidan talab etiladigan tartiblarga bo'ysunish, qoidali o'yin shartlarini so'zsiz bajarish, kattalarning topshiriqlarini chidam, qunt bilan ado etish kabi hollar bog'cha yoshidagi bolalarda diqqatning ixtiyoriy turini rivojlantiradi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni rivojlantirishda o'yinning roli juda kattadir. Chunki turli o'yinlar paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. O'yinlarning qanday qoidalar asosida yo'nalishini o'zlari mustaqil ravishda tanlab oladilar. O'yin qoidasidan chetga chiqib ketmaslik uchun o'z harakatlarini o'yin qoidalariga moslashtirishga va o'yinda qatnashuvchi o'rtoqlarining harakatlarini ham kuzatib borishga intiladilar. Ana shunday o'yinlarda ixtiyorsiz diqqat bilan birga ixtiyoriy diqqat ham faol ishtirok etadi, binobarin, bolalarning o'yini uchun sharoit yaratib beradi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, ixtiyoriy diqqat iroda bilan bog'liq, shuning uchun ham ko'pincha bolalar diqqatning bu turini o'zlaricha mustaqil tashkil eta olmaydilar. Dastlabki paytlarda diqqatning ixtiyoriy turini har xil savollar va topshiriqlar berish yo'li bilan rivojlantirib borish kerak. Bog'cha yoshidagi bolalarda diqqatning ayrim xususiyatlari, ya'ni diqqatning kuchi va barqarorligi ham tarkib topib yuksala boshlaydi. Buni biz bolalarning (xususan o'rta va katta guruh bolalarining) bir ish ustida uzoq vaqt davomida o'tira olishlaridan, ba'zi o'yinlarni zerikmay soatlab o'ynay olishlaridan, ta'limiy mashg'ulotlarda chidam bilan o'tira olishlaridan bilishimiz mumkin.

9.3. Bola diqqatini barqarorlashtirish usul va vositalari

Bog'cha yoshdagi bolalar diqqatining rivojlanishi faqat bog'chadagi sharoitgagina emas, balki ko'p jihatdan oiladagi sharoitga ham bog'liqdir. Shuning uchun ham bolalarning diqqati bir tekisda va bir darajada rivojlanmaydi. Ayrim bolalar oilada tegishli nazorat ostida bo'lmasligi, yoki haddan tashqari erka qilib, taltaytirib yuborilganligi sababli o'zlarining xatti-harakatlari, hulq-atvorlarini tartibga sololmaydilar. Bunday bolalar hamma narsalarga ruxsatsiz tegaveradigan, bir joyda tinib-tinchib o'tira olmaydigan, tartibga

chaqirilganda gapga quloq solmaydigan bo'ladilar. Bunday bolalarda diqqat juda beqaror bo'lgani uchun ular hech bir narsa ustida qunt bilan mashg'ul bo'la olmaydilar. Diqqatni boshqara bilmaslik, ya'ni ma'lum muddat davomida bir narsaga yo'naltira olmaslik mashg'ulotlarda intizom buzish va boshqalarga xalaqit berishga olib keladi. Ana shuning uchun tarbiyachilar bunday bolalarga nisbatan individual munosabatda bo'lishlari (har xil mas'uliyatli topshiriqlar berish va hokazo), ularda diqqatning kuchini hamda barqarorlik xususiyatini tarbiyalab borishlari zarur. Bog'cha yoshida bolalarda avvalgi davrlarga nisbatan diqqatning ko'lami (hajmi) ham ancha kengayadi. Bolalar diqqatining ko'lami katta odamlarnikiga nisbatan hali ham juda tor bo'ladi. Masalan, katta odamlar diqqatining ko'lami ayni vaqtda 5-6 narsani (bir-biri bilan bog'lanmagan harflarni yoki raqamlarni) sig'dira olsa, bog'cha yoshidagi bolalar diqqatining ko'lami ayni bir vaqtda 1-2 narsanigina (kichik guruh bolalari 1 ta, o'rta va katta guruh bolalari 2 ta) sig'dira oladi. Kichik guruh bolalari diqqatlarini ikkita narsaga bo'lishga harakat qilsalar ham, ammo buning uddasidan chiqq olmaydilar. Masalan, 3 yoshli bolaga bir piyola suv olib kelish buyurilsa, u albatta suvni to'kib sochib olib keladi. Bu uning uquvsizligi, bo'shangligidan emas, balki o'z diqqatini ayni bir vaqtda ikkita narsaga bo'la olmasligidandir. Bola o'zining diqqatini yurib kelish bilan piyoladagi suvni to'kmay, chayqaltirmay olib kelishga bo'la omaydi. Shuning uchun bunday hollarda bolalarni koyish yaramaydi.

Diqqat ko'laminging kengligi aniq idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan xususiyatdir. Bu xususiyat ayniqsa bolalarning o'qish faoliyatlari uchun zarur. Shuning uchun bolaning bog'cha yoshidagi davrida barcha imkoniyatlardan keng foydalanib, diqqatning bu xususiyatini rivojlantirishga jiddiy ahamiyat berish lozim. Bunda asosan, ekskursiyalar, instsenirovkalar, har sohaga doir rasmlar bilan o'tkaziladigan suhbatlar katta rol o'ynaydi. Maktabdagi ta'lim jarayoni uchun zarur bo'lgan ixtiyoriy diqqat bog'chada didaktik mashg'ulotlar, hikoyalar o'qib berish davomida rivojlantiriladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning diqqati ko'pincha ularning qiziqishi hamda hissiyotlari bilan bog'liqligi sababli kontsentrlashgan, ya'ni

bir narsaga qaratilgan bo'ladi. Ana shuning uchun bu yoshdagi bola diqqatining bo'linuvchanlik xususiyati deyarli rivojlanmagan bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati bo'linuvchanlik xususiyatining zaifligi va ko'laminig torligi sababli ular ayrim narsalarni qayta-qayta idrok qilib, eslarida olib qolishga intiladilar. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar, odatda, bir hikoyani qayta-qayta eshita beradilar. Bu hodisaning sababi shundaki, bolalar diqqatining ko'lami hikoyaning syujetini va personajlarini birdaniga sig'dira olmaydi. Shuning uchun ular hikoya va ertaklarni qayta-qayta aylantirib eshita beradilar.

Shunday qilib, bolaning bog'chagacha va bog'cha yoshidagi davrida diqqat ancha tez rivojlanadi. Bu davrda asosan diqqatning ixtiyorsiz turi ko'proq rivojlanadi. Lekin bolaning bog'cha yoshidagi faoliyat va xususan didaktik hamda mehnat mashg'ulotlarining tizimli tarzda ortib borishi, ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga olib keladi. Ma'lumki, maktabdagi ta'lim jarayoni ixtiyoriy diqqatsiz bir qadam ham siljiy olmaydi. Shuning uchun bog'chada turli majburiy mashg'ulotlar orqali bolalarda ixtiyoriy diqqat va diqqatning asosiy xususiyatlarini rivojlantirishga harakat qilish kerak. Diqqatning bundan keyingi taraqqiyoti maktabda ta'lim jarayonida amalga oshiriladi.

ILK BOLALIK

10.1. Bola xotirasi xususiyatlari

Odamning butun aqliy taraqqiyoti asosan xotiraning taraqqiyotidan iborat ekan, xotira bola hayotining dastlabki kunlaridan boshlaboq rivojlana boshlaydi. Bolada xotiraning dastlabki aʼomatlari yaqin atrofidagi odamlarni va narsalarni tanishida koʻrina boshlaydi. Buni biz bola oʻziga tanish boʻlgan narsani koʻrganida qiladigan harakatlardan bilishimiz mumkin. Masalan, bola oʻziga yaqin odamni koʻrganida unga talpinadi yoki notanish odamdan yotsiraydi. Kichik yoshli bolalarda tanib olish qobiliyatining borligi, idrok qilgan narsa va hodisalarini esda olib qolish imkonini beradi.

Yoshiga toʻlgach, bolada xotiraning murakkab turlari, yaʼni eslash vujudga kela boshlaydi. Bolalar bu davrdan boshlab ilgari idrok qilgan narsa va hodisalarni eslay oladigan boʻladilar. Bunda bolalar tasavvurlarining roli nihoyatda kattadir. Tasavvurlari tufayli bolalar oʻtgan narsalarni bemalol eslay oladilar, masalan, bolaga koʻz oʻngida boʻlmagan narsaning nomini aytsangiz, u koʻzlari bilan chor atrofga qarab shu narsani izlay boshlaydi.

Bola xotirasining rivojlanishida nutqining oʻsishi juda katta ahamiyatga ega. Bu davrda bola narsa va hodisalarni faqat bevosita koʻrish orqali emas, balki shu narsa va hodisalarning nomlari orqali ham idrok qila oladigan boʻladi. Bundan tashqari ular kattalardan soʻrab bilib olish, eshitish orqali ham oʻz xotiralarini boyitadilar.

Ilk bolalik davridagi bolalarda xotiraning barcha jarayonlari koʻrina boshlaydi. Masalan, kichik yoshdagi bola dastavval mexanik ravishda, yaʼni maʼnosiga tushunmasdan esda olib qolaveradi. Buning oʻziga xos jihati bor, albatta. Birinchidan, yuqorida aytib oʻtganimiz kabi bolalarda turmush tajribasi juda oz boʻladi, ular koʻp narsalarni hali mutlaqo bilmaydilar, lekin hayotda toʻqnash kelganlari sababli eslarida olib qoladilar. Ikkinchidan, bolalar asab tizimining plastikliigi, yaʼni juda egiluvchanligi kattalarnikidan ham ustunroq boʻladi. Ana shu sababli bolalarga mexanik esda olib qolish hech qanday qiyinchilik tugʻdirmaydi.

Bolalarda ma'nosiga tushunib esda olib qolish ham juda erta rivojlana boshlaydi. Masalan, ilk bolalik davridagi bolalar o'zlari yoqtirgan hikoyalarning ayrim qahramonlarini yaxshi ko'radilar, ba'zilarini esa yomon ko'radilar. Umuman, hikoyalarning mazmuni bolalarga ta'sir qilib, ularda ma'lum tuyg'u-hissiyotlarni uyg'otadi, bu esa bolalar hikoyaning mazmunini tushunayotganliklaridan darak beradi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda dastlab ixtiyorsiz esda olib qolish va ixtiyorsiz esga tushirish vujudga keladi. Ular o'zlarini biron jihatdan qiziqtirgan, diqqatlarini o'ziga tortgan narsa va hodisalarni beixtiyor ravishda eslarida olib qoladilar. Biron narsani eslash, esiga tushirish assotsiyatsiya tarzida namoyon bo'ladi. Ularni o'zlari ataylab esga tushirmaydilar. O'yin faoliyatida biron narsani eslash lozim bo'lib qolganda, assotsiyatsiya tariqasida boshqa shunga o'xshash narsalar ham beixtiyor eslariga tushaveradi.

10.2. Bog'cha yoshidagi bolalarda xotiraning rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalar (xususan kichik guruh bolalari) o'zlarining faoliyatlari uchun qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurot qoldirgan va ularni qiziqtirgan narsalarni beixtiyor eslarida olib qolaveradilar. Ular biror narsani eslarida olib qolishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ymaydilar va hali maqsad qo'yishni uddasidan ham chiqa olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarda asosan ixtiyorsiz esda olib qolishning hukmron bo'lishi tasodifiy bir hol emas. Buning o'z sabablari bor. Har bir tarbiyachi-pedagog bolalar xotirasiga doir xususiyatlarni yaxshi bilishi kerak. Ana shunda bolalar xotirasini to'g'ri rivojlantirish mumkin. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasining katta odamlar xotirasidan keskin farqi, avvalo, ular oliy nerv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqdir. Bir qator psixologlar tomonidan o'tkazilgan ilmiy tekshirish ishlari natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalar oliy nerv faoliyati quyidagi xususiyatlarga ega.

Birinchiidan, bog'cha yoshidagi bolalarning nerv sistemasi xuddi ilk bolalik davridagi bolalar nerv sistemasi kabi juda plastik xarakterga egadir, ya'ni ularning nerv sistemalari haddan tashqari egiluvchan,

ta'sirotda beriluvchadir. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarda vaqtda bog'lanishlar (assotsiyatsiyalar) juda osonlik bilan hosil bo'ladi. Bolalar nerv sistemasining xususiyati ularning esda olib qolish qobiliyatlariga ham ta'sir etmay qolmaydi. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalar ashula, ritmli she'r, qiziqarli va chuqur ta'sir etadigan narsalarni beixtiyor hamda juda tez eslarida olib qolaveradilar.

Ikkinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasi eyngil qo'zg'aluvchan bo'lishi bilan birga yuzaga keladigan vaqtda bog'lanishlar (assotsiyatsiyalar) juda beqaror bo'ladi, ya'ni mustahkam bo'lmaydi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalar tomonidan idrok qilingan turli narsa va hodisalar ularning xotiralarida uzoq vaqt saqlanib qolmaydi. Ular tez eslab qolishlari bilan birga tez unutib ham yuboradilar. Ko'pincha narsa va hodisalarning bog'cha yoshidagi bolalar xotiralarida mustahkam saqlanib qolishi shu narsa va hodisalarning bolaga qanchalik emotsional ta'sir qilishiga bog'liq bo'ladi.

Uchinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasida qo'zg'alish jarayoniga nisbatan tormozlanish jarayoni ancha sust bo'lganligi tufayli ular o'xshash va birdaniga, ya'ni bir vaqtning o'zida juda ko'p idrok qilingan narsalarning farqini yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ular birdaniga idrok qilgan juda ko'p narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar. Agar bog'cha yoshidagi boladan kechagi bayram kuni bo'lgan, ya'ni idrok qilgan narsalarini bir boshdan so'zlab berish iltimos qilinsa, u ma'noli va sistemali qilib so'zlab berolmaydi. Bola bunday holda gapni tasodifiy esiga tushib qolgan narsalardan boshlab ketaveradi. Chunki birdaniga ko'rgan juda ko'p narsalarini bola tamoman aralashtirib yuborgan bo'ladi.

Bola esda olib qolgan narsalarida hali sistema yo'q, shuning uchun bola dastavval chuqur taassurot qoldirgan, ya'ni esda chuqur o'rnashib qolgan narsalardan boshlab gapiraveradi. Demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkin: agar bog'cha yoshidagi bolaga bir vaqtning o'zida haddan tashqari ko'p narsalar ko'rsatilsa, ular hamma narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar va birontasini ham puxtaroq esda olib qololmaydilar.

O'tkazilgan tajribalarning ko'rsatishicha, kichik bog'cha yoshidagi bolalarga nisbatan o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida ixtiyorsiz va

mexanik ravishda esda olib qolish hamda esga tushirish qobiliyati biroz susayadi. Ammo bundan, bolalar ulg'aygan sari ularning xotirasi kuchsizlanadi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Bu yerda gap shundaki, bolalar o'sib, turmush tajribasi ortgan va nutqi o'sgan sari ular narsa va hodisalar surunkasiga, ya'ni to'g'ri kelganicha emas, balki tanlab, ya'ni o'zlariga kerakligini esda olib qoladigan bo'la boshlaydilar.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki, keyingi yillar mobaynida bog'cha yoshidagi bolalarda mantiqiy, ya'ni ma'nosiga tushunib esda olib qolishga nisbatan mexanik esda olib qolish ustun bo'ladi, degan fikr mavjud bo'lib, shu bilan birga mexanik esda olib qolish mantiqiy esda olib qolishga qarama-qarshi qo'yilar edi. So'nggi yillarda o'tkazilgan eksperimental tekshirishlar natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalarda ham narsa va so'zlarning ma'nosiga tushunib eslab qolish katta o'rin tutadi. Lekin bog'cha yoshidagi bolalarning mantiqiy esda qoldirishlari ularga to'la tushuniladigan material berilganda yaqqol ko'rinadi.

Bog'cha yoshidagi kichik bolalarda ko'proq obrazli xotira rivojlangan bo'ladi. Shuning uchun ular eshitgan narsalariga nisbatan ko'rgan narsalarni yaxshi eslarida olib qoladilar. Uning asosiy sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarning idroklari konkret obrazli xarakterga ega. Ikkinchidan, ularda hali nutq, to'la-to'kis shakllanmagan. Bolalar yuqori guruhlarda nutqni anchagina egallab olganlaridan keyingina so'z bilan ifodalab olingan narsalarni esda yaxshi olib qoladigan bo'ladilar. Bolalar juda ko'p narsalarni asosan turli o'yin faoliyatlari davomida eslarida olib qoladilar. Shuning uchun ularning esda olib qolishlari ko'pincha epizodik va tasodifiy xarakterga ega bo'ladi, bu esa eslarida olib qolingan narsalarni ma'lum bir sistemaga solishni qiyinlashtiradi. Shu tufayli bolalarning xotiralaridagi narsalar tartibsiz, bir-biri bilan aralashib ketadi. Natijada biron narsani esga tushirishlari qiyin bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasiga xos bo'lgan tartibsizlikni yo'qotish va xotirasini o'stirish juda ko'p jihatdan tarbiyachilarga bog'liqdir. Tarbiyachi bolalarni esda olib qolishlari lozim bo'lgan materialni ularning yosh xususiyatlariga mos qilib tanlashi kerak. Bolalar xotirasini mashq qildirishda turli mazmunli o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Umuman,

bolaning materialni esda olib qolishini va qayta esga tushirishini tarbiyachi doimo boshqarib borishi zarur. Chunki bog'cha yoshidagi bola xotirasining barcha tiplari o'sa boshlaydi. Biroq shu narsa xarakterliki, xotiraning asosiy turlari orasida (masalan, obrazli, mexanik, mantiqiy kabi) harakat xotirasi nisbatan kuchliroq rivojlanadi. Shuning uchun ham turli harakatlarni hamda musiqa ohangida o'ynashni bu yoshdagi bolalar osonlik bilan o'zlashtiradilar. Mexanik tarzda o'zlashtiriladigan nutq materialini ham qisman harakat xotirasiga kiritadi. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalar tez aytiladigan turli ritmdagi she'rlarni bir-ikki qaytarishdayoq yodlab oladilar. Masalan, bekinmashoq o'yinini o'ynash oldidan aytiladigan "sanashlar". Bekinmashoq o'yinining sanashlarida hech qanday ma'no yo'q, lekin juda ifodali va jarangli ritmika bor.

Bog'cha yoshidagi bolalarda emotsional xotira yaxshi bo'lsa ham, lekin xotiraning bu turi bolalarga nisbatan katta odamlarda kuchliroq bo'ladi. Katta odamlar kuchli emotsional ta'sir qilgan ba'zi narsa va hodisalarni hech vaqt eslaridan chiqarmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalar esa kuchli emotsional ta'sir qilgan narsalarni ham ba'zan eslaridan chiqarib qo'yishlari mumkin. Bolalar xotirasini o'stirishda tarbiyachi va ota-onalarning nutqi ham nihoyatda katta rol o'ynaydi. Bola bilan gaplashganda nutq sodda, talaffuz aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Xotiraning taraqqiyoti bolaning bog'cha yoshi davrida tugallanmay, bolaning bundan keyingi taraqqiyotida, ya'ni ta'lim-tarbiya va turmush tarziga qarab o'zgarib, o'sib boradi.

10.3. Tafakkur muammosi va uning yosh davrlarida rivojlanishi

Bola tug'ilishidanoq tafakkur qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Tafakkur bolaning o'sib, bilim va tajribalarining ortib borishi jarayonida rivojlanadi. Bola (chaqaloq) dastlab tashqi olamni va undagi narsalarni sezish, idrok qilish orqaligina biladi. Bunday bilish bolaning ana shu narsalar bilan bo'lgan aktiv faoliyati davomida tobora takomillashib boradi. Kichik yoshdagi bolalar atroflaridagi narsalar bilan qanchalik ko'p munosabatda bo'lsalar bu narsalar o'rtasidagi o'xshash tomonlarni shunchalik ko'proq payqay boshlaydilar.

Keyinchalik bolalar o'xshash narsalarni umumlashtira boshlaydilar. Masalan, 6-7 oylik bola uyda yolg'iz qolgan paytida stol oldiga emaklab kelib, dasturxonni tortib o'ziga kerakli narsalarni olishga muvaffaq bo'lar ekan, xuddi shunday yo'l bilan karavotning ustidagi narsalarni ham olishga harakat qiladi. U dasturxonni tortgan kabi choyshab yoki ashyoni tortib karavot ustidagi narsalarni olishga urinib ko'radi.

Ilk bolalik yoshidagi bolalarning tafakkuri o'z-o'zicha, ya'ni stixiyali ravishda emas, balki katta odamlarning rahbarligida rivojlana boshlaydi. Katta odamlar bolalarning shu paytgacha orttirgan bilimlariga asoslanib, ularning o'zlari mustaqil egallay olmaydigan tushuncha va bilimlarni o'zlashtirib olishlarida yordamlashadilar. Ana shu tariqa bolalar o'zlarining individual faoliyatlari orqali bilish mumkin bo'lgan ayrim narsalarni va ayrim tushunchalarnigina emas, balki butun insoniyat tomonidan yaratilgan tushunchalarni hamda mantiqiy fikr qilish shakllarini ham egallab ola boshlaydilar.

Bolalarda tafakkur bir yoshga to'lib, ikki yoshga qadam qo'ygan davrdan boshlab namoyon bo'la boshlaydi. Ana shu davr mobaynida, birinchidan bolalar anchagina turmush tajribasiga ega bo'ladilar, ikkinchidan ularning tili chiqa boshlaydi. Bolalar bir yoshdan oshgach, o'zlariga yaqin narsalarning nima uchun kerakligini tushunadigan bo'lib qoladilar (masalan, uydagi idish-tovoqlar, piyola va qoshiqlarning nimaga kerakligini bilib oladilar). Ikki yoshli bolalar tafakkurining eng ko'zga tashlanib turadigan xususiyati shundan iboratki, ular ayni shu chog'da ko'rib, idrok qilib turgan narsalari haqida tafakkur qiladilar. Tafakkurning asosiy jarayonlari, ya'ni analiz, sintez, umumlashtirish bolalarning narsalar bilan bo'lgan amaliy faoliyatlari jarayonida sodir bo'ladi. Ana shuning uchun ularning tafakkurlari bevosita harakatlari bilan bog'liq bo'ladi, tafakkur harakatlarida namoyon bo'ladi.

Yasli yoshidagi bolalar idrok qilayotgan narsalarining ichki va eng muhim xususiyatlarini hali aks ettira olmaydilar. Shu sababli ular idrok qilayotgan narsalarni umumlashtirganlarida bu narsalarning ko'zga tashlanib turadigan tashqi belgilariga, xususiyatlarigagina asoslanadilar. Masalan, bir yarim yoshli bola olmani, koptokni, yog'ochdan qilingan yumaloq sharni umumlashtirib, ularning hammasini olma deb ataydi. Shunday qilib, kichik yoshdagi bolalarda

tafakkur ularning turmush tajribalarining orta borishi, turli xil narsalarga doir bilim va tushunchalarning ko‘payishi hamda nutqning rivojlanishi jarayonida takomillashib boradi.

10.4. Obrazli tafakkur va so‘z mantiqiy tafakkur

Tafakkur bolaning bog‘cha yoshdagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog‘cha yoshdagi bolalarda turmush tajribasining anchagina ko‘payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining nisbatan yaxshi o‘sgan bo‘lishi, uchinchidan esa, bog‘chada harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo‘lishlaridir. Bog‘cha yoshdagi bolalar o‘zlarining mustaqil harakatlari davomida atroflaridagi turli xil narsalar bilan bevosita taqqoslash, analiz qilish va nihoyat umumlashtirish kabi fikr qilish jarayonlarini vujudga keltiradi va takomillashtiradi.

Bolaning bog‘cha yoshdagi davrida uning erkin harakat qilish maydoni yasli yoshdagi davrga nisbatan juda ham kengayib ketadi. Bu esa tafakkurning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga egadir. Bog‘cha yoshdagi bolalar o‘z tajribalarida ancha narsalarni bilib olganlaridan so‘ng narsalarning ichki xususiyatlari bilan ham qiziq boshlaydilar. Shu sababli ularda juda ko‘p savollar (bu nima? nega bunaqa? kim qilgan? qayerdan kelgan? nima qiladi? kabi) paydo bo‘ladi. Bu shubhasiz, tafakkurning faol va jadal rivojlanishi uchun zamin hozirlaydi.

Bog‘cha yoshdagi bolalarda har xil sohalarga doir savollarning tug‘ilishi ular tafakkurining shakllanayotganligidan darak beradi. Shuning uchun bolalarning savollariga doimo ahamiyat bilan qarash kerak. Bola o‘z savoliga javob topa olmasa yoki katta odamlar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik, sinchkovlik susaya boshlaydi. Lekin bog‘cha yoshdagi bolalarning hamma savolariga javob berish qiyin, chunki ular o‘zlari hali mutlaqo tushunmaydigan narsalar va hodisalar haqida ham savol beraveradilar. Tarbiyachi bolalarning son-sanoqsiz savollariga ularning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda javob berishi va tushuntirishi lozim.

Odatda, har qanday tafakkur jarayoni biron narsaga tushuna olmaslik, biron narsadan taajjublanish, hayron qolish natijasida hosil bo‘ladi. Juda ko‘p ota-onalar va ayrim tarbiyachilar bolalar ortiqcharoq savol bersalar, ularni “ko‘p mahmadana bo‘lma”, “sen

bunday gaplarni qayerdan o'rganding", deb jerkib tashlaydilar. Bola bir necha marta ana shunday pand egandan so'ng, kattalarga savol bermaydigan, ayrim murakkab narsalarni o'z bilganicha yoki afsonalardagi kabi xato tushunadigan bo'lib qoladi. Masalan, 7 yoshli katta guruh bolasi "yomg'ir qayerdan yog'adi?" degan savol beradi. Bu bolaga yomg'irning yuzaga kelishi juda sodda va tushunarli qilib gapirib beriladi (hatto sovuq oynaga issiq par qilib ta'sir qilganda, suv zarrachalarining yuzaga kelishi misol qilib ko'rsatiladi). Bola bir oz qarab turib, yo'q unaqa emas deb javob beradi. Bo'lmasa, qani sen tushuntirib ber, deb so'raladi. Shunda bola quyidagicha tushuntirib beradi: "Yomg'ir osmonda yashaydi, uning uyi bulutlardan ham balandda. Bulutlar ochilib ketgan paytda yomg'ir yog'ilib ketadi" deb tushuntiradi. Bolaning ana shunday afsonaviy tushunchasidan voz kechib, to'g'ri, ilmiy tushunchani yuzaga keltirguncha ancha vaqt ketadi. Ana shuning uchun bog'cha yoshidagi, hali turmush tajribasi oz bo'lgan bolalarga tabiat hodisalarini bunday yolg'on afsonaviy tarzda tushuntirish yaramaydi.

Bolalar beradigan savollarning juda qiziq bo'lishiga bir necha sabablar bor. Birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni qanday bo'lsa, shundayligicha, ya'ni ayxlit holda, xuddi rasmdagidek aks ettiradilar, ikkinchidan, ularda katta odamlardagidek idrok qilayotgan narsa va hodisalarni chuqur analiz va sintez qilish xususiyati hali o'smagan bo'ladi, uchinchidan, ularda turli tabiat va jamiyat hodisalariga doir ilmiy tushunchalar hali tarkib topmagan va nihoyat, to'rtinchidan, ularning turmush tajribalari juda oz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarning beradigan savollaridan ular tafakkurining konkret obrazli xarakterga ega ekanligi ham ko'rinib turadi. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar quyidagi savollarni berishlari mumkin: Bulutlar nega yuradi? Osmon kattami, yer kattami? Yulduzlar nechta? Osmondagi yulduzlar nima uchun kunduzi ko'rinmaydi? Daraxtlar nima yeb o'sadi? Qorbobo odammi? Hozir qorbobo qayerda? Nima uchun qorbobo yozda kelmaydi? Elektr toki qayerdan keladi? Nega simda olov ko'rinmaydi? Bog'cha yoshidagi bolalarni tabiat va jamiyatdagi narsalarning sababiy bog'liqligi hamda ichki taraqqiyot qonunlari emas, balki shu

narsalarning o'zi qiziqtiradi. Ular hamma narsani bilishga intiladilar.

Ayrim bolalar haddan tashqari ko'p savollar beradilar, boshqa bir bolalar esa deyarli hech qachon savol bermaydilar. Bolalarning juda ko'plab savollar berishlari ijobiy xarakterga ega bo'lib, bu ularning qiziquvchanligini, faolligi va mustaqilligidan darak beradi. Odatda juda passiv va tortinchoq bolalar savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg'ulotlar ekskursiyalar vaqtida tarbiyachining o'zi savol berishi, shu bilan ularni faollashtirib borishi lozim.

Bog'cha yoshidagi bolalarning tajribalari orta borgan sari narsa va hodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda ayrim tabiiy sabablarni tushuna boshlaydilar. Masalan, katta guruh bolalarining gaplariga diqqat qilsak, ular shunday hodisalar haqida mulohaza yuritishayotganlarining guvohi bo'lamiz. "Temir og'ir narsa bo'lgani uchun suvda cho'kadi, yog'och yengil, shuning uchun u oqadimi", "ichi bo'sh banka yengil, shuning uchun u cho'kmaydi", "urug'ni yerga eksa, ko'karib chiqadi" va shu kabilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkur (fikir yuritish) jarayonida ayni shu chog'da idrok qilayotgan narsalargina emas, balki ilgari idrok qilgan narsalariga ham tayana oladilar. Masalan, bolaga ilgaridan ma'lum bo'lgan biron topshiriq yoki savol berilsa, u o'z tasavvuriga asoslanib, qiynalmay, darhol javob qaytaradi. Chunonchi 6 yoshli bir boladan "yong'oq suvda cho'kadimi yoki oqadimi?" deb so'ralganida, u "oqadi" deb javob bergan. Bolaning to'g'ri javob berganligiga sabab shundaki, u o'z tajribasida yong'oqni suvga tashlab ko'rgan. Ana shu tarzda bog'cha yoshidagi bolalarda induktiv va deduktiv xulosa chiqarishning eng soddada sharllari yuzaga kela boshlaydi.

10.5. Sabab-oqibat bog'lanishlarining shakllanishi

Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkurning xarakterli xususiyatlaridan biri ular tafakkurining hamon konkret obrazli bo'lishidir. Ular o'zlarining mulohazalarida abstrakt tushunchalarga emas, balki konkret faktlarga asoslanadilar. Shuning uchun ular abstract tusda berilgan oddiy vazifalarni hal qila olmaydilar. Biroq, bog'cha yoshidagi bolalarda, xususan katta guruh bolalarida, ayrim narsa va hodisalarning muhim

belgilariga qarab, umumlashtirish qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Masalan, katta guruh bolalari olma, o'rik, nok, olcha, olxo'ri, uzum, anor, behi va anjirlarning rasmlarini to'plab, meva deb ataydilar. Ular endi meva degan umumiy tushunchadan o'z nutqlarida erkin foydalana oladigan bo'ladilar. Bog'cha bolalari xilma-xil rasmiy lotolar bilan o'ynash jarayonida ana shunday umumlashtirishga o'rgana boshlaydilar. Bunday o'yinlarda ba'zan tarbiyachining aralashuvi va bolalarga umumlashtirish yuzasidan (masalan, hayvonlar, hasharotlar, gullar, qushlar, o'yinchoqlar va hokazolar haqida) turli vazifalar berish yaxshi natijalarga olib keladi. Bolalar bu narsalarning eng muhim belgilariga qarab ularni guruhlarga ajratadilar. Bog'cha yoshidagi bolalar uchun narsalarning eng muhim belgilarini ularning nima uchun qo'llanishidir. Chunonchi, ularga "sigir qanday hayvon?" deb, savol berilsa, ular — "sigir sut beradigan hayvon" deb javob beradilar. Bog'cha yoshidagi bolalar har bir narsaning nima uchun kerakligini shu narsaning asosiy belgisi qilib oladilar. "Ot qanday hayvon?" deb savol berilsa, ular "ot minadigan hayvon" deb javob beradilar.

Ma'lumki, bog'cha yoshidagi bolalar juda qiziquvchan bo'ladilar. Ko'pgina narsalarni bilishga qurlari yetmasa ham atroflaridagi turli narsa va hodisalarning mohiyati, paydo bo'lishi hamda sababiy bog'lanishlariga qiziqadilar. Ular hamma narsaning siridan xabardor bo'lgilari keladi. Bu ularning bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan intellektual qiziqishlaridir.

Bog'cha yoshidagi tafakkurni rivojlantirishda turli didaktik va ta'limiy mashg'ulotlarning roli g'oyat kattadir. Masalan, katta guruh bolalari bilan o'tkaziladigan son-sanoq (hisoblash) mashg'ulotlari, nutqni o'stirish mashg'ulotlari ularda tafakkurning taqqoslash, analiz va sintez qilish xususiyatlarini o'stirishga yordam beradi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, bolalar ana shunday ta'limiy mashg'ulotlarda narsa va hodisalarni shunchaki passiv o'zlashtirib, faqat ularning nomlarini esda olib qolish bilan cheklansalar, tafakkur qilish qobiliyati yaxshi rivojlanmaydi.

Shunday qilib, bog'cha yoshidagi davrda bolalarning tafakkuri jadal rivojlanadi va uning bundan keyingi o'sishi maktab yoshida, va'ni sistemali ta'lim va tarbiya jarayonida amalga oshiriladi.

XI - BOB

BOG‘CHA YOSHIDAGI BOLA NUTQINING RIVOJLANISHI

11.1. Bog‘cha yoshidagi bolalar nutqining kommunikativ vosita sifatida rivojlanishi

Bog‘cha yoshidagi bolalar nutqining rivojlanishi ularning faoliyati, muloqoti bilan uzviy bog‘liqdir. Bola jumlalarning mazmuni va shaklidagi o‘zgarish uning muloqot shakllari o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Ilk bolalik davriga xos situativ nutq ishchan muloqot shaklidan nosituativ bilishga yo‘naltirilgan va nosituativ-shaxsiy muloqot shakliga o‘tilishi bolalar nutqiga ma‘lum bir talablarni qo‘yadi. Bu talablar bola nutqining yangi-yangi tomonlarini, turli kommunikativ masalalarni hal qilishi uchun zarur bo‘lgan xususiyatlarni tarkib toptiradi. Bog‘cha yoshidagi bolaning nutqi sotsial kontaktlarni o‘rnatish funksiyasini bajara boshlaydi. Buning uchun esa bolada ichki nutq tarkib topishi, monologik xususiyat kasb etib borishi lozim bo‘ladi. Bog‘cha yoshda bola nutqining rivojlanishidagi muhim xususiyat nutq tafakkur quroliga aylanishidan iborat. Bola so‘z-lug‘at boyligining o‘shida 2 muhim tomon — miqdor va sifat tomonlari mavjud.

Lug‘at boyligining miqdoriy o‘sishi D.B. Elkoninning ko‘rsatishicha, bevosita bolaning hayot sharoitlari va tarbiyalanish xususiyatlariga bog‘liq. So‘nggi yillarda u yoki bu yoshdagi bolalar nutqining lug‘at tarkibini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda avvalgi tadqiqotlarga nisbatan yuqoriroq miqdoriy ko‘rsatkichlar aniqlandi. Jumladan, V.Loginaning ma‘lumotlariga ko‘ra 3 yoshga kelib, bola lug‘atida 1200 ta so‘z mavjud bo‘ladi, 6 yoshli bolaning aktiv lug‘ati esa 3000–3500 so‘zni o‘z ichiga oladi. Vaholanki, 40–60 yil oldin o‘tkazilgan tadqiqotlarda 3 yoshli bolaning lug‘ati 400–600 so‘zdan, 6 yoshli bolaning aktiv lug‘ati esa 2500–3000 so‘zdan iborat deb ko‘rsatilgan edi.

Situatsion — ishchan muloqot shaklidagi bolalar leksikasi (nutqi)

konkret predmetli vaziyat bilan bog'liq. Bu xolat shunda ko'rinadiki, bolaning nutqida ot so'z turkumiga oid so'zlar ko'p bo'ladi. Sifat turkumidagi so'zlar yoki umuman uchramaydi, yoki buyumlarning faqat tashqi xususiyatlari: rangi, o'lchami (barcha sifatlarning 96,4%)ni ifodalaydi. 98% fe'llar faqatgina konkret predmetli harakatlarga nisbatan ishlatiladi.

Bolalarning nosituativ – bilishga yo'naltirilgan (vaziyatga – situasiyaga bog'liq bo'lmagan) muloqotida ular kattalardan har xil narsa va hodisalar haqida axborot olishga bog'liqlikdan ozod bo'ladi. Asta-sekin atrof-olamdagi narsalarning turli xususiyatlarini aks ettiruvchi so'zlar zahirasi kengayib boradi. Jumladan, estetik xususiyatlarni ifodalovchi sifat turkumiga oid so'zlar (11,25%) va emotsional xususiyatlarni ko'rsatuvchi so'zlar (5%) paydo bo'ladi, irodaviy va intellektual harakatlarni anglatuvchi fe'l turkumidagi so'zlar (6,24%) vujudga keladi.

Nosituativ – shaxsiy muloqotda, bola odamlar o'rtasidagi munosabatlar haqida axborot olishga, o'zining fikrini kattalar fikri bilan taqqoslashga harakat qilar ekan, uning nutqida umumiy grammatik murakkablashish ro'y beradi. Sifat turkumidagi so'zlar quyidagi nisbatda bo'ladi: atributiv (tashqi xususiyatlarini ifodalovchi) – 69,80%, estetik xususiyatlarni ifodalovchi sifatlar – 14,65%, axloqiy xususiyatlarni ifodalovchi sifatlar – 9,3%. Irodaviy va intellektual harakatlarni ifodalovchi fe'llar ancha ko'payib, nutqida ishlatilayotgan barcha fe'llarning 9,76%ni tashkil etadi.

Bolaning lug'at boyligi nafaqat miqdor jihatdan, balki sifat jihatdan ham o'sib boradi. Bu asosan bolalarning so'zlar mazmunini o'zlashtirishi bilan kechadi. Lug'atni egallash jarayoni tushunchalarni egallab borish bilan uzviy bog'liq. L.S.Vigotskiy yozishicha, "Psixologik tomondan olib qaraganda, so'zlarning mazmuni va ma'nosi – bu umumlashma yoki tushunchadan o'zga narsa emas. Biz so'zning ma'nosini bemalol tafakkur fenomeni deb hisoblashga haqlidirmiz".

Bog'cha yoshidagi bolalar eng avvalo ko'rgazmali ifodalangan yoki ularning faoliyatlarga jalb etilgan predmetlar, hodisalar, sifatlar, xususiyatlar, munosabatlarning nomlanishini o'zlashtiradi. Buni bola

tafakkurining ko'rgazmali-harakat va ko'rgazmali-obrazli xarakterda ekanligi bilan tushuntirish mumkin. Shu tufayli ham, bog'cha yoshidagi bolalar lug'atida abstrakt (mavhum) tushunchalar deyarli uchramaydi.

Agar 3-7 yoshdagi boladan berilgan topshiriqda nutqiy faoliyatning elementi bo'lmish so'z bilan muayyan amallarni bajarish talab etilsa, masalan, gap tarkibidan so'zlarni ajratib olish vazifasi berilsa, S.N.Karpovanning tadqiqoti ko'rsatishicha, bolada unga aytilgan gap belgilaydigan vaziyatga orientir olishning ancha barqaror moyilligi kuzatiladi. Berilgan gap tarkibida nechta so'z mavjud degan savolga bolalar gapni "boshdan oyoq" qaytadan takrorlaydi. Masalan, "Koptok yumalab ketdi" degan gap berilsa, bola (5-9 yoshli) bu gapda bitta so'z "Koptok yumalab ketdi" degan so'z borligini aytadi.

S.N.Karpovanning tadqiqoti shuni isbotladiki, bog'cha yoshidagi bolada gap tarkibidan barcha turdagi so'zlarni ajratib olish ko'nikmasini shakllantirish mumkin. Buning uchun ularga so'zning mezonlarini, ya'ni so'z tovushlarining majmuasidan iboratligini, so'z doim muayyan mazmunga egaligini anglashi lozim (albatta, bolalar yoshiga mos keluvchi usullar bilan) bo'ladi. SHunday qilinganda, yoshidan qat'iy nazar bolalarda so'z haqida adekvat va anglangan tasavvurlar paydo bo'ladi.

Bu maqsadda bolaga nutqning tushunarli mezonlarini o'rgatilmasdan, faqatgina astensiv ta'riflarni, ya'ni so'zlarni ko'rgazmali namoyish etish orqali ta'riflashni ishlatish mumkin. Ana shu asosda G.A.Belyakova bolalarda stixiyali ravishda shakllanib qolgan so'z haqidagi tasavvur, "so'z" so'zining ma'nosi aniqlashtirilib boradi.

Katta bog'cha yoshi davrida so'zlarning tuzatilishini stixiyali tarzda o'zlashtirish natijasida bolalarda so'zni tarkibi jihatdan tahlil etishning elementar shakllari yuzaga keladi.

Nutqning fonetik (tovush) sistemasini o'zlashtirish jarayoni tovushlarni to'g'ri talaffuz etish va fonematik eshitishning rivojlanishini o'z ichiga oladi.

Nutqning fonetik tarkibini o'zlashtirish 1 yoshning oxirlariga kelib boshlanadi. Bog'cha yosh davrining boshiga kelib, bolalar asosan

ona tilining barcha tovushlarini egallab bo'ladilar. Biroq shunday bog'cha yoshidagi bolalar ham uchraydiki, ularda ancha katta yoshda ham nutqiy nuqson, talaffuz kamchiliklari uchraydi. Buning asosiy sababi nutq apparati motorikasining sekin rivojlanishidir.

11.2. Ta'lim jarayonida savodxonlikning rivojlanishi

Ona tilidagi tovushlarni o'zlashtirishda nutqning sensor asosi — fonematik eshitishning rivojlanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Fonematik eshitish deganda, nutq tovushlarini idrok etish, so'zlar tarkibida ularni har xil ma'noli birliklar sifatida birlashtirish va ajratish tushuniladi.

N.X.Shvachkin bolalar fonematik eshitishini dastlabki rivojlanish bosqichlarida o'rganib, 1-7 yoshdayoq fonematik eshitish shakllanib bo'lishini isbotladi. Bu davrga kelib, bola atrofdagi kattalar nutqining tarkibidagi barcha fonematik xususiyatlarni farqlab oladi. Shuning uchun atrofdagilarning to'g'ri va noto'g'ri talaffuzini payqay oladi. Bog'cha yoshidagi bola noto'g'ri talaffuz etilgan so'zlarni asta-sekin farqlamay qo'yadi. Bolada so'zlar va tovushlarning fonetik obrazlari shakllanadi. Bu davrda bolalar nutqning fonetik tomoniga katta diqqat bilan qaraydi.

L.E.Jurovaning fikricha, bolalarni til olamiga o'rta bog'cha yosh davrida, ya'ni til xususiyatlarini ayniqsa, o'tkir his etish davrida olib kirgan ma'qul. L.E.Jurova va N.V.Durovalarning eksperimental tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, 4 yoshli bolalar nafaqat so'z tarkibidagi tovushlarni intonatsion ajratib olishni, balki jarangli va jarangsiz undoshlarni farqlashni, so'zdagi birinchi tovushni aytib berishni o'rgana oladilar. Bu esa 5 yoshli bolalarda tovushlarni tahlil etish ko'nikmalari rivojlanishining muhim zaruratidir.

Nutq juda erta bolaning va atrofdagilarning amaliy faoliyati bilan bog'lanib L.S.Vigotskiy aytganidek, anchagina erta amaliy tafakkur vositasiga aylanadi. Boshqacha qilib aytganda nutqning amaliy faoliyati bilan aloqadorlik shakllaridan biri bo'lajak harakatlarni rejalashtirish, kechayotgan harakatlarga nutqning yo'ldosh bo'lishi va harakat natijalarini nutq vositasida ta'kidlab qo'yishda namoyon bo'ladi. Bularning bari esa aqliy faoliyatning shakllanishi uchun juda zarur.

Bog‘chagacha davrning oxiri kichik va o‘rta bog‘cha davrlarda nutq bolaning amaliy faoliyati tarkibiga tez-tez kirib turadi.

Bog‘cha yosh davrda bola o‘zining harakatlari, ularda ishlatayotgan buyumlari haqida hech kimga murojaat qilmay aytib beradi, kelajakdagi harakatlarini rejalashtiradi va natijalarni analiz qiladi. (“Qo‘g‘irchoq uxlayapti”, “Mashinani tuzatishsa, u yuradi”, “Odamcha yiqilib ketdi, hozir men uni ko‘tarib qo‘yaman”). Bunda nutq muloqot uchun xizmat qilmaydi. Bunday turdagi nutqni J.Piaje “egotsentrik nutq” deb atadi. J.Piajening fikricha, egotsentrik nutq bola tafakkurining egosentrik xarakteri, individual nutqning hali etarlicha ijtimoiylasha olmaganligi natijasidir.

Biroq L.S.Vigotskiy shuni isbotladiki, egotsentrik nutq J.Piaje aytganidek ijtimoiylashgan nutqqa qarama-qarshi nutq emas, balki o‘z tabiatiga ko‘ra u ham ijtimoiy nutqdir. Uning paydo bo‘lishiga sabab hali bolaning o‘ziga va o‘zgalarga yo‘naltirilgan nutqni o‘zaro farqlay olmasligidadir. Egosentrik nutqning yuzaga kelishi kichik bog‘cha yoshidagi bolalarning kattalar bilan hamkorlikda faoliyat qilishga moyil bo‘lishlari bilan bog‘liq. Bolaning mustaqil faoliyat ko‘rsatishi qanchalik sust bo‘lsa, ushbu moyillik yuqori bo‘ladi. Egotsentrik nutq esa kattalar bilan hamkorlik qilishning o‘rnini bosuvchi o‘ziga xos nutqiy o‘rinbosor vazifasini bajaradi.

Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, egotsentrik nutq faoliyatni rejalashtirish vazifasini ham bajarar ekan. Bola oldindan o‘z faoliyatining maqsad-muddaosini og‘zaki ifodalaydi. So‘ngra faoliyatni bajarish davrida olingan natijalarni og‘zaki qayd etadi, og‘zaki ravishda yangi harakatlarni rejalashtiradi, duch kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etadi.

Bog‘cha yoshining oxiriga kelib, bolaning mustaqil faoliyati 2 bosqichdan iborat bo‘ladi:

- 1) og‘zaki tarzda qaror qilish va faoliyatni rejalashtirish;
- 2) tuzilgan reja va qabul qilingan qarorlarga muvofiq faoliyatni amalga oshirish. Bunda egotsentrik nutq asta-sekin yig‘ilib, interiorizatsiyalanib (ichki tomonga yo‘nalib), 5-6 yoshli bolalarda ichki nutqqa aylanadi.

Bola faoliyati va muloqotidagi yangi-yangi ehtiyojlar ongni

intensiv ravishda o'zlashtirishga sabab bo'ladi. Bola nutqi borgan sari mazmunliroq bo'lib boradi. Situativ nutq – kichik bog'cha yoshdagi bola nutqining asosiy shakli asta-sekin kontekst nutqqa, axborot beruvchi nutqqa o'rnini bo'shatib beradi. Kontekst nutq bu nutqni suhbatdosh faqat til vositalari asosida, vaziyat (situatsiya) ga tayanmay turib tushuna olishi bilan xarakterlanadi.

Nutqning kontekst shakli fikrning to'laligicha, mantiqiy to'g'ri ketma-ketlikda bayon etilishini, yangi grammatik shakllarning qo'llanilishini taqozo qiladi. O'z tuzilishiga ko'ra kontekst nutq yozma nutqqa yaqinlashadi. Kontekst nutqning muhim xususiyati uning ixtiyoriyligidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarni savodxonlikka o'rgatish bo'yicha olib boriladigan ishlar D.B.Elkonin ishlab chiqqan nazariy tamoyillarga asoslanadi. Savodxonlikka o'rgatishning bog'cha yoshiga mo'ljallangan shakl va metodlari D.B.Elkonin metodi asosida L.E.Jurova tomonidan ishlab chiqilgan.

Bolalar tomonidan savodxonlikni egallash imkoniyatlari va xususiyatlarini o'rganishga hamda buning uchun eng optimal yosh davrini aniqlashga qaratilgan maxsus tadqiqotda N.S.Voronsova 5-6 yoshli bolalar savodxonlikni o'rganishda tanlovchan tipdagi qabul qilish xususiyatiga ega ekanligini, 6 yoshdan esa o'qishga e'tiborli bo'lishini aniqladi. Shundan kelib chiqib, N.S.Voronsova 5 yoshni tovushlarni analiz qilishga o'rgatishning eng optimal davri, 6 yoshni esa o'qishga o'rgatishga eng optimal (eng yaxshi va qulay) davr ekanligini ta'kidladi.

Shunday qilib, bog'cha yosh davrining eng muhim xususiyatlaridan biri 4-5 yoshlarga kelib, nutqning rejalashtirish funksiyasi paydo bo'lishidan iborat. Dastlab rejalashtirish og'zaki tarzda amalga oshirilsa, keyinchalik bog'cha yoshining oxirlarida ichki nutq orqali rejalashtirish boshlanadi.

XAYOLNING BOLALARDA RIVOJLANISHI

12.1. Bolalar xayolining xususiyatlari

Yangi tugʻilgan chaqaloq bolalarda hali xayol boʻlmaydi. Xayolning rivojlanishi uchun bolaga turmush tajribasi, tasavvurlar zaxirasi hamda juda koʻp bilimlar kerak boʻladi. Tajriba esa bolaning tashqi olamdagi narsa va hodisalarni oʻzi koʻrsatishi, voqelik hamda turli sohalarga doir tasavvur hosil qilishi katta odamlar bilan keng munosabatda boʻlishi natijasida ortib boradi.

Xayol jarayonining dastlabki koʻrinishlari bolada ikki yoshga toʻlib, uch yoshga qadam qoʻyganida koʻrina boshlaydi. Ikki yoshli bolalarda koʻrinadigan dastlabki xayol maʼlum bir maqsadni koʻzlamaydigan ixtiyorsiz xayoldir.

Til chiqishi bolalarda xayol jarayonining oʻsishiga taʼsir koʻrsatadi. Ana shu davrdan boshlab bola tevarak-atrofdagi kishilarning soʻzini yaxshi tushunadigan boʻlib oʻzidagi tasavvurlar zaxirasini bevosita idrok qilingan narsalar orqaligina emas, balki katta yoshli odamlar nutqi bilan ham toʻldirib boradi. Bola oʻziga tushunarli mavzulardagi hikoya va ertaklarni qiziqib tinglaydi. Oʻzi asosiy qahramon boʻlib qatnashadigan hikoyalarni jonu-dili bilan eshitadigan boʻladi. Bunday hikoya bolaga juda tushunarli boʻladi, chunki bola hikoyani eshitib turib, bevosita, oʻzining idrokiga tayanadi.

Bu yerda oʻylab chiqarilgan voqea bolaning oʻzi haqiqatda ishtirok qilgan voqealarga ulanib ketadi. Bolaning hikoya va ertaklarni eshitishga juda ham qiziqishi, hikoya va ertaklarni tinglayotganida bolalarning tajribasini orttiradigan va xayolini oʻstirishga yordam beradigan xilma-xil va aniq tasavvurlar hosil boʻlishini koʻrsatadi.

Bolalar xayolining oʻsishida nutqning ahamiyati yana shundaki, nutq bolaning yangi taassurotlar hosil qilishi va uni boyitishi bilangina cheklanib qolmay, balki u miyada hosil boʻlgan yangi-yangi obrazlarni soʻzlar bilan ifodalashga yordam beradi. Masalan, ikki yarim yoshlardagi qizcha derazalardagi pardalar hilpirab va quyosh

nurlarining shu'lalaridan tovlanib turganini ko'rib, o'zini polga tashlaydi va "... qarang, oyi, go'yo dengizga o'xshaydi. Men cho'milayapman..." deydi. Bola nutqida shu go'yo so'zining paydo bo'lishi juda ham xarakterlidir. Bola xayolidagi vaziyatni shu so'z bilan ifodalaydi, real narsalar bilan xayolidagi narsalarni bir-biridan ajratadigan bo'ladi.

Bolalar xayolining dastlabki rivojlanishida ular o'yinining roli juda kattadir. Ularning yoshi ulg'aygan sari ular o'yinining mazmuni ham o'zgarib boradi. Ikki yoshga to'lish oldidan bolalar o'yinida muhim o'zgarishlar ro'y beradi. Manipulyatsiya o'yinlari bilan bir qatorda tasviriy o'yin elementlari ham paydo bo'ladi. Bola turmushda ko'rgan ish harakatlarini o'z o'yinida aks ettiradi. Masalan bola qo'g'irchog'ini "ovqatlantiradi", yotqizib "uxlatadi", uni "erkalaydi", "arg'imchoqda" uchiradi. Bola katta bo'lgan sayin o'yinda katta yoshli kishilarning harakatlariga taqlid qilish tobora ko'p o'rin egallay boshlaydi. Ayni vaqtda o'yinlar murakkablashib, mazmuni ham turli-tuman bo'la boradi. Masalan, bola o'ziga g'amxo'rlik qilayotgan onasining xarakatlariga, duradgor, shofyor, sartaroshning harakatlariga taqlid qila boshlaydi.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning harakatlarida tasviriy faoliyat elementlarining paydo bo'lishi xayolning o'sayotganligidan dalolat beradi. Masalan, bola bir nimalarni qog'ozga chizib, nimanidir tasvirlashga urinib ko'radi. Lekin dastlab bunday chizmakashlik faoliyati almoysi-aljoysi chiziqqlar chizishdangina iborat bo'ladi. Ikki yoshga to'lganda bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolaning tasviriy faoliyatida yangi, muhim element paydo bo'ladi. U endi o'zi chizayotgan rasmiga nom beradigan bo'ladi. Tasviriy faoliyatining yuzaga kelishi bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolaning tasavvur xayolini o'stirishga yordam beradi. Ammo bu yoshda xayolning dastlabki nihollarigina paydo bo'la boshlaydi. Bu nihollarni diqqat-e'tibor bilan doimo parvarish qilib turish tarbiyachi va ota-onalarning vazifasidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarda xayol bir xilda rivojlanmaydi. Agar kichik yoshdagi bog'cha bolalarida asosan tiklovchi xayol o'sgan bo'lsa, o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida xayolning ijodiy turi ham o'sa boshlagan bo'ladi.

Bolaning bog'cha yoshida harakat doirasining kengayishi, bilimlarining ortishi, turli xil yangi ehtiyoj va qiziqishlarning paydo bo'lishi unda xayol jarayoni birmuncha tez sur'at bilan rivojlanishiga olib keladi. Shuning uchun bog'cha yoshidagi bolalarning xayol qilish qobiliyatlari bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalar xayolidan har tomonlama ustun turadi.

12.2. Aktiv xayolning bolalarda rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli asosan ixtiyorsiz va tiklovchi xayol bo'lib, ularning turli-tuman faoliyatlarida o'sib boradi. Biroq shu narsa diqqatga sazovorki, agar bog'cha yoshidagi bolalarda xayol qilish qobiliyati bo'lmaganda edi, ularning o'yinlari ham xilma-xil bo'lmas edi. Demak, bolalarning xayol qilish qobiliyatlari ularni turli xil o'yinlar o'ynashga undasa, o'z navbatida o'yin ularning xayolini o'stiradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli mashg'ulotlarda ham o'sib boradi. Masalan, bolalar loy o'ynashni, ya'ni loydan turli narsalar yasashni (shu jumladan, plastilindan ham), qumdan turli narsalar qurishni, rasm chizishni yaxshi ko'radilar. Bu mashg'ulotlar, ayniqsa, rasm chizish mashg'uloti bolalar xayolini o'stirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik yoshdagi bog'cha bolalarida hali ijodiy xayolning yo'qligi ularning rasm chizishlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolalarining chizgan rasmlari hamma vaqt ro'zg'or mavzularidan nariga o'tmaydi. Chunki bu yoshdagi bolalar har kuni ko'rib turadigan narsalari haqidagina xayol qila oladilar.

O'rta va, xususan, katta guruh bolalarining rasm chizishlarida ijodiy xayolning yuzaga kela boshlagani aniq ko'rinadi. Ular rasm chizishda tor uy-ro'zg'or mavzulari bilan cheklanib qolmay, uzoq o'tmish va kelajakdagi narsalarga oid rasmlar ham chizadilar. Bu yoshdagi bolalar o'z o'yinlarida va chizgan chizmalarida katta odamlarning turli-tuman faoliyatlarini mustaqil tasvirlashga intiladilar. Bunday paytda ular faqat xayoliy tasavvur etish yoki taqlid qilish bilan cheklanib qolmay, balki o'zlari ijodiy ravishda yangiliklar ham qo'shib boradilar. Masalan, ular syujetli o'yin o'ynaganlarida yangi-

yangi rollarni o'ylab chiqaradilar "poezd" yoki "vokzal" o'yinida poezdda yoki vokzalda; xizmat qiluvchi kishilardan tashqari yo'lovchilarni vokzalga olib keluvchi transport, ya'ni taksi haydovchi rollarini qo'shadilar.

Katta yoshdagi bog'cha bolalari o'zlarining rasmlarida xayoliy obrazlarni (hatto orzularni) aks ettiradilar. Shuning uchun ular ko'pincha erkin temada; o'zlarini qiziqtirgan va ayni chog'dagi ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan narsalar haqida rasm chizadilar. Ana shunday erkin temada rasm chizish jarayonida bolalarning ijodiy xayol qilish qobiliyatlari o'sib boradi. Bog'cha yoshidagi bolalar xayolning rivojlanishiga turli xil hikoya va ertaklar ham ta'sir ko'rsatadi. Halq turli qiziqarli, ibratli va ta'limiy ertaklar ijod etishda bog'cha yoshidagi bolalarni ham unutmagan. O'zbek halqining og'zaki adabiyotida yosh bolalarga tushunarli, sodda til bilan yaratilgan ertaklar mavjud. Bulardan tashqari, rus va boshqa halqlarning tillaridan o'zbek tiliga tarjima qilingan ertaklar ham ko'pdir. Bog'cha yoshidagi bolalar uchun yaratilgan ertaklarning ko'pi antropomorfizm xarakteriga egadir. Buning ma'nosi shuki, ertaklarning qahramonlari odamlarga o'xshab "gapiradigan" hayvonlardan iboratdir. Bolalar bunday ertaklarni juda yoqtiradilar va har doim maroq bilan tinglaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar hayvonlar haqidagi turli ertaklarni eshitganlarida ularda shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma'lum munosabat yuzaga keladi. Masalan, doim yovuzlik qiladigan bo'ri obrazini haddan tashqari ayyor tulki obrazlarini bolalar sevmaydilar. Ularga qo'rqqoq quyon, xo'roz, g'oz, echki, beozor hayvonlarning obrazlari yoqadi. Turli ertaklar bolalarning xayollariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etadi. Ular o'z xayol kuchlarini ishga solib, eshitayotgan yoki eshitgan ertaklaridagi turli obrazlarning qiyofasiga kiradilar. Boshqacha qilib aytganda, eshitgan ertaklari ular o'yinining mazmuniga ham ta'sir etadi.

Bolalar uchun chiqarilgan turli ertaklarning tarbiyaviy ahamiyatini nazarda tutib, pedagog-tarbiyachilar bolalarga ertak aytib berish va o'qib berishga alohida e'tibor bilan qarashlari lozim.

Shunday qilib xayol bog'cha yoshdagi bolalarning taraqqiy

etishlarida katta o‘rinni egallaydi. Shuning uchun ham bog‘cha yoshdagi davrda bolaning xayoli etarli o‘sgan bo‘lishi kerak. Chunki maktabdagi o‘qish birinchi kundan boshlab bolalardan xayol qilish qobiliyatining, xususan tinglash qobiliyatini yaxshi o‘sgan bo‘lishini talab qiladi.

12.3. Muloqot shaxs rivojlanishining muhim omili sifatida

Muloqot deganda o‘zaro munosabatlarning shakllanishi, ro‘yobga chiqarilishi va namoyon bo‘lishini ta‘minlovchi informasion emotsional va predmetli o‘zaro ta‘sir jarayoni tushuniladi. Bola shaxsining shakllanishida muloqotning roli benihoya kattadir.

Muloqot jarayonida muayyan shaxsiy munosabatlar shakllanadi. Bolada qanday shaxsiy sifatlarning tarkib topishi ko‘p jihatdan uning atrofdagilar bilan bo‘lgan o‘zaro munosabati xarakteriga bog‘liqdir. Bolaning kattalarga munosabati ishonchli yoki ishonchsiz, yoqimli yoki yoqimsiz va hokazo bo‘lishi mumkin. Xo‘sh bolalarning kattalarga bo‘lgan munosabati nima bilan belgilanadi? Bu munosabat asosida nimalar yotadi? Bunday masalalar hozircha kam tadqiq qilingan. Ularga nisbatan yondoshuvlar mavjud. Neofreydistlar (Freydning davomchilari) bolalarning kattalarga bo‘lgan munosabati shakllanishida onaning o‘rni hal qiluvchi ahamiyatga ega deb hisoblaydilar. Ularning fikricha bunga sabab shundaki, ona bolaning “orol ehtiyoji”ni qondiradi. Biroq nega bo‘lmasa onasidan ayrilib qolgan bolalarning ham jismoniy va psixik jihatdan normal rivojlanishi xolatlari uchraydi? Bolaning uni oziqlantirmagan u bilan faqatgina o‘ynagan yoki muloqotga kirishgan kattalarga qattiq bog‘lanib qolishini neofreyditisk pozisiyadan turib qanday qilib tushuntirish mumkin? Biologik omilning rolini muvofiqlashtiruvchi psixoanalitik yondashuv ushbu savollarga javob berolmaydi.

“Impirinting” – qayd etish nazariyasining tarafdorlari ham atrofdagilarga bo‘lgan munosabatining shakllanishida ilk tajriba muhim birinchi darajali ahamiyatga ega, deb hisoblaydilar. “Impirinting” gipotezasiga muvofiq ilk bolalik davridagi bolalarda ular bilan doimiy muloqotda bo‘luvchi kishining xususiyatlari – tashqi qiyofasi, ovozi, kiyimi, hidi qayd etib qolinadi.

Boshqa bir yo‘nalish — neobixevioristik yo‘nalishga muvofiq bolaning katta kishiga bo‘lgan munosabati bu — kishi bolaning birlamchi, organik ehtiyojlari (oziq-ovqat, issiqlik, qulaylikka bo‘lgan ehtiyojlarni)ni qanchalik qondirishi bilan belgilanadi.

M.I.Lisina boshchiligidagi eksperimental tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, inson ehtiyojining dastlabki 7 yili davomida bolalar va kattalar o‘rtasidagi muloqotning bir necha shakli ketma-ket paydo bo‘ladi hamda bir-birining o‘rnini almashtiradi.

U muloqot shakllarining asosiylari quyidagilardir: bevosita-emotsional muloqot, biror bir ish yuzasidan vujudga keluvchi muloqot (ishchan muloqot), ayni paytdagi vaziyatga bog‘liq bo‘lmagan va bilishga yo‘naltirilgan muloqot (bilish muloqoti), odam bilan bog‘liq masalalar yuzasidan bo‘ladigan muloqot (shaxsiy muloqot).

Dastlab, bevosita — emotsional muloqot paydo bo‘ladi. Muloqotning bu shakli asosida bolaning unga nisbatan diqqat-e‘tiborli va mehribon bo‘lishlariga ehtiyoj his etishi yotadi. Keyinchalik muloqotdagi tashabbusni bola o‘z qo‘liga oladi.

Yilning ikkinchi yarmidan boshlab nafaqat mehribonlikka ehtiyoj, balki kattalar bilan hamkorlik qilishga bo‘lgan ehtiyoj ham kiritiladi. Bunday ehtiyoj ishchan muloqot davomida qondiriladi. Bola ishchan muloqotga kirishganda, kattalardan yordam so‘rashi, ularni ma‘lum bir faoliyat bilan shug‘ullanishga taklif etishi va boshqa shu kabilarni amalga oshirishi mumkin. Lekin shu bilan birga bolalar biror ish bilan bog‘liq bo‘lmagan vaziyatda bilishga yo‘naltirilgan yoki odam bilan bog‘liq masalalar yuzasidan bo‘ladigan muloqotga ham kirishadilar.

Bilish muloqotida bola kattalar bilan atrof-olamdagi narsa va hodisalarni muhokama qiladi. Bunda bola biror bir narsa haqida aytib berishi, savollar bilan murojaat qilishi, kattalardan biror narsa aytib berishlarini iltimos qilishi mumkin.

Bunday turdagi muloqotga kirishishdan maqsad kattalardan zarur bo‘lgan axborotni olishdan iborat. Shaxsiy muloqotda esa bola kattalar bilan odam haqida suxbatlashadi. Bunda u o‘zining emotsional holatini tariflab berishi, kattalarni o‘zlari haqida gapirib berishlariga undashi

mumkin. Bolaning emotsional qo‘llab quvvatlashiga bo‘lgan ehtiyoji atrof-olamga bo‘lgan munosabati va unga berayotgan bahosi kattalarning munosabat va bahosiga mos kelishiga intilishi shaxsiy muloqotning asosini tashkil etadi. M.I.Lisinaning fikricha, aynan shu narsalar bolaning ijtimoiy ehtiyojlari tarkibida markaziy o‘rinni egallaydi.

12.4. Bog‘cha yoshidagi bola shaxsining rivojlanishiga oilaviy muhitning roli

Oila bolani o‘rab turgan ijtimoiy muhitning eng muhim bo‘g‘inidir. Uning bola shaxsi shakllanishiga ko‘rsatadigan ta‘siri benihoya kattadir. Bolaning mustaqilligi nisbiy bo‘lib, u ko‘p jihatdan kattalar qaramog‘i va yordamiga muhtoj bo‘ladi. Ota-onaning fikri va munosabati bu davrda shunchalik katta undovchi kuchga ega bo‘ladiki, u xulq-atvorning regulyatori va psixik rivojlanishning stimulyatori bo‘lib xizmat qiladi.

Psixiatrlarning ta‘kidlashicha, bolani haddan tashqari qattiqqo‘llik bilan tarbiyalash unda nevrozlarni va psixosteniyani keltirib chiqaruvchi omillardan biridir.

Albatta, har bir oiladagi munosabatlar o‘ziga xos hamda takrorlanmasdir. Biroq ota-ona va bola munosabatlarining umumiy jihatlari ham mavjuddir. Ota-onalar bolalar xulq-atvorini boshqarishda qanday usullardan foydalanishlariga ko‘ra o‘rtadagi munosabatlar ko‘pincha “demokratik” va “avtoritar” kabilarga ajratiladi.

Bolalarga oilaviy ta‘sir etishning “demokratik” shakli uchun quyidagilar xos: bolaga ko‘p narsaga ruxsat beriladi, bola bilan ko‘p muloqot qilinadi, unga ishonch va hurmat bilan munosabatda bo‘linadi, ota-onalar bo‘lar-bo‘lmas ta‘qiqqlar qo‘ymasikka harakat qiladilar, buning o‘rniga ular bolalarga oiladagi tartib qoidalarni tushuntirishga intiladilar, iloji boricha bolalarning savollariga javob berishga, ularning qiziquvchanliklarini qondirishga harakat qiladilar.

Oillardagi “avtoritar” muhit bolalarga nisbatan haddan tashqari ta‘qiqqlarning ko‘pligi bilan xarakterlanadi. “Hukmron” ota-onalar

boladan to'liq bo'ysunishini talab qiladilar. Bunday oilalarda bolalarga xulq-atvor qoidalarini tushuntirishga qaratilgan muloqot kamdan-kam o'tkaziladi.

Shu narsa aniqlanganki, "avtoritar" va "demokratik" oilalarda tarbiyalanuvchi bolalarning shaxsiy xususiyatlarida muayyan farq mavjud bo'ladi. "Demokratik" oilalarning farzandlari ijodkorlikka moyil, tashabbuskor, liderlikka intiluvchan, konformizmni (guruh fikriga tobe bo'lishni) inkor etuvchi, ijtimoiy munosabatlarida ko'proq emotsiyalarni his etuvchi bo'ladilar.

Sotsiometrik tajribalardan ma'lum bo'lishicha oiladagi muhit iliq, ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlar demokratik asosga qurilgan bo'lsa, bola o'z tengdoshlarining orasida jamoada yuqori mavqega, aksincha, nosog'lom oilada tarbiyalanayotgan bolalar ancha past mavqega ega bo'ladilar.

Shu narsa aniqlanganki, bola qanchalik ko'p erkalitilsa, shaxs sifatida shuncha sekin etiladi, u passivlik va apatiyaga moyil bo'ladi, ehtimol, keyinchalik uning xarakteri kuchsiz bo'lib shakllanadi. Oiladagi psixologik iqlim, ya'ni bolalar bilan bo'lgan muloqot xarakteri, ularga mehr-muhabbat, diqqat-e'tibor bilan munosabatda bo'lishi o'sib kelayotgan inson ahloqiy qiyofasining shakllanishida o'ta muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham barkamol inson tarbiyasi avvalo oiladagi muhitning sog'lom bo'lishini taqozo qiladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning oila a'zolariga bo'lgan munosabatlari o'g'il va qiz bolalarda farqlanadi. Masalan, o'g'il bolalar qizlarga nisbatan ko'proq o'z jinsidagi oila a'zolari – otasi, akasi, bobosiga o'zini yaqin tutadi.

Oilaning bola shaxsini shakllanishi va rivojlanishidagi o'rni beqiyos ekan, oila a'zolari bolalarning psixik rivojlanishini ta'minlash uchun oilada sog'lom munosabatlar muhitini yaratishlari lozim, tarbiyachilarning eng asosiy yordamchisiga aylanishlari kerak.

Bolaning psixik rivojlanishida uning boshqa bolalar bilan bo'ladigan muloqoti ham muhim ahamiyatga egadir. Tengdoshlariga bo'lgan qiziqish bolada kattalarga bo'lgan qiziqishidan biroz keyinroq 1 yoshning oxirlarida paydo bo'ladi. Biroq u borgan sayin, ayniqsa, bog'cha yoshi davrida mustahkamlanib boradi.

4-5 yoshli bola uchun eng og'ir jazo – bu uni o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishdan mahrum etishdir. Bolalar guruhiga tushib qolgan davrdan boshlab bolaning individual rivojlanishini uning “bolalar jamiyati” a'zolari bilan bo'lgan munosabatlarini hisobga olmay ko'rib chiqish va o'rganish mumkin emas.

YA.L.Kolomunskiy bog'cha yoshidagi bolalar guruhini odamlar ijtimoiy birligining ilk pog'onasi, “kurtagi” deb hisoblaydi.

Bolalar o'z tengdoshlari jamoasiga intiladilar. Biroq har doim ham ular tengdoshlari bilan ijobiy munosabatlar o'rnatishga erishavermaydilar. Ba'zi bolalar guruhda ancha faol bo'lib, o'zlarini go'yo “suvdagi baliqday” his etadilar. Ayrimlari anchagina noqulaylik, o'zlariga nisbatan ishonchsizlik, boshqalarga tobelikni his etadilar. Nega shunday? Tengdoshlar bilan bo'lgan ijobiy munosabatlar bolada birdamlik hissini kuchaytirib, uning guruhga qattiq bog'lanib qolishiga sabab bo'ladi. Biroq ijobiy munosabatlari yo'qligi bolani tushkunlika solib, uni xavotirlanuvchi yoki agressiv qilib qo'yishi mumkin. Bu esa unda bolalarga, umuman, odamlarga nisbatan salbiy adekvatli munosabatni shakllantirishi, ularni yolg'izlikka moyil qilib qo'yishi ham mumkin.

Bordi-yu guruhda bolaga faqat bir odam simpatiya (yoqtirish, ijobiy munosabatda bo'lish) munosabatini bildirsa-chi? Unda nima bo'ladi? Bunda simpatiya munosabatining bir tomonlama yoki ikki tomonlamaligi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Agar bu munosabat ikki tomonlama bo'lsa, bola kimgadir ijobiy munosabatda bo'lsa-yu, ijobiy javob ololmasa bola og'ir kechinmalarni boshdan kechirishi mumkin. Shuning uchun bog'cha yoshidagi bolalarning o'zaro munosabatlari ijobiy bo'lishi lozim. Bolalar munosabatlarining xarakteri va bolalarning guruhidagi mavqei nafaqat uning shaxsiy xususiyatlari bilan, ayni vaqtda bolalarga nisbatan guruhda shakllangan talablar bilan baholanadi. Odatda ko'pchilik orasida har xil o'yinlarni o'ylab topa oladigan xushchaqchaq, chiroyli rasmlar chiza oladigan, aqliy jihatdan yaxshi rivojlangan, mashg'ulotlarda faol ishtirok etadigan, ancha mustaqil bo'lgan, saramjon-sarishta bolalar shuhrat qozonadilar.

Ko'p bolali oilalarda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bola shaxsining rivojlanishiga aka-ukalari, opa- singilari ham kuchli

ta'sir ko'rsatadi. Aka-ukalar va opa- singilar bolaga eng yaqin bo'lgan mikromuhit tarkibiga kirib, unda markaziy o'rinni egallaydi. Ba'zi tadqiqotchilar, hatto, oila a'zolarining soni ko'paygan sari bolalarga ota-onanig ta'siri susayib, aka-ukalar, opa-singilar ta'siri kuchayib boradi, degan fikrni ham bildirganlar. Katta akalari va opalari davrasida bola o'zini emotsional himoyalanganday his qiladi. Aka-opalar esa o'zlarini mehribonlik his-tuyg'ularini, tashkilotchilik qobiliyatlarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ular o'rtasida bola o'zining tashvishlari, qiziqishlari bilan o'rtoqlashishi mumkin. Akalaru opalar esa uning ehtiyojlari, jumladan, muloqot ehtiyojini qondirishlari mumkin.

Demak bog'cha yoshdagi bolalarning boshqa bolalar bilan bo'lgan ancha murakkab va xilma-xil munosabat turlari shakllanadi va ana shu munosabatlar ma'lum miqdorda uning shaxs sifatida shakllanishini belgilab beradi.

O'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishga qiynalayotgan, muloqotda bo'lish ehtiyoji yetarlicha shakllanmagan bolalarning tengdoshlari bilan bo'lgan munosabatlarini aktivlashtirmaslik lozim. Yaxshisi, dastlab umumiy qiziqishlarga ega bo'lgan 1- 2 ta sherikni topish, keyinchalik asta-sekin muloqot doirasini kengaytirib borish maqsadga muvofiqdir. Bolalarda noto'g'ri shakllanib ulgurgan muloqot motivlarini qaytadan qurish, avvalo, boshqalarning fikri bilan hisoblashishga o'rgatish ancha foydalidir.

Kattalarning bog'cha yoshidagi bola shaxsi shakllanishiga ko'rsatadigan ta'siri bolaning boshqa faoliyat: rasm chizish, turli narsalar yasash, applikatsiyalar tayyorlash, o'quv vazifalarini bajarish vaqtida ham amalga oshiriladi. Ushbu faoliyatlar davrida bolalarda kattalar va tengdoshlari tomonidan ijobiy bahoga sazovor bo'ladigan narsani yaratishga yo'nalganlik qaror topadi, ijtimoiy yo'nalganlik shakllanib boradi, bilish motivlari, irodaviy va boshqa shaxsiy hususiyatlar tarkib topib boradi .

BOLANING O‘Z-O‘ZINI ANGLASHI VA MOTIVATSION SOHASINING RIVOJLANISH JARAYONI

13.1. Ilk bolalik davrida o‘z-o‘zini anglash

Insonning psixik rivojlanishi, uning shaxs sifatida shakllanishi o‘zini o‘zi anglashining, ya’ni o‘zini jismoniy, ma’naviy hamda ijtimoiy mavjudot sifatida anglashining qaror topishi bilan bog‘liq.

O‘zini-o‘zi anglashning rivojlanishi har bir bolada o‘ziga xos tarzda kechadi. Biroq barcha bolalarda, odatda, hayotning birinchi yili oxiriga kelib, o‘zini-o‘zi anglashning paydo bo‘lganini tasdiqlovchi belgilar kuzatiladi: bola o‘zini, o‘z tanasini uni o‘rab turgan fazodan ajrata boshlaydi. O‘zini-o‘zi anglashning keyingi rivojlanishi bolaning o‘z xohishlari va umuman, faoliyati motivlarini anglashi bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘z faoliyatining motivlarini anglash bolaga o‘zini-o‘zi anglashning keyingi bosqichiga o‘tishga, ya’ni o‘z harakatlaridan ajrata olishga yordam beradi.

Dastlab bola o‘zini faoliyat sub’ekti sifatida anglamaydi. “Doniyor sakrayapti”, “Sevinch uxlamochi”, - ilk bolalik yoshidagi bolalar o‘zi haqida deb aytishadi.

Hayotning 3-yili o‘zini-o‘zi anglash rivojidagi muhim bosqich bo‘lib hisoblanadi. Chunki bu davrda bola avvallari predmetga mahkam biriktirib qo‘ygan harakatni asta-sekin undan ajrata boshlaydi. Bu hodisa birdan, o‘z-o‘zidan ro‘yobga chiqmaydi. Uning amalga oshishiga sabab bolaning avvalgi predmetli harakatini yangi sharoitlarda bajarishi va uni boshqa predmetlarga ko‘chirishidir.

“Men o‘ynayapman”, “Men kiyinayapman”, “Men ovqat eyapman” degan gaplarni hamda “o‘zim” degan so‘zni 3 yoshli bolaning nutqida tez-tez uchratishimiz mumkin. O‘zini uchinchi shaxs olmoshi bilan ifodalashdan “men” olmoshini ishlatishga o‘tishi ilk bolalik davrining eng muhim yutuqlaridan biridir. Ba’zi psixologlar, (L.I.Bojovich), hatto, ilk bolalik davrining oxiriga kelib paydo bo‘luvchi “Men” tizimi va uni yuzaga keltiradigan mustaqil harakat

qilish ehtiyoji, o'z "Men"ni ro'yobga chiqarishi, namoyon etish ehtiyoji ushbu davrda yuzaga keluvchi eng markaziy yangi tuzulma, deb hisoblashadi. Bu tuzilma ketidan paydo bo'luvchi tuzulmalar orasida o'ziga-o'zi baho berishning yuzaga kelishi bolaning shaxs sifatida rivojlanishida o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxs shakllanishining dastlabki bosqichlarida, ya'ni ilk bolalik davrining oxiri va bog'cha yoshining boshidagi o'ziga-o'zi baho berishning genezisida (yuzaga kelishida) bolaning kattalar bilan bo'lgan muloqoti hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Bola o'zining imkoniyatlari haqida adekvat bilimga ega bo'lmaganligi tufayli kattalarning unga bergan bahosini qabul qiladi. Boshqacha aytganda, bola o'zini kattalar orqali, ularning bola haqidagi fikri orqali baholaydi. Bola bu davrda o'ziga-o'zi baho berishda to'laligicha kattalarning fikriga suyanadi. O'zi haqidagi mustaqil tasavvur elementlari esa biroz keyinroq paydo bo'ladi.

Maxsus taqiqotlarning ko'rsatishicha, (B.G. Nechaev va b.) ushbu elementlar dastlab shaxsiy sifatlar, ahloqiy fazilatlarini baholashda emas, balki predmetli va tashqi xususiyatlarini baholashda namoyon bo'ladi. Bu esa harakatlarning predmetdan to'liq ajralib chiqmaganligini ko'rsatadi.

Bog'cha yoshidagi bola shaxsining rivojlanishida ancha sezilarli bo'lgan o'zgarish o'zga kishining tashqi xususiyatlarini baholashdan shaxsiy xususiyatlarini baholashga o'tishida ifodalanadi.

Barcha yosh guruhlardagi bolalarda o'zlaridan ko'ra o'zga shaxslarni ob'ektivroq baholashlari kuzatiladi. Biroq bu erda ham ma'lum bir farqlar uchraydi. Jumladan, katta bog'cha yoshidagi bolalar "Sizlarning orangizdagi eng yaxshi bola kim?" degan savolga odatda "Men" deb javob bermaydilar. Ammo bu bolaning o'ziga-o'zi beradigan bahosi pasayganini bildirmaydi. Bolalarning bunday javobni bermasliklariga sabab shundaki, bu yoshda ular ko'pincha maqtanchoqlik yaxshi emasligini biladilar. Agar o'zlarini ijobiy tomondan baholamoqchi bo'lsalar, buni ko'pincha bilvosita amalga oshiradilar. Masalan, "Sen yaxshi bolamisan yoki yomon bolamisan?" degan savolga bolalar (bog'chaning katta guruh bolalari) "Yaxshi" yoki "Yomon" deb javob bermaydilar, buning o'rniga

“Bilmadim... Men kattalarga quloq solaman”, “Men ham 100 gacha sanashni bilaman”, “Men doim navbatchilarga yordam beraman” deb aytadilar.

Bog‘cha yosh davrida o‘ziga-o‘zi baho berish emotsional xarakterga ega bo‘ladi. Bolaning boshqalarga beradigan bahosi ham shunday xususiyatga ega bo‘ladi. Bola uni o‘rab turgan kattalardan qaysi biriga ishonch his etsa, mehri tovlansa o‘sha kishiga ijobiy baho beradi. Katta bog‘cha yoshidagi bolalar ularni o‘rab turgan kattalarning ichki olamiga baho berishga harakat qiladilar. O‘rta va kichik bog‘cha yoshidagi bolalardan farqli ravishda kattalarning ichki olamiga anchagina chuqur va differensiallashgan baho beradilar.

Aniqlanishicha bolaning guruhda egallagan mavqei uning o‘ziga o‘zi beradigan bahosiga ta’sir etadi. Masalan, guruhdagi mavqei unchalik baland bo‘lmagan bolalarda o‘ziga juda yuqori baho berish, aksincha guruhdagi mavqei ancha yaxshi bo‘lgan bolalarda o‘zini past baholash tendentsiyasi kuzatiladi. Bog‘cha yoshining oxiriga kelib, bolaning atrofdagilarga beradigan bahosi ancha chuqur, to‘liq detallashgan va kengaytirilgan tus ola boshlaydi.

Bu o‘zgarishlar shu bilan tushuntiriladiki, katta bog‘cha yoshidagi bolalarda odamlarning ichki olamiga qiziqish ortib boradi, ular baho berishda muhim bo‘lgan mezonlarni o‘zlashtirib boradilar, tafakkur va nutqlari rivojlanib boradi.

Bog‘cha yoshidagi bolaning o‘ziga-o‘zi beradigan bahosida unda rivojlanib borayotgan g‘urur va uyat tuyg‘ulari ham aks etadi.

O‘zini-o‘zi anglashning rivojlanishi bolaning bilish va motivatsion sohalari shakllanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Mana shu sohalarning rivojlanib borishi natijasida bola ham o‘zini, ham o‘zi egallab turgan vaziyatni anglashga qodir bo‘la boshlaydi, ya’ni unda o‘zining ijtimoiy “men”ini anglash shakllanadi. Bu hodisa bolaning keyingi yosh bosqichiga o‘tishida hamda uning maktabga psixologik tayyorligida muhim rol o‘ynaydi. Bog‘cha yoshining oxiriga kelib bolaning o‘zgalarga va o‘z-o‘ziga beradigan bahosidagi mustaqillik, tanqidiy ruh ancha o‘sadi. Bog‘cha yoshidagi bolaning motivatsion sohasi aktiv rivojlanib boradi. Kichik bog‘cha yoshidagi bolaning xulq-atvori ilk bolalik davrlarida unchalik farq qilmaydi. Bu davrda ham

bolalar asosan situativ emotsiyalari va xohish—istaklari ta'sirida harakat qiladilar, biror harakatni bajara turib ular nima uchun shunday qilayotganliklarini to'liq tushunmaydilar va tushuntira olmaydilar. Katta bog'cha yoshidagi bolalarning xatti —harakatlari ancha aniq tarzda ro'y beradi. Har xil motivlar bog'cha yoshining turli bosqichlaridagi bolalarni aynan bir harakatni amalga oshirishga undaydi. Masalan, 3 yoshli bola o'yinchoqlarini yuvishidan maqsadi suv o'ynash bo'lsa, 6 yoshli bolaning maqsadi o'yinchoqlarni toza qilish, onasiga yordam berishdan iborat bo'ladi .

Bog'cha yosh davrida motivatsion sohada aynan shu davrga xos motivlar paydo bo'ladi. Bular orasida bolaning kattalar olamiga bo'lgan qiziqishi ularga o'xshashga harakat qilishi bilan bog'liq motivlar ham mavjud.

Maxsus tadqiqotlar (L.Z.Neverovich va b.)ning ko'rsatishicha, o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy bo'lgan motivlar bog'cha yoshidayoq ancha katta, hatto, shaxsiy manfaat va faoliyatning tashqi, protsessual tomonlariga qiziqish kabi motivlardan ham kattaroq undovchi kuchga ega bo'lishi mumkin. Biroq tabiatan va mazmunan ijtimoiy bo'lgan motivlar spontan ravishda tasodifiy, o'z-o'zidan yuzaga kelmay, balki kattalarning tarbiyalovchi ta'siri ostida shakllanadi.

Demak, bog'cha yosh davrida xulq-atvorning yangi motivlari paydo bo'ladi. Bu motivlar muayyan o'zaro munosabatlarga kirishib, bir-biriga bog'langan holda motivlar ierarxiyasini hosil qiladi. Motivlar ierarxiyasi bog'cha yosh davridagi bolaning motivatsion sohasida paydo bo'luvchi va uning rivojlanishida juda muhim o'rin egallovchi tuzilma bo'lib hisoblanadi.

Motivlar ierarxiyasidagi motivlarning bir- biriga o'zaro tobe bo'lib bog'langanligi tufayli bola muhim, lekin ancha zerikarli vazifani bajarish uchun ayni damda unga qiziqarli bo'lib ko'ringan mashg'ulotdan voz kechishi mumkin. Bog'cha yosh davrida faoliyat motivlari ma'lum bir tizimga tushib, ayrim motivlar boshqalaridan ustun kela boshlaydi. Qanday motivning ustun kelishi bola hulq-atvorining yo'nalishini belgilab beradi. Bog'cha yosh davrida bola shaxsining o'zagi endigina shakllanayotgan bo'lsa ham shu davrdayoq bolalar hulq-atvorida ma'lum bir yo'nalganlik kuzatila boshlaydi. Bu

yo‘nalganlik har xil – egoistik yo‘nalganlikdan tortib, individualistik, ijtimoiy yo‘nalganlikkacha bo‘lishi mumkin (albatta, ushbu yoshning imkoniyatlari doirasida).

Bog‘cha yoshidayoq ba‘zi bolalar xulq-atvorida yaratuvchanlik, ayrim bolalarda esa buzg‘unchilikka, iste‘molchilikka bo‘lgan mayllar yorqin namoyon bo‘ladi. Tarbiyachi va ota-onalar bunday mayllarni tez payqab olishi lozim. Chunki bu salbiy xususiyatlarni o‘z vaqtida korrektsiya qilish, ijtimoiy jihatdan qadrlanadigan ehtiyoj va motivlarni shakllantirish, har bir bola uchun o‘z-o‘zini namoyon etishga sharoit yaratish imkoniyatini beradi.

13.2. Ontogenezda emotsiyalar va hissiyotlar rivojlanishining umumiy qonuniyatlari

Bola faoliyati atrof olamni va o‘zini bilishi, kattalar va tengdoshlar bilan bo‘lgan munosabat jarayonida xilma-xil emotsiya hamda hissiyotlarni o‘zidan o‘tkazadi. U atrofda ruy berayotgan hamda o‘zi qilayotgan narsalarga muayyan munosabatda bo‘ladi. Ana shu munosabat bolada ma‘lum bir emotsiya va hissiyotlarni tug‘diradi. Emotsiya va hissiyotlar ham voqelikni aks ettirishning o‘ziga xos shakli. U bolaning atrof olamga bo‘lgan munosabati, biror-bir ehtiyojning qondirilishi yoki qondirilmasligi tufayli vujudga keluvchi ichki kechinmalarida namoyon bo‘ladi.

Emotsiya va hissiyotlar rivojlanishining quyidagi umumiy yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin: bola hayotiy vaziyatining o‘zgarishiga bog‘liq ravishda emotsional holatlarning shakllanishi; emotsiyalar asosida oliy hissiyotlarning shakllanishi; emotsiya va hissiyotlarning shaxsiy tuzilmalar orasida yangi tuzilma sifatida shakllanib borishi.

Emotsiya va hissiyotlarning ontogenezdagi rivoji muayyan o‘z qonunlariga ega:

1. Dastlab, ontogenezda oddiy kechinmalarni ifodalovchi emotsiyalar paydo bo‘ladi. Bu kechinmalar tabiiy ehtiyojlarning qondirilishiga bog‘liq ravishda vujudga keladi (qondirilsa - ijobiy, qondirilmasa - salbiy emotsiyalar vujudga keladi). Bunday emotsiyalar hayvonlarda ham mavjud. Biroq boladagi eng oddiy emotsiyalarni hayvonlardagi eng oddiy emotsiyalardan farqlash kerak. Chunki

emotsiyalarning namoyon bo'lish shakli insonda sotsial xarakterga ega.

2 yoshdan boshlab bola uchun shodlik, xursandchilik, umuman ijobiy emotsiyalarni ifodalovchi reaksiyalar eng informativ (ko'p axborot beradigan) bo'lib hisoblanadi. Tajribalardan birida 2-9 yoshdagi bolalarga fotosuratlardan turli mimik reaksiyalarni (hayronlik, jahl, qo'rquv, xursandchilik va boshqalarni ifodalovchi reaksiyalarni) aniqlab olib, so'ngra ko'rsatib berish taklif etilgan. Tajribadan shu narsa ma'lum bo'ldiki, bolalar birinchi bo'lib xursandchilikni ifodalovchi mimik reaksiyalarni ko'rsatganlar. Demak, dastlab ijobiy emotsiyalarni ifodalovchi mimik reaksiyalarni aniqlash, boshqa reaksiyalar orasida tanish va namoyon eta bilish qobiliyati shakllanadi.

Shubhasiz, ijobiy emotsiyalar maktabgacha yoshdagi bolaning psixik va jismoniy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq V.A. Suxomlinskiy ta'kidlaganidek, agar bola shodlikni mehnatsiz, ruhiy kuchlarini ishga solmay qo'lga kiritaversa, ertami kechmi uning yuragi bir parcha "muz" ga aylanib qolishi mumkin. Unda sovuqqonlik paydo bo'lishi mumkin.

2. Emotsiyalarning rivojlanishi ularning differentsiyasi, kechinmalarning boyib borishi orqari ro'y beradi. Ijobiy emotsional yoki salbiy emotsional bo'yoqlarka ega bo'lgan kechinmalarga misol qilib, oziqaga bo'lgan ehtiyojning qondirilishi yoki qondirilmaslgi tufayli bola o'z boshidan o'tkazadigan kechinmalarni keltirish mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolada salbiy kechinmalar qo'rquv, jahl, jirkanish, ijobiy kechinmalar shodlik, bola mehrining atrofdagilarga tovlanib ketishi, ota-onasiga qalban, yaqinlashishi ko'rinishlarida namoyon bo'lishi mumkin.

3. Bolalar hissiyotlarining rivojlanishi muayyan ob'ektga yo'naltirilgan emotsiyalarning umumlashishi sifatida ro'y beradi.

Emotsiya va hissiyotlarning shakllangan tizimida emotsiyalar boshdan o'tkazilayotgan hissiyotning namoyon bo'lishi sifatida gavdalanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsiya va hissiyotlar tizimi endi-endi shakllanayotgan bo'ladi. Shuning uchun ularning emotsiyalari ular kechirayotgan hissiyotlarning namoyon bo'lishi emas, balki ko'proq oliy hissiyotlarning shakllanishi uchun umumlashtirilishi kerak bo'lgan materialdir.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalar emotsional sohasining

rivojlanishi davomida emotsional kechinmalarni uygʻotuvchi obʻektdan subʻekt munosabat ajralib boradi. Bola qanchalik kichik boʻlsa, uning uchun obʻekt tavsifi bilan subʻektiv kechinmalari tavsifi shunchalik bir-biriga yaqin boʻladi. 3 yoshli betob bola uchun unga ukol qilgan hamshira “yomon xol”dir. Bunda bola oʻz emotsional holatining salbiy tavsifi (xarakteristikasi)ni bu holatning yuzaga kelishiga sababchi boʻlgan odamga koʻchirib oʻtkazadi.

5. Maktabgacha yoshda emotsiya va hissiyotlarning dinamik va mazmuniy tomonlari rivoj topadi. Mazmun tomonining rivojlanishi atrof olam haqidagi bola bilimlarining kengayishi va chuqurlashishi, bola barqaror (doimo bir xil) munosabatda boʻladigan predmet va hodisalarning koʻpayib borishi bilan taqozolanadi. (shular tufayli emotsiya va hissiyotlar mazmun jihatdan rivojlanadi). Dinamik tomonining rivojlanishi bolada oʻz emotsiyalarini nazorat qilish va boshqara olish koʻnikmalarining shakllanishi bilan taqozolanadi. Emotsiya va hissiyotlarning mazmuniy aspekti (tomon) emotsional kechinmalarning obʻektlari, sabablari bilan bogʻliq. Dinamik aspekt esa emotsional kechinmalarning chuqurligi, davomiyligi va vujudga kelish chastotasi bilan xarakterlanadi.

Emotsiya va hissiyotlar rivojlanishi boshqa psixik jarayonlar, ayniqsa, nutqning rivojlanishi bilan bogʻliq. Nutq yordamida bola oʻz hissiyotlari va emotsiyalarini anglaydi va boshqaradi. Nutq orqali bolalar nafaqat biror narsaga ehtiyoj sezayotganlarini bildiradilar, balki maʼlum bir tarzda oʻz kechinmalarini ifodalaydilar.

Bola emotsiyalarining rivojlanishi muayyan ijtimoiy vaziyatlar bilan bogʻliq. Bolaning vaziyatni tushunish, vaziyat va undagi oʻzgarishlarni boshdan kechirish muayyan emotsional holatni hosil qiladi.

Bola uchun odatiy boʻlgan vaziyatlarning buzilishiga bola hayot tarzi, kun tartibining oʻzgarishi sabab boʻlishi mumkin. Bu esa baʼzida stress holatini yuzaga keltiradi. A.I.Mishkis va L.G.Golubevaning maʼlumotlariga koʻra, bolalar yangi sharoitlarga moslashishi uchun 2 oy talab qilinadi.

Odatiy vaziyatning buzilishi affektiv reaksiyalar shuningdek, qoʻrquvni keltirib chiqishi mumkin. Affekt (qisqa muddatli, joʻshqin kechadigan salbiy emotsional reaksiya) bosh miya poʻstlogʻi boshqaruv funksiyasining sustligi natijasi boʻlishi ham mumkin.

Bolalardagi o'zgarish tormozlanishdan ustun kelishi mumkin. Bola ijobiy emotsiyalarning jo'shqin ifodalanishini tormozlay olmasligi tufayli qarama-qarshi (salbiy) emotsiyalar paydo bo'lishi mumkin. Masalan, jo'shqin xursandchilik ko'pincha yig'i va ko'z yoshi bilan tugaydi.

13.3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda oliy hislarning rivojlanishi

Maktabgacha yoshdagi bola faoliyatining vaqt stukturasi emotsiyalarning tutgan o'rni asta-sekin o'zgarib boradi: dastlabki bosqichlarda kechinmalar erishilgan natijaning emotsional bahosi sifatida yuzaga kelsa, keyingi bosqichlarda harakatlarni bajarguncha oldindan emotsional sezish shaklida vujudga keladi.

L.Z. Neverovich o'tkazgan tajribada 4-6 yoshli bolalar ma'lum ketma-ketlikda 19 ta aylanachani terib chiqib piramidalar yasashi kerak edi. Bolalar vazifani nafaqat ishning ahamiyati ularga tushuntirilganda (piramida o'yin o'ynash uchun kerakligi tushuntirilganda), shu bilan birga vaziyatni oldindan emotsional sezish hosil qilinganda yaxshi bajarishgan. Vaziyatni oldindan emotsional sezishni hosil qilish uchun eksperimentator bolalarga rasmlar ko'rsatadi. Birinchi rasmda yoyilib yotgan aylanachalar oldida yig'lab o'tirgan bolalar tasvirlangan, ikkinchisida esa yasab bo'lingan piramidalarni xursandchilik bilan o'ynayotgan bolalar aks ettirilgan. Bolalar bilan rasmlarni muhokama qilish ularda berilgan vazifani bajarish yoki bajarmaslik oqibatlarini haqida emotsional bo'yoqdor tasavvurlarni vujudga keltiradi. Bu esa bolalarni berilgan vazifani oxirigacha bajarishga undaydi. A.V.Zaporojes yozganidek, bola rivojlanib borar ekan, affektiv va bilish jarayonlari o'zaro aloqaga kirishadi hamda odamlarga xos hissiyotlarning bir butun funktsional tizimini hosil qiladi. Bu tizim sube'ktga o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini nafaqat oldindan ko'ra bilish, balki ayni vaqtda his eta olish va shu tariqa faoliyatning murakkab shakllarini adekvat emotsional boshqarish imkonini beradi.

P.M. Yakobson ko'rsatib o'tganidek, maktabgacha yosh davrida hissiyotning bola harakatlarini motivi sifatidagi roli o'zgarib boradi. 3 yoshgacha bolaning harakatlari nima yoqimsiz-u, nima yoqimli ekanini

anglashga asoslanadi. 3-4 yoshda boladagi jahl, qoʻrquv, qaygʻurish darhol uni harakatga undaydi. U boshqa bola bilan urishadi, oʻyinchoqni tortib oladi yoki kimgadir rahmi kelayotganini koʻrsatadi. 4-5 yoshli bola oʻz xarakterlarida hissiyotlarini bevosita namoyon etishdan oʻzini tuta olishi yoki oliy hissiyotlariga asoslanib harakat qilishi mumkin. Emotsiya va hissiyotlar boshqaruv funksiyasini bajarib, bolaning xulq-atvorini qayta qurishga yordam beradi. Emotsional kechinmalar, xatti-harakatlarni qoʻllab-quvvatlaydi, yoʻnaltiradi yoki tormozlaydi. Bolaning xulq-atvorini oʻzgartirishga qaratilgan kattalarning taʼsirlari va talablari bola tomonidan emotsional qabul qilinsa, bola harakatlarining undovchisi boʻlib xizmat qiladi va emotsional javobni uygʻotadi. Bolada oliy (ahloqiy hissiyotlar, bilish xissiyotlari) shakllanishi uchun unda yaxshilik va yomonlik goʻzallik va xunuklik haqida tushuncha hamda bilish ehtiyoji shakllangan boʻlishi lozim. Hissiyotlar asta-sekin shakllanib boradi. Dastlab bolalar hodisalarning toʻgʻridan-toʻgʻri maʼnosini, keyinchalik ularning umumiy maʼnosini tushunadilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun oliy hissiyotlarning qoʻshilib ketganligi xos. Bolalar estetik kechinmalarni chaqiruvchi obʼekt va hodisalarni ham, estetik kechinmalarni uygʻotuvchi obʼekt va vositalarni ham, intellektual kechinmalarni yuzaga keltiruvchi obʼekt va hodisalarni ham “yaxshi” degan umumiy baho bilan baholaydilar. Boshqacha aytganda, bu davrda bola uchun yaxshi narsa – bu chiroyli, bu mehribon, bu qiziqarli narsadir. Aynan bir obʼekt oʻzida estetik, axloqiy hissiyotlarni jamlagan kechinmalarni uygʻotadi.

Keyinchalik maxsus axloqiy va estetik mezonlar asosida analiz qilish va baholash koʻnikmasi shakllangach, sinkretik (qoʻshilib, birlashib ketgan) hissiyotlar estetik, axloqiy intellektual hissiyotlarga differentsiiallashadi (ajraladi).

Oliy hissiyotlar 2-3 yoshdan boshlab shakllana boshlaydi. Oliy hissiyotlarga intellektual, estetik va axloqiy hissiyotlar kiradi.

Bilish faoliyati jarayonida yuzaga chiqadigan hissiyotlar intellektual hissiyotlar deyiladi. Bularga qiziquvchanlik, hayron boʻlish, yangilikdan zavqlanish, xushchaqchaqlik hissi kiradi. Xushchaqchaqlik hissi maktabgacha yoshdagi bolalarda voqelikni bilish jaryonida namoyon boʻladi. Atrof olam haqida toʻgʻri tasavvurlarga

ega bo'lgan bolalar predmetlarga ular uchun xos bo'lmagan belgilarni ato etishni yaxshi ko'rishadi.

13.4. Maktabgacha yoshdagi bolalar emotsiya-hissiyotlarining rivojlanish shartlari

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy hayot talablari, ya'ni axloqiy me'yorlarni bajarish yoki bajarmaslikka bog'liq ravishda muayyan kechinmalar yuzaga keladi. Burch hissining ilk bor namoyon bo'lishi 4-5 yoshlarga to'g'ri keladi. Chunki bu davrda mavjud bilimlar, ko'nikma va malakalar asosida bolada axloqiy ong shakllana boshlaydi. Chunki bu davrda bolalar kattalarning talablarini tushuna boshlaydi va ularni o'z xatti-harakati hamda boshqalarning xulq-atvoriga tatbiq eta boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda faxr va uyat kabi etik kechinmalar ham paydo bo'ladi. Faxr hissining paydo bo'lishi uchun bola ongida konkret fazilatlar bilan atrofdagilarning ularga beradigan ijobiy bahosi o'rtasida mavjud aloqadorlik haqida shakllangan tasavvurlar ichki asos bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, 4-5 yoshli bolalar faoliyatning har xil turlarida erishadigan miqdoriy ko'rsatkichlar bilan birgalikda shiroyli raqsga tusha olish; tez chopa olish; axloqiy xususiyatlar (chidam, diqqat); bilan ota-onalari faxrlanadilar.

Maktabgacha yosh davrining oxiriga kelib oliy hissiyotlar tobora ko'proq bola hulq-atvorining motivlariga aylanib boradi. Hissiyotlar vositasida bolalar jamiyatda o'rnatilgan estetik, axloqiy talablarga muvofiq ravishda o'z xohish istaklari, xatti-harakatlarini boshqara boshlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalar emotsiya va hissiyotlarning rivojlanishi bir qator shartlar bilan bog'liq. M.I.Lisinaning tadqiqotlari ko'rsatishicha, emotsiya va hissiyotlar bolaning kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan muloqoti jarayonida shakllanadi.

Hayotining dastlabki yillaridan boshlab oiladan tashqarida tarbiyalangan bolalardagi sust emotsional rivojlanish butun hayotlari davomida saqlanib qolishi mumkin. Buning sababi shuki, maktabgacha tarbiya muassasalarida bitta kishiga ko'p bola to'g'ri keladi. Natijada tarbiyachilarning har bir bola bilan emotsional kontakti kam bo'ladi.

M.M.Koltsovaning ma'lumotlariga ko'ra, oiladagi nosog'lom

muhit darhol bolaning chizadigan rasmlarida aks etadi.

Oiladagi noto'g'ri munosabatlar ba'zida bir tomonlama affektiv bog'liqlikni (ko'pincha onaga bo'lgan bog'liqlikni) yuzaga keltiradi. Bunda bolaning tengdoshlari bilan muloqotda bo'lish ehtiyoji susayadi, bolaning xulq-atvori haddan tashqari kattalarga bog'liq bo'lib qoladi, bola, hatto, kuchli salbiy kechinmalar (masalan, o'zi bog'lanib qolgan odamga nisbatan rashk)ni his qilishi mumkin. M.M.Koltsova va V.S.Muxinaning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, bolada ota-onaga nisbatan rashkning namoyon bo'lishi oilada yangi farzand tug'ilishi bilan bog'liq bo'ladi.

Emotsiyalar va hissiyotlar maktabgacha yosh davrida etakchi bo'lgan faoliyat turi —o'yinda juda intensiv rivojlanadi. O'yin maktabgacha yoshdagi bolalar uchun nafaqat etakchi, balki xilma-xil kechinmalarga boy faoliyat turidir .

Emotsiyalar va hissiyotlar bola faoliyati kechadigan ijtimoiy-psixologik vaziyat bilan bog'liq. Emotsiogen vaziyatlar, ya'ni kuchli kechinmalarni uyg'otuvchi vaziyatlar yangiligi, g'ayrioddiylik bilan ajralib turadi. Bola kattalarga nisbatan ancha ko'p emotsiyalarni boshdan kechiradi. Buning sababi shundaki, bolaning hayoti tajribasi hali kam bo'lganligi uchun ko'p narsa unga g'aroyib va yangi bo'lib ko'rinadi .

Vaziyatga ko'ra bolaning hissiyot va emotsiyalari ham ijobiy (muhabbat, xursandchilik), ham salbiy (jahl, nafrat) bo'lishi mumkin. Agar bola ehtiyojlarini qondira olish imkoniyatiga ega bo'lsa ijobiy kechinmalar (stenik kechinmalar) hosil bo'ladi. Bordi-yu, vujudga kelgan vaziyatda bola o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ega bo'lmasa, salbiy (astenik) emotsional kechinmalar paydo bo'ladi.

Umuman olganda, bolalar hayotiy vaziyatlarga optimistik munosabatda bo'ladilar, ularga tetik, hayotdan mamnunlik kayfiyati xos. Emotsiya va hissiyotlarning ontogenezdagi rivojlanish qonuniyatlarini, shuningdek, shartlari va yosh xususiyatlarini hisobga olish bolalarda maktabga psixologik tayyorgarlikni shakllantirish imkonini beradi. Maktabga psixologik tayyorgarlikning asosiy komponentlaridan biri emotsional tayyorgarlikdir. Bu tayyorgarlik nafaqat maktabda ta'lim boshlashni xursandchilik bilan kutib olish, balki shu bilan birga oliy hissiyotlarning ancha rivojlangan bo'lishi, bola shaxsining emotsional xususiyatlari shakllangan bo'lishini taqozo qiladi .

IRODAVIY HARAKATLARNING BOLALARDA RIVOJLANISHI

14.1. Bog'cha yoshidagi bolalarda irodaviy faoliyatlarning tarkib topishi

Irodaviy harakatlar ma'lum maqsad asosida amalga oshiriladigan, to'la anglangan harakat bo'lgani uchun bunday murakkab harakatlar hali chaqaloq bolalarda bo'lmaydi. Chaqaloq bolalardagi faollik asosan ixtiyorsiz, reflektor harakatlardan iborat bo'ladi. Chaqaloq bolalar o'zlarining bironta ham harakatlarini idora qila olmaydilar. Masalan, kichkina bola o'ziga yoqqan yoki uni qiziqtirgan biror narsani ko'rgan paytida juda ko'p betartib (qo'l-oyoqlari, boshi bilan) harakatlar qila boshlaydi. Lekin harakatlarning birontasi ham ma'lum bir maqsadga qaratilgan bo'lmaydi.

Bola uch-to'rt oylik bo'lgandagina o'zining boshini tik holatda ushlay oladigan bo'ladi. Ana shu davrdan boshlab bolaning ixtiyoriy harakatlari rivojlana boshlaydi. Bola 5-6 oylik bo'lgach tanasining muvozanatini saqlab bimalol o'tira oladi, qo'llari bilan o'z atrofidagi narsalarni ushlab ko'radigan bo'ladi. Ana shu tariqa bolaning ixtiyoriy harakatlari rivojlana borib, bola bir yoshga to'lgach, o'z harakatlarini ixtiyoriy ravishda idora qilib yura boshlaydi.

Ilk bolalik yoshidagi bolalarning irodaviy harakatlarini rivojlantirishda nutqni egallash nihoyatda katta rol o'ynaydi. Bola nutqni egallab olgach, u kattalar bilan nutq orqali munosabatga kirishadi, ularning topshiriqlarini quvonib bajaradi. Masalan, kichkina bolalar katta odamlarning "bu yoqqa kel", "mana bu erga o'tir", "qo'lingni ber" kabi topshiriqlariga bimalol tushunib sidqi dildan bajaradilar.

Yasli yoshida bolaning ixtiyoriy harakatlari tez sur'at bilan rivojlana boshlaydi. U o'zini qiziqtirgan narsalarni olib ushlab, uni aylantirib har tomonlama timirskilab ko'radi. Bola shu davrdan boshlab kattalarga taqlid qilgan holda ixtiyoriy irodaviy harakatlarni bajara boshlaydi. Shuning uchun ham ularning irodaviy harakatlarini to'g'ri yo'lga

solish, rivojlantirib borish kattalar zimmasiga yuklatiladi.

Irodaviy jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan asosiy ixtiyoriy harakatlar bog'cha yoshidan boshlab yuzaga kela boshlaydi. Lekin kichik yoshdagi bog'cha bolalarida hali ixtiyorsiz harakatlar ustunlik qiladi. 3 yoshli bolaning ko'pgina harakatlari uning tafakkuriga emas, balki hissiyotiga tobe bo'ladi. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalar hali biron bir ishga o'zlarini majbur etishning uddasidan chiqq olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojlanishida ular nutqining tobora o'sib borishi juda katta ahamiyatga ega. Tarbiyachilar va ota-onalar turli yoshdagi bolalarga og'zaki suratda turli xil vazifalarni topshiradilar. Bolalar ayni chog'dagi o'yinlari yoki boshqa qilayotgan ishlarini qo'yib, kattalarning topshirgan vazifalarini bajarishlari kerak. Ana shunday topshiriqlar berish orqali bolalarda ixtiyoriy harakatlarni o'stirib borish mumkin. Lekin og'zaki topshiriqlarni bog'cha yoshidagi hamma bolalar ham bir xilda bajaravermaydilar. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolalari, ya'ni uch yoshli bolalar og'zaki berilgan topshiriqlarni xotiralarida uzoq vaqt saqlab turolmaydilar. Ular topshiriqni tezda unutib qo'yib, uning o'rniga o'zlari xohlagan ish bilan shug'ullanadilar. Bunday holat ularni tashvishlantirmaydi. Nutq asosan o'rta va katta guruh yoshidagi bolalar irodasini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bu yoshda bolalar topshiriqlarni ixtiyoriy ravishda bajarishda so'z orqali tushuntirib berilgan usullarga rioya qilishga intiladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy harakatlar rivojlanishi bilan birga irodaviy jarayonlar ham ko'rina boshlaydi (maqsad qo'yish, yo'l-yo'riq hamda vositalarni belgilash, qarorga kelish va qarorni ijro etish). Lekin kichik yoshdagi bolalarda bunday irodaviy jarayonlar hali aniq emas. O'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishicha, 3 yoshli bolalarning harakatlari qo'yilgan qat'iy bir maqsaddan kelib chiqmaydi. Aksincha, biror maqsad harakat davomida belgilanadi. Ularning maqsadlari ham juda tez o'zgarib turadi. Shuning uchun ular ko'pincha boshlagan ishlarini oxiriga etkazmay, bir ishdan ikkinchi bir tamomila boshqa ishga o'tib ketaveradilar. Buning asosiy sababi shundaki, kichik yoshdagi bog'cha bolalarining ixtiyorsiz harakatlarida hissiyot juda katta o'rin egallaydi. Bu yoshdagi bolalar

o'zlarida tug'ilgan bir talay hissiyotlar ta'siri bilan bir maqsadni belgilaydilar. Agar bolalarning oldilariga qo'yilgan maqsad ularga qattiq ta'sir qilib, hissiyotlarini uyg'otsa, bunday paytda bolalar o'zlariga xos ravishda iroda kuchi va qat'iylik ko'rsatishlari mumkin.

14.2. Iroda rivojlanishining asosiy aspektlari

Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojlanishida o'yin juda katta rol o'ynaydi. O'yin bolalar irodasini o'stiruvchi va mustahkamlovchi omillardan biridir. Bolalar o'zlarining turli-tuman o'yinlarida o'z oldilariga ma'lum maqsadlarni qo'yadilar, ba'zan uchrab qolgan to'siqlarni engib, ko'zlagan maqsadlarini amalga oshirishga harakat qiladilar. Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarini o'stirish va mustahkamlashda rollarga bo'linib o'ynaydigan hamda qoidali o'yinlarning ahamiyati g'oyat kattadir. O'yin qoidalariga rioya qilishda o'z iroda kuchini ishga solishga to'g'ri keladi, chunki bola o'yin paytida o'zining harakatlarini o'ynovchilarning maqsadlari bilan moslashtirishi kerak. Kichik guruh bolalari esa buning uddasidan chiqa olmaydilar, ya'ni o'yin qoidalariga to'la rioya qila olmaydilar. Shuning uchun ular qoidali o'yinlarga qatnashganlarida juda sodda rollarni bajaradilar. Masalan, "poezd" o'yinida faqat passajir (yo'lovchi) rolini o'ynaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarini o'stirish va mustahkamlashda ularni mehnat mashg'ulotlariga jalb qilishning ham ahamiyati kattadir. Bolalarga biron mehnat topshirig'i berilsa, ular ayni chog'dagi o'zlarining mayl-xohishlarini engib, mehnat topshiriqlarini o'z vaqtida bajarishga intiladilar. Ular ko'pincha hatto o'ynab turgan o'yinlarini ham to'xtatib, topshiriqni bajarishga kirishadilar. Bu esa ularda irodaviy harakatlarning rivojlanishiga yordam beradi.

Bolalardagi irodaviy harakatlarni rivojlantirish maqadida ularni o'z-o'ziga xizmat qilish, supurish-sidirish, guruhda navbatchilik qilish, poliz ekinlari, gullarni parvarish qilish va tabiat burchaklarida navbatchilik qilish kabi mehnat turlariga jalb qilish zarur. Bunda faqat mehnat topshiriqlari berish bilangina cheklanib qolmay, balki bolalarning bu topshiriqlarni qanday bajarayotganliklarini ham

sistemali ravishda tekshirib, nazorat qilib turish lozim. Ana shunday qilgandagina bolalarda javobgarlik hissi yuzaga keladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning biron maqsadni aniqlash va biron qarorga kelishlarida motivlar kurashi ham ko'rinadi. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolasiga ikkita o'yinchoqni ko'rsatib, shulardan birini tanlab olish taklif etilsa, u darrov tanlab ololmaydi. U qo'lini goh u o'yinchoq, goh bu o'yinchoqqa cho'zadi. Bunday holda juda sodda bo'lsa ham motivlar kurashi yuzaga keladi, bola qaysi bir o'yinchoqni olish haqida qarorga kelolmaydi. O'rta va katta guruh bolalari esa biron o'yin o'ynashni tanlashda (ya'ni o'yin maqsadini aniqlashda) anchagina tortishadilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarda ijtimoiy motivlarning ta'siri bilan bir qator irodaviy sifatlar, ya'ni qat'iylik, mustaqillik, tashabbuskorlik, dadillik kabi sifatlar tarkib topa boshlaydi. Lekin bog'cha yoshidagi bolalar irodasining bunday sifatleri katta odamlarnikidek mustahkam, ya'ni xarakter xislatlariga aylanib ketgan darajada bo'lmaydi. O'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida ko'rinadigan ba'zi iroda sifatleri (qat'iylik, mustaqillik kabi) ko'pincha epizodik xarakter kasb etadi. Bu yoshdagi bolalar bajarayotgan ishlarida biron to'sqinlik uchrab qolsa, o'zlari mustaqil ravishda bartaraf qilishga urinadilar. Lekin bu ishning ular uchun og'irlik qilayotganligi sezilib turadi. Shu sababli bunday to'sqinliklar chiqib qolgan paytda ular kattalarni yordamga chaqiradilar. Uzoqroq davom etadigan to'sqinliklarni engishga bog'cha yoshidagi bolalarning chidamlari etmaydi. Bajarayotgan ishlari ularni juda qiziqtirsa, ular uzoq davom etadigan to'sqinliklarni ham chidam bilan engishga harakat qiladilar.

Shunday qilib, bog'cha yoshida bolaning irodaviy harakatlari har tomonlama rivojlanib, mustahkamlanib boradi. Bolalar irodasini rivojlantirib borish ularni maktabga tayyorlash shartlaridan biridir. Maktabdagi o'qish jarayoni dastavval bolalardan irodaviy (ixtiyoriy) harakatlarni va iroda sifatlarining anchagina rivojlangan bo'lishini talab qiladi. Agar bolalar o'z xatti-harakatlarini o'zlari idora eta olmasalar, maktabning qat'iy tartib-qoidalariga rioya qila olmaydilar. Natijada ularga sistemali bilim berish mumkin bo'lmay qoladi. Shuning uchun tarbiyachilar va ota-onalar bolalariga har xil topshiriqlar berish orqali ularning irodalarini tarbiyalab borishlari zarur.

Bog'cha yoshidagi davrda bolalarning malaka va odatlari ham rivojlanib boradi. Dastavval ilk yoshdagi bolalarda (chaqaloqlarda) malaka ham, odat ham bo'lmaydi. Malaka va odatlar odamning individual hayoti davomida, turmush tajribasining ortishi bilan tarkib topib boradi. Bolada 5-6 oylik bo'lganda o'tirish, yoshiga to'lgach yurish malakasi, uch yoshga yaqinlashgach esa mustaqil kiyinish, echinish, ovqatlanish malakalari hosil bo'lib boradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarda juda sodda bo'lsa ham ayrim mehnat malakalari, ya'ni guruhni ozoda va tartib bilan yig'ishtirish, gullarni parvarish qilish, idish-tovoqlarni yuvish va artish malakalari tarkib topa boshlaydi. Bog'cha yoshida bolalarda gigienik madaniyat odatlari, ya'ni yuz-qo'llarni yuvish, ozoda kiyinish hamda ijobiy, axloqiy odatlar tarkib topa boshlaydi. Bunda kattalarning ularga o'rnak ko'rsatishlari juda katta ahamiyatga egadir.

Katta yoshdagi bog'cha bolalarida bog'chada o'tkaziladigan sistemali mashg'ulotlar davomida ayrim ta'lim ishlari, ya'ni o'qish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan malakalar tarkib topadi. Bola rasm chizish mashg'ulotlarida qalamni to'g'ri ushlash malakasini orttiradi, sanoq va ona tili mashg'ulotlarida birdan o'ngacha sanash va boshqa malakalarga ega bo'la boradi. Ana shunday malakalarni tarkib toptirishda mashqning roli kattadir. Ta'limiy mashg'ulotlarda tarbiyachi har bir harakatning qanday bajarilishini oldin o'zi ko'rsatishi va undan so'ng bolalardan talab qilishi kerak. Mashq qilish orqali bolalarda juda elementar hisoblash, yozish va o'qish malakalari hosil qilinadi.

Umuman, malaka va odatlarning inson hayotidagi roli bag'oyat katta. Buni biz maktabga bog'chadan va to'ppa-to'g'ri uydan kelgan bolalarning taraqqiyot darajalari o'rtasidagi farqdan yaqqol ko'rishimiz mumkin.

14.3. Bolada bilish qobiliyatining rivojlanishi

Qobiliyat deb odamning ma'lum bir ish yoki harakatlarni boshqa odamlarga nisbatan osonlik va chaqqonlik bilan bajara olish layoqatiga aytiladi.

Kishilarda rivoj topib, ularning qobiliyatlarida namoyon bo'lgan

tug‘ma xususiyatlar iste‘dod deb ataladi. Har bir odam bir qancha layoqatlar bilan tug‘iladi. Lekin tug‘ma layoqatlar hali kamolotga etgan qobiliyat emas. Layoqatlar odamlardagi tug‘ma imkoniyatlardir.

Odatda umumiy va maxsus qobiliyatlar farqlanadi. Odam umumiy qobiliyatlarga ega bo‘lganda faoliyatning har xil turlari bilan deyarli qiynalmay shug‘ullana oladi. Bunday o‘quvchilar tabiat fanlarini ham, gumanitar fanlarni ham yaxshi o‘zlashtiradilar.

Maxsus qobiliyatga ega bo‘lgan odam qandaydir aniq narsa bilan muvaffaqiyatli shug‘ullana oladi.

Bog‘cha yoshida bilish, ba‘zi bir maxsus va amaliy qobiliyatlar rivojlanadi.

Qobiliyatning rivojlanishi tashqi va ichki sharoitlarning o‘zaro aloqalari orqali belgilanadi. Rubinshteyn aytganidek, qobiliyat spiralsimon tarzda rivojlanadi: bir ko‘rinishdagi qobiliyatlar keyingi rivojlanish uchun imkoniyat yaratadi, natijada yana ham yuqori darajadagi qobiliyatlar rivojlanadi.

O‘rab turgan olam bilan bog‘liq bilish qobiliyatlari o‘z ichiga sensor qobiliyatlarni (predmetlarni va tashqi vositalarni idrok qilish) kabi intellektual, bilimlarni oson va mahsuldor o‘zlashtirish, predmetlarning tabiyatini va tevarak-atrofdagi hodisalar haqida ma‘lumotlarni anglash jarayonida rivojlanadi.

Ko‘pgina psixologlarning tadqiqotlari bilish qobiliyatlarining ancha erta paydo bo‘lishi haqida ma‘lumot beradi. Ularning miqdori predmetlarning o‘ziga xos tomonlarini anglay olish, qiyin vaziyatlarni hal qilish qobiliyati, kuzatuvchanlik, ongining ijodkorligi va originalligini belgilaydi. Leytes umumiy aqliy qobiliyatlarning rivojlanishida faollik va o‘zini boshqarish xususiyatlari katta ahmiyatga ega deydi.

Hayratlanarli aqliy faollik, aqliy yuklamaga chanqoqlik intellektual jihatdan rivojlanishda ilgarilab ketayotgan bolalarning xarakteristikasidir.

Bog‘cha yosh davrida bevosita bilishning shakllaridan bo‘lgan sensor etalonlarni va ko‘rgazmali-fazoviy modellashtirishni uddalay olish kabi xususiyatlar yuzaga kela boshlaydi.

Kichik bog‘cha yosh davridayoq bolalarda modellashtirish

qobiliyati shakllangan, o'rnini to'ldirish harakatlari – ularning keyingi rivojlanishi mazmunli yoki o'rnini egallovchi ob'ekt bilan aloqasi mavjud almashinish shakllari bilan bog'liq.

Sensor etalonlar va fazoviy modellar bilan harakatlarni egallashga yo'naltirilgan ta'lim bilish qobiliyatlarining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

14.4. Amaliy qobiliyatlarning rivojlanishi

Amaliy faoliyatli qobiliyatlar inson hayotida katta ahamiyatga ega. Ular orasida tashkilotchilik asosiy rol o'ynaydi. Ularni ilk bolalik davrining so'ngida kuzatishimiz mumkin. Tashkilotchilik qobiliyatining paydo bo'lishi muloqotchanlik va guruhdagi faoliyatning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Konstruktiv amaliy qobiliyatlar bog'cha yosh davrida yaxshi rivojlanadi.

Ko'pincha bolalar tomonidan ushbu tipdagi konstruktiv jarayonida yaratilgan qurilmalar o'zlarining faoliyatlarida foydalanish uchun qo'l keladi (qurilgan kema sayohatga jo'naydi, uychalariga nafaqat qo'g'irchoq sig'adi, balki o'zlari ham joylashadilar).

Qurilmalarni yaratish uchun maxsus qurilish vositalaridan ham foydalaniladi (masalan, taxtachalar, yog'och, faner va kartondan yasalgan qutilar va h.z.). ushbu konstruktiv tip nafaqat bog'cha bolalarning konstruktiv qobiliyatini, balki muloqotning zarur malakalari, axloqiy sifatlarning faol shakllanishini ta'minlaydi. Bolalar o'zaro rejalashtirilgan harakatlari jarayonida maslahatlashish, tashabbus ko'rsatish, o'z takliflarini inobatga oldirish, yonbosish, bir-biriga yordam berish, umumiy yutuqdan zavqlanishni o'rganadilar.

Ijodiy konstruktiv ayniqsa, bog'cha yosh davrining oxiriga borib yorqin namoyon bo'ladi, ulardan o'z faoliyatini mustaqil rejalashtirish, ijodkorlikka moyillik kabilarni kuzatishimiz mumkin.

14.5. Maxsus qobiliyatlarning rivojlanishi

Maxsus qobiliyatlar – bu shaxsning individual psixologik

xususiyatlari bo‘lib, faoliyatning maxsus turlarida muvaffaqiyatni ta’minlaydi.

Bolalarda musiqiy qobiliyatlar juda erta shakllana boshlaydi. Ular avvalambor o‘z tarkibiga chapakni his qilishda, yuqori musiqaviylikda (musiqaga emotsional javob qaytarish qobiliyati), shuningdek musiqani nozik did bilan farqlash (musiqaviylikning eshituvchanlik komponenti) qobiliyatida namoyon bo‘ladi. B.M.Teplovning fikri bo‘yicha, chapakni his qilish bilan mutanosib ravishda musiqiy-reproduktiv qobiliyat garmonik his-tuyg‘uning asosida yotadi. Musiqiy qobiliyatlar keng qirralidir. Bog‘cha yosh davrida musiqiy qobiliyat faol tarzda rivojlanadi. Bog‘cha yoshidagi bolalarning sevimli mashg‘uloti bu rasm chizishdir. Musiqiy faoliyat kabi tasviriy faoliyat ham erta shakllanadi. Hatto agar ular u tarzda yorqin namoyon bo‘lmagan bo‘lsa ham barcha bolalarda bu qobiliyatni rivojlantirish kerak, zero rasm — shunday faoliyat turiki, uningsiz to‘laqonli shaxs rivojlanishini tasavvur qilish qiyin. Tasviriy faoliyat tevarak-atrofnı yanada chuqurroq, to‘laroq ko‘rishga hamda uning go‘zalligini his qilishga o‘rgatadi.

V.I.Kirienko, E.I.Ignatev va boshqa psixologlarning fikricha, tasviriy qobiliyatlar o‘z o‘rnida murakkab ta’limiy kompleksga ham ega bo‘lib o‘z tarkibiga bir qator zarur va maxsus qobiliyatlarnı oladi.

MAKTABGA PSIXOLOGIK TAYYORGARLIK

15.1. Maktabga tayyorgarlik

Maktabga borish bolalarning hayotida juda katta voqeadir. Maktab hayoti bolalarga yangi bir dunyoni ochib beradi, maktab davrida bolalarning asosiy faoliyatlari o'zgaradi. Endi bolalarning asosiy faoliyatlari, asosiy vazifasi va ijtimoiy burchi o'qish bo'lib qoladi.

6-7 yoshli bolalar uchun yangi faoliyat bo'lgan o'qish ulardan yangi sifat, yangi xususiyatlarga ega bo'lishlarini talab etadi. O'qish faoliyati uchun bolalarda barqaror diqqat, o'tkir zehn, mustaqillik, ishchanlik va batartiblik xislatlari bo'lishi kerak. Bog'chadan maktabga o'tishlari natijasida kattalar bilan bo'lgan munosabatlarida ham birmuncha o'zgarish yuz beradi. Bolalarning maktabga o'tishlari, ularning yasidan bog'chaga o'tishlariga qaraganda murakkab bosqichdir. Shuni ham nazarda tutish kerakki, bola maktabga o'tishi bilan uning ijtimoiy holatida ham o'zgarish ro'y beradi. Chunonchi maktab yoshiga yaqinlashgan bolalar bog'chada "katta" deb hisoblanar edilar. Maktabga o'tgach, ular yana "eng kichkinalar" qatoriga tushib qoladilar.

Bolalarning maktabga o'tishlari bilan yuzaga keladigan ana shunday jiddiy o'zgarishlarni nazarda turib, ularni maktabga har tomonlama tayyorlash kerak.

Bolalar bog'chasining asosiy vazifalaridan biri bolalarga har tomonlama tarbiya berib, ularning taraqqiyot darajalarini maktabda o'qiy oladigan qilishdan iboratdir. Bu esa, o'z navbatida, maktabdagi o'qitish ishlari bilan bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlari o'rtasida ma'lum izchilik bo'lishini talab qiladi.

Bog'chada bolalarning jismoniy jihatdan o'sishlariga qanchalik e'tibor berilsa, ularning aqliy va axloqiy o'sishlariga ham shunchalik e'tibor beriladi. Ularning maktabga chiqishlari doimo nazarda tutilib, o'tkaziladigan turli didaktik mashg'ulotlarda bolalarning idroklari, tasavvur va xotiralari, hayol hamda tafakkurlari, irodalari sistemali tarzda taraqqiy ettirib boriladi.

Bolalarni maktabdagi o'qish jarayoniga tayyorlashda ularning nutqini o'stirish, juda zarur shartlardan biridir. Shuning uchun katta guruh bolalarini maktabdagi o'qishga tayyorlashda o'z ona tillarini yaxshi o'rganishlariga, ya'ni so'z boyligini orttirishga, to'g'ri talaffuz va to'la hamda to'g'ri jumla tuza olishlariga ahamiyat berish kerak. Bolalarning tashqi olam haqida tasavvurlarini kengaytirish, boyitish ishlari ular nutqini o'stirish asosida olib borilishi kerak.

Shu yoshda bolalarda birmuncha makon tushunchalari (uzoq, yaqin, o'ng, chap, katta, kichik), dumaloq va doira haqidagi tushunchalar, vaqt (zamon, bugun, erta, indin, hozir) haqida tasavvur va shuningdek, axloq tushunchalari (yaxshi, yomon, rost, yolg'on, uyalish) paydo bo'ladi. Bundan tashqari, bola jimoniy jihatdan ham o'sadi. Uning nerv sistemasi, miyasi, muskullari, qo'llari yanada etiladi. Bu davrda bolaning xarakteri va o'ziga xos individual xususiyatlari ko'zga tashlana boshlaydi.

Shu narsa diqqatga sazovorki, hamma bog'chalardagi maktab yoshiga to'lgan bolalar maktabdagi o'qishga bab-baravar tayyor bo'lavermaydilar. Ayrim bolalar maktabga kelgach, yangi sharoitga tez kirishib keta olmaydilar. Ularda o'qish uchun qandaydir bir xususiyat etishmayotgandek ko'rinadi. Bu o'rinda shunday bir savol tug'iladi. Bolalarni qay paytda psixologik jihatdan maktabdagi o'qishga tayyor deb hisoblash mumkin. Ayrim psixologlarning fikricha, bola maktabda o'qishi uchun atrofdagi narsa va hodisalarga doir anchagina tasavvurlarga ega bo'lishi hamda ma'lum darajada aqliy jihatdan o'sgan bo'lishi lozim. Biroq hayotda shunday voqealar uchraydiki, anchagina tasavvur boyligiga ega bo'lgan va hattoki yozish hamda o'qishni biladigan bolalar ham maktabdagi o'qishga tayyor bo'lmaydilar. Ular maktab va o'qituvchining talablarini bajara olmaydilar. Aksincha, ayrim bolalar etarli tasavvur boyligiga ega bo'lmasalar ham, maktabda o'qib keta oladilar. Lekin, bundan maktabdagi o'qish jarayoni uchun ma'lum darajada aqliy jihatdan o'sgan bo'lish maktabda dastlab o'qib ketish uchun eng zarur shartlardan biridir. Lekin bu bolaning o'qishga tayyor ekanligini aniqlashdagi hal qiluvchi omil emas, chunki bu erda yosh masalasi ham bor. Boshqa bir olimlar bolaning o'qishga tayyor ekanini aniqlashdagi asosiy narsa iroda sifatlarining etilganligidir, deydi. Bu

fikr bir yoqlamalikka yo'l qo'yishdan boshqa narsa emas.

Yetti yoshga to'lish davri go'daklikning tugashi davriga to'g'ri keladi. Xuddi ana shu davrdan boshlab bolalarda o'z-o'zini anglash tarkib topa boshlaydi. Shuning uchun bolalarning etti yoshga to'lgan davridan boshlab sistemali suratda o'qitishga o'tish maqsadga muvofiqdir. K.D.Ushinskiyning fikricha, bolaning maktabdagi o'qish faoliyatiga tayyorligi ayrim psixik jarayonlarning taraqqiyot darajasi bilan emas, balki bola shaxsining umumiy taraqqiyot darajasi bilan aniqlanadi.

Bolalarda 5-6 yoshdan boshlab shaxsiy ong tarkib topa boshlaydi. Bu shunday hollarda ko'rinadiki, bolalar o'zlari yashab turgan ijtimoiy muhitdan o'z o'rinlarini belgilashga, kattalar bilan yanada yaqinroq, yanada to'laroq munosabatlar sistemasini o'rgatishga intiladilar. Katta guruh bolalari maktabga o'tishdan ancha ilgariyoq maktab haqida orzu qila boshlaydilar. Maktabning qanday ekanini kattalardan tez-tez surishtirib turadilar. Maktabga borish vaqtlarini aniq bilishga harakat qiladilar. Agar biror o'rtoqlari maktabga o'tib ketsa, juda havaslari kelib, o'zlari bog'chada qolganlaridan o'ksinib ketadilar. Katta yoshdagi bog'cha bolalarining maktabga intilishlari ijtimoiy munosabatlar sistemasidan yangini egallashga bo'lgan intilishlarining konkret ifodasidir.

Shunday qilib, bolaning maktabdagi o'qishga tayyorligi shaxsning ijtimoiy yetuklik bosqichlaridan biridir. Lekin ijtimoiy taraqqiyotning bunday yetuklik bosqichiga bola o'z-o'zidan ko'tarilmaydi. Uni bu bosqichga bog'chadagi va oiladagi butun ta'lim-tarbiya ishi ko'taradi.

Bola yetti yoshga to'lganda jismoniy jihatdan ancha o'sadi, o'zini idora qilishga, nojo'ya xatti-harakatlardan o'zini tiyishga, hulq-atvor qoidalarini o'zlashtirishga harakat qiladi. U o'zini eplay boshlaydi, o'z kuchiga yarasha mehnat qila oladi, masalan, bolalar bog'chasida navbatchilik vazifasini bema'lol uddalaydi, jamoada yashashga ko'nika boshlaydi. Bolaning turmush tajribasi tobora ortadi, ko'p narsalarning nomini va ulardan qanday foydalanishni biladi. Xotirasi va tasavvurlari o'sib, ko'pgina she'r va hikoyalarni yoddan bilib oladi. Bolaning nutqi ma'lum darajada o'sgan bo'ladi, u o'z o'rtoqlari va kattalar bilan erkin suhbat qila oladi.

Yetti yoshli bolalarning his-tuyg'ulari ancha o'sadi. Xayrixohlik, rahmdillik, o'rtoqlik kabi xis-tuyg'ular mustaxkamlana boshlaydi.

Bu davrda bolada turli harakatlar mustahkamlanadi, u qaychi, igna, qalam kabi qurollardan foydalanish malakasini egallay boshlaydi. Biroq bu davrda ham bolada hali beixtiyor aktivlik ancha ustun turadi. Shu sababli bolani qiziqtiradigan yoki unga kuchli ta'sir qiladigan narsalar uning diqqatini jalb qiladi. Bu yoshda ham o'yin judda katta rol o'ynaydi. O'yin jarayonida bola o'zini idora qilishga, o'z harakatlarini o'yin qoidalariga bo'ysundirishga, javobgarlikka, jamoa manfaatini ustun qo'yishga odatlanadi. Bu xislatlar keyinchalik o'qish mehnatiga o'tish uchun zarur bo'lgan xislatlardir. O'yin jarayonida bolaning aql-idroki, zehn va boshqa psixik xususiyatlari o'sadi. Bular o'z navbatida, bolaning maktabda o'qishi uchun psixologik zamin tayyorlaydi. Bunday zaminni tayyorlash va mustahkamlashda, albatta oilada hamda bolalar bog'chasida olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlari hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Yetti yoshga to'lib, maktabga chiqqan bolalarning psixik jihatdan bundan keyingi o'sishi maktabda hamda oilada olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishi jarayonida amalga oshiriladi.

Ta'limga psixologik tayyorlik deganda bolaning ob'ektiv va sub'ektiv jihatdan maktab talabiga munosibligi nazarda tutiladi. U maktab ta'limiga avval psixologik jihatdan tayyorlanadi. Binobarin, uning psixikasi bilim olishga yetarli darajada rivojlanadi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, o'zining qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi, ishonuvchanligi, tafakkurining yaqqolligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli barqaror bo'ladi. Bola diqqatining xususiyatlari rolli va syujetli o'yinlarda, rasm chizish va qurish-yasash mashg'ulotlarida, loy hamda plastilindan o'yinchoqlar tayyorlashda, o'zgalar nutqini idrok qilish va tushunishda, matematik amallarni yechishda, hikoya tinglash va tuzishda ko'rinadi. Bola o'z diqqatini muayyan ob'ektga to'plashga intiladi. Uning xotirasi qiziqarli, ajoyib-g'aroyib, kishini taajubga soladigan ma'lumot va hodisalarni puxta esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'lsa, endi o'z xohish-irodasi bilan zarur

ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa qo'yishga harakat qiladi. Bolaning ana shu faolligi xotirasining muayyan darajada rivojlanganligini bildiradi. U she'r, hikoya va ertaklarni esda qoldirish uchun ko'p takrorlashi, yod olishning eng qulay yo'l va usullaridan foydalanishi ta'lim jarayonida unga juda qo'l keladi. Birinchi sinf o'quvchisi ko'pincha obrazli xotiraga suyanib bilish faoliyatini tashkil etsa ham, bu ish xotiraning boshqa turlarini inkor qilmaydi. Aksincha, ta'lim so'z-mantiq xotirasini taqozo etadi. So'z mantiq xotirasining mavjudligi ma'nosini tushunib esda olib qolish jarayonining samaradorligi ortishiga keng imkoniyat yaratadi. Tajribadan ma'lumki, bola ma'nosiz so'zlardan ko'ra ma'nodor tushunchalarni birmuncha tez va mustahkam eslab qolish xususiyatiga ega. Uning nutqi maktab ta'limiga tayyorgarlik bosqichida kattalar bilan muloqotga kirishish, kishilarning fikrini o'qib olish va to'g'ri idrok qilish darajasida, nutqning tuzilishi esa grammatika qoidalariga mos, mantiqan izchil, ifodali, miqdor va ko'lam jihatdan fikr almashishga etarli bo'ladi. U eshitgan va ko'rganlari to'g'risidagi ma'lumotlarni tushuna oladi. O'zidagi axborotlarni muayyan tartibda bayon qila biladi, aqliy faoliyat operatsiyalaridan o'rinli foydalanadi (ularni taqqoslaydi, oydinlashtiradi, umumlashtiradi, hukm va xulosa chiqarishga harakat qiladi).

Olti yoshli bolaning psixik tayyorligi haqida gapirilganda ko'pincha muayyan reja asosida, tartibli, ko'p qirrali maqsadga yo'naltirilgan, o'zaro mantiqiy bog'liq, izchil boshlang'ich ta'limga zamin vazifasini o'tovchi psixik o'sish darajasini nazarda tutamiz. Shuningdek, ta'lim uchun psixik o'sish darajasidan tashqari, bola turmushi va faoliyatining tafovutlari, sharoitlari, o'ziga xosligi, uning sihat-salomatligi, uslubiy jihatdan tayyorgarligi, oddiy ko'nikmalarni o'zlashtirgani kabi omillarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Yuqorida aytilganlarning hammasi bolaning maktab ta'limiga psixologik jihatdan tayyorligining ob'ektiv tomonlarini ifodalaydi.

Bola maktab ta'limiga psixologik tayyorlanishning sub'ektiv tomoni ham mavjuddir. Uning maktabda o'qish xohishi, intilish, katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishish istagi mazkur tayyorgarlik bilan uzviy bog'liqdir.

BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANINI O'QITISH METODIKASIGA KIRISH

16.1. Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasining asosiy maqsad va vazifalari

Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasining samaradorligi birinchi navbatda tarbiyachi-murabbiylarning bilimi va mahoratiga bog'liq bo'ladi. Tarbiyachi faoliyatining muvaffaqiyatini belgilab beruvchi bilimlar tizimida uning bolalar psixologiyasi sohasidagi bilimlar markaziy o'rinni egallaydi. Bolalar psixologiyasi fani bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lgandagina tarbiyachi qo'l ostidagi bola psixik taraqqiyotida ro'y berayotgan o'zgarishlarni, ularning sabablarini to'g'ri tushunadi; bola psixik taraqqiyoti jarayoniga faol ta'sir ko'rsatadi va uni boshqara oladi; bola psixik taraqqiyotida uchrashi mumkin bo'lgan muammolarini oldini olib, ularni bartaraf eta oladi. Bolalar psixologiyasi fani bo'yicha bilimga bo'lajak tarbiyachilar oliy yoki o'rta maxsus o'quv yurtlaridagi ta'lim jarayonida ega bo'ladilar.

Ta'lim — inson faoliyatining maxsus shakli bo'lib, u ajdodlar tajribasida to'plangan bilim, ko'nikma va malakalarni avlodlarga etkazish maqsadini ko'zlaydi. Ta'lim — maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladigan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradigan, bilim qobiliyatlarini o'stiradigan, ularning dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir. Ta'lim berish jarayonining mazmuni, qoidalari, metodlari, shakllarini pedagogika fani o'rganadi. Pedagogika fanining tarmoqlaridan biri xususiy metodikadir. Xususiy metodika alohida fanlarni (masalan, tarix, ona tili, maktabgacha tarbiya pedagogikasi va hokazo) o'qitish qonuniyatlarini o'rganadigan fanlarni o'z ichiga oladi. Shunday fanlardan biri bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasidir.

Ma'lumki, bolalar psixologiyasi — psixologiya fanining tarmoqlaridan biri bo'lib, u turli yosh bosqichlarida bola psixikasining taraqqiyoti, bir bosqichdan ikkinchisiga o'tishi qonuniyatlarini

o'rganadi. Bolalar psixologiyasi insoniyat tug'ilgandan etuklikka erishguncha psixik jihatdan qanday rivojlanib borishini, bu jarayon qanday qonuniyatlar asosida kechishini o'rganuvchi fandır. Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasi bolalar psixikasi va uning rivojlanishini o'rganmaydi. Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasi bo'lajak tarbiyachilarni "Bolalar psixologiyasi" fanining o'qituvchisi roliga tayyorlaydi. O'qitish metodikasi talabalarga oliy o'quv yurtida yoki o'rta maxsus o'quv yurtlarida bolalar psixologiyasi fanidan dars o'qitishning yo'l-yo'riqlarini o'rgatadi. Uning asosiy maqsadi fan asoslari bo'icha ta'lim oluvchilarga bilim berishning samarali usul va metodlarini o'rgatish, ta'lim jarayoni kutilgan natijalarni berishi uchun nimalarga e'tibor qaratish lozimligini tushuntirishdan iborat. Boshqacha qilib aytganda bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasi mazkur fanni o'qitish qonuniyatlarini o'rgatadi. Ba'zi o'qituvchilar fanni o'qitishga ijodiy yondashmaydi, ularning darslari zerikarli va mazmunsiz o'tadi. Boshqa ayrim o'qituvchilar dars o'tganda vaqt o'tgani bilinmay qoladi. Bularning barchasiga o'qituvchilar pedagogik mahorati va metodik bilimidagi farqlar sababdir. Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasi ta'lim jarayonini qiziq va samarador qilib tashkil etish uchun zarur bo'lgan bilim, ya'ni metodik bilimni beradi hamda talabalarda pedagogik mahorat elementlarini shakllantiradi.

Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasi quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Bolalar psixologiyasi fanining optimal mazmunini ishlab chiqish;

2. Bolalar psixologiyasi fani bo'yicha bo'lajak o'qituvchilarni ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish ko'nikma-malakalari bilan qurollantirish uchun ularni o'qitishning eng samarali shakl, metod va usullarini tizimlashtiradi;

3. Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish bo'yicha hozirgacha to'plangan amaliy tajribalarni tizimlashtirish va kelajakka tavsiyalar ishlab chiqish;

4. Bolalar psixologiyasi fanidan dars beradigan bo'lajak o'qituvchilarni o'z faoliyatlariga ijodiy yondashuvga o'rgatish.

16.2. Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasi kursining tarkibiy tuzilishi

Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasi kursi o'zining muayyan tarkibiy tuzilishiga ega. Uning asosini bolalar psixologiyasi fanining asosiy bo'limlari tashkil etadi. Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasining tarkibi quyidagi qismlardan iborat:

1. Bolalar psixologiyasi fanining umumiy masalalarini o'qitish metodikasi. Bu bo'limga bolalar psixologiyasi fani predmeti, metodlari, bola psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini o'rgatish masalalari kiradi.

2. Go'daklik va ilk bolalik davrlarida bola psixik taraqqiyoti xususiyatlari bilan bog'liq masalalarni o'qitish metodikasi.

3. Maktabgacha yosh davrida bola psixik taraqqiyoti qonuniyatlarining mazmuni, psixik taraqqiyotda bola faoliyati va ijtimoiy munosabatlarning ahamiyati bilan bog'liq masalalarni o'qitish metodikasi.

4. Maktabgacha yosh davrida bola shaxsining taraqqiyoti, bola xulq-atvorining motivlari, bola shaxsi ma'naviy sifatlarining shakllanishi, bola hissiyotlari va irodasining rivojlanishi bilan bog'liq masalalarni o'qitish metodikasi.

5. Maktabgacha yosh davrida bola aqliy taraqqiyoti, bola nutqining, diqqatining, xotirasi va xayolining, shuningdek, tafakkurining rivojlanishi, bola sensor rivojlanishi bilan bog'liq masalalarni o'qitish metodikasi.

6. Bolaning maktabga psixologik jihatdan tayyorlash bilan bog'liq masalalarni o'qitish metodikasi.

Mazkur bo'limlarni o'qitish metodikasi pedagogika fani yutuqlari va bo'lim mazmunidan kelib chiqib belgilanishi lozim bo'ladi.

16.3. Bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasining asosiy tamoyillari

Ta'lim jarayoni samarali tashkil qilinishi uchun o'qituvchi muayyan qoidalarga-o'qitish tamoyillariga rioya etishi kerak. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi fanini o'rgatishda qanday

tamoyillarga rioya qilinishi lozimligini o'rgatish bilan bir qatorda o'zi ham muayyan qoidalar rioya etmog'i lozim. Bu qoidalar quyidagilardan iborat:

1. Bolalar psixologiyasi va umumiy psixologiya fanlari bo'yicha egallangan talabalar bilimiga tayanish;

2. Didaktika sohasida erishilayotgan yutuqlar, ishlab chiqarilayotgan yangi metodlardan faol foydalanish;

3. Talabalarda fanni o'qitish jarayoniga ijodiy yondashish ehtiyojini shakllantirib borish;

4. Talabalarga metodika yuzasidan berilayotgan nazariy bilimlarni real o'qituvchilik faoliyati bilan bog'lash;

5. Talabalar metodika bo'yicha egallanayotgan bilimlardan amaliyotda foydalanishga qanchalik tayyorligini aniqlab borish;

6. Psixologiya fanining boshqa sohalari – psixodiagnostika, psixologik treninglar o'tkazish metodikasi, psixokorreksiya imkoniyatlaridan foydalanish.

Mazkur qoidalar tamoyillarga muvofiq tashkil etilgan bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasi kursi talabalarga sifatli metodik bilimning berilishini kafolatlaydi.

BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANI O'QITUVCHISI

17.1. Bolalar psixologiyasi fani o'qituvchisining shaxsi va faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari

O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy ishtirokchilaridan biridir. O'qituvchi — yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq oldida, davlat oldida javob beradigan, bolalarga ta'lim-tarbiya berishga maxsus tayyorlangan odam.

Bolalar psixologiyasi fani o'qituvchisi bo'lajak murabbiylarga, tarbiyachilarga kasbiy jihatdan o'ta ahamiyatli bo'lgan bilimlar — bolalar psixik taraqqiyoti qonuniyatlari haqidagi bilimlarni beruvchi, ularda pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish uchun kerak bo'ladigan ko'nikma va malakalarni shakllantiruvchi mutaxassis.

Bolalar psixologiyasi fani o'qituvchisiga barcha pedagoglarga qo'yiladigan umumiy talablardan tashqari yana quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Umumiy va bolalar psixologiyasidan tashqari psixodiagnostika, psixokorreksiya, psixologik maslahat, maxsus psixologiya bo'yicha bilimga ega bo'lish;

2. Maktabgacha tarbiya muassasasi tarbiyachisining ish faoliyatiga xos xususiyatlarni yaxshi bilish;

3. Bolalar psixik taraqqiyoti muammolari yuzasidan mustaqil tadqiqotlar o'tkaza olishi va bu jarayonga talabalarni jalb eta bilishi;

4. Muntazam ravishda ilg'or tarbiyachi-murabbiylarning pedagogik tajribasini o'rganib borish va targ'ib qilish;

Bolalar psixologiyasi fani o'qituvchisi pedagog sifatida quyidagi qobiliyatlarga ega bo'lishi kerak:

1. Didaktik qobiliyat - o'quv materialini aniq va ravshan tushuntira olish;

2. Akademik qobiliyatlar — o'z fanidan tashqari boshqa sohalar bo'yicha ham keng bilimga ega bo'lish;

3. Pertseptiv qobiliyatlar — talaba ichki dunyosiga kira bilish, kuzatuvchan bo'lish;

4. Nutqiy qobiliyatlar – o‘z fikrini, his-tuyg‘usini nutq yordamida ifodalab bera olish;
5. Tashkilotchilik qobiliyati – talabalar jamoasini uyushtira olish, jipslashtira olish, ishini tashkil etish;
6. Avtoritar qobiliyatlar – talabalarga bevosita emotsional-irodaviy ta‘sir ko‘rsata olish;
7. Kommunikativ qobiliyatlar – talabalar bilan muloqot qila olish;
8. Pedagogik xayol qobiliyati – pedagogik faoliyat natijalarini oldindan ko‘ra bilish;
9. Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati – bir vaqtning o‘zida diqqatni bir qancha faoliyatga talabaga qarata olish.

17.2. Fanni o‘qitishda o‘qituvchi qo‘llaydigan uslubiy yondashuv turlari

Bo‘lajak o‘qituvchilarda talabalik yillaridanoq darsni qanday uslubda o‘tishi haqida tasavvurlar paydo bo‘ladi. Qanday uslubda dars o‘tishni har qaysi pedagog individual tanlaydi. Dars o‘tish uslubida pedagogning o‘z ishiga va talabalarga bo‘lgan munosabati aks etadi. Hozirgi kunda psixologiyada boshqarish, shu jumladan, dars jarayonini tashkil etish va boshqarishning uch uslubi ajratiladi. Quyida ushbu uch uslub va ularga xos xususiyatlar keltiriladi:

1. Avtoritar uslub: mashg‘ulotlarning maqsadi talabalarga har doim ham tushunarli bo‘lavermaydi; o‘qituvchi ozchilik talabalarning ism-familiyasini biladi; o‘qituvchi ko‘proq “kuchli talabalar” bilan muloqotga kirishadi; o‘qituvchi talabalarning bahosini pasaytirishga moyil bo‘ladi; o‘qituvchi uning faoliyatiga berilgan bahoni jahli chiqib qabul qiladi.

2. Demokratik uslub: mashg‘ulotlarning maqsadi talabalarga doim tushunarli bo‘ladi; o‘qituvchi ko‘pchilik talabalarning ism-familiyasini biladi; o‘qituvchi talabalar bilan muloqotga tanlovchan emas; o‘qituvchi talabalarning bilimini faoliyatini baholashda ob‘ektiv yondashadi; o‘qituvchi uning faoliyatiga berilgan bahoni qiziquvchanlik bilan qabul qiladi.

3. Liberal uslub: mashg'ulotlarning maqsadi talabalarga ko'pincha tushunarli bo'lmaydi; o'qituvchi talabalarni odatda umumari bilmaydi; o'qituvchi "kuchli talabalar" bilan yumshoq, "kuchsiz talabalar" bilan qattiq muomalada bo'ladi; o'qituvchi "kuchli talabalar" bahosini oshirishga, "kuchsiz talabalar" bahosini pasaytirib yurishga moyil bo'ladi; o'qituvchi uning faoliyatiga berilgan bahoga befarq bo'ladi.

Har bir uslub o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Masalan, demokratik uslubda dars o'tilganda, talabalarning o'z faoliyatidan qoniqishi yuqori bo'ladi. Qisqa vaqt ichida qat'iy qaror qabul qilish talab etilgan sharoitda avtoritar uslub ma'qulroq. Ammo avtoritar uslubda jazolash usullari haddan tashqari ko'p qo'llanadi. Shuning uchun vaziyat auditoriya, dars turi xususiyatlaridan kelib chiqib o'qituvchi u yoki bu uslubning ustun tomonidan foydalanish, zaif tomonlarini bartaraf etishi lozim.

17.3. Bolalar psixologiyasi fani o'qituvchisining metodik mahorati

Pedagogik faoliyatga tayyorlanishda talabalarning uzoq yillar davomida ushbu faoliyat bilan shug'ullanib kelayotgan o'qituvchilarning tajribasini o'zlashtirishi juda muhim. SHuning uchun talabalar har bir o'qituvchisi ish tajribasidan o'ziga, bo'lajak pedagogik faoliyatiga imkon qadar ko'proq narsa olishga harakat qilishi lozim. Bunda talabalar har bir o'qituvchining metodik mahoratiga e'tibor berishlari kerak bo'ladi.

Pedagogik amaliyotning ko'rsatishicha, metodik mahorati past bo'lgan o'qituvchi quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi:

- ta'lim metodlarini auditoriya xususiyatlarini hisobga olmay tanlaydi;
- tanlangan ta'lim usuli natijasini oldindan ko'ra bilmaydi;
- faoliyatida ta'sirning to'g'ridan-to'g'ri usullari ustun bo'ladi;
- o'z ko'rsatmalarini aniq bajarishnigina yuqori baholaydi;
- pedagogik ta'sirning tor doiradagi turlaridan foydalanadi;
- muloqotning avtoritar uslubidan foydalanadi;

- talabalarda itoatkorlik, bajaruvchanlik xususiyatlarini rivojlantirishga urg'u beradi;

- bilimlarni talabalarga uzatishgagina e'tibor beradi.

Metodik mahorati yuqori bo'lgan o'qituvchi quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi:

- pedagogik metodlarni talabalar saviyasiga muvofiq tanlaydi;

- tanlangan metod va usullar orqali erishiladigan natijani oldindan ko'ra biladi;

- faoliyatida ta'sirning aylanma usullari ustunlik qiladi;

- talabalar o'quv dasturini o'zlashtirishida ularda mustaqillikni rivojlantirishi uchun sharoit yaratadi;

- pedagogik ta'sir etishning xilma-xil turlaridan foydalanadi;

- muloqotning demokratik uslubidan foydalanadi;

- talabalar emotsional-intellektual sohalarning rivojlanishiga urg'u beradi;

- talabalarni faollikka undaydi, ular bilimlarni o'zlari o'zlashtirishlarini ta'minlashga e'tibor beradi.

Bolalar psixologiyasi fani o'qituvchisi o'z oldiga qo'yan maqsadlarga erishishi uchun undan yuksak metodik mahorat talab etiladi. Metodika sohasidagi mahorat ikki katta qismdan tashkil topadi. Birinchi qism bilim, ikkinchisi tajriba. O'qituvchi pedagogik tajribasi ortgan sayin uning metodik mahorati ham takomillashib boradi. Metodik mahorat asosini tashkil etuvchi bilim esa bolalar psixologiyasi fanini o'qitish metodikasini o'rganish orqali hosil bo'ladi. Nazariy bilim amaliy tajriba poydevori bo'lib xizmat qiladi. Yuksak metodik bilim va amaliy tajriba birgalikdagi yuqori mahoratli o'qituvchini shakllantiradi.

O'QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING ASOSIY SHAKLLARI

18.1. O'quv faoliyatini tashkil etishning asosiy shakllari

Ta'limni tashkil etishning asosiy shakli maktabda dars, oliy o'quv yurtida ma'ruzadir. O'quv faoliyati vazifalari va metodlarga bog'liq ravishda ta'limni tashkil etishning aynan bir shakli o'z tuzilishini va tarkibini o'zgartirishi mumkin. Masalan, dars, o'yin-dars, konferentsiya-dars, munozara-dars kabi ko'rinishlarda, ma'ruza esa muammoli ma'ruza, binar ma'ruza, telekonferentsiya-ma'ruza kabi shakllarda tashkil etilishi mumkin.

Maktabda darsdan tashqari ta'limni tashkil etishning boshqa shakllari-fakultativlar, to'garaklar, mustaqil uy vazifalari va boshqalardan ham foydalaniladi. Nazoratning ham turli shakllari qo'llanadi: yozma va og'zaki imtihonlar, nazorat ishlari, mustaqil ishlar, test, suhbat.

Oliy o'quv yurtida ma'ruzadan tashqari ta'limni tashkil etishning boshqa shakllari-seminarlar, laboratoriya mashg'ulotlari, ilmiy tadqiqot ishlari, mustaqil ishlar, ishlab chiqarish amaliyoti, boshqa oliy o'quv yurtida malaka oshirish va boshqalardan ham foydalaniladi. Nazorat turlari sifatida imtihonlar, baholashning reyting tizimi, mustaqil ishlar, referat, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlarni yozish kabilardan foydalaniladi.

18.2. Dars turlari va ularning tuzilishi

1. Yangi bilimlarni bayon etish darsi. Uning tuzilishi: darsning boshlanishini tashkil etish; darsning maqsad va vazifalarini bayon etish, yangi materialni tushuntirishga tayyorgarlik ko'rish (uy vazifasini tekshirish, avvalgi materiallarni qaytarish va hokazo), yangi materialni tushuntirish, darsni yakunlash va uyga vazifa berish.

2. Egallangan bilimlarni mustahkamlash darsi. Uning tuzilishi:

darsning boshlanishini tashkil etish, darsning maqsad va vazifalarini bayon etish, egallangan bilimlarni mustahkamlash, darsni yakunlash va uyga vazifa berish.

3. Umumlashtirish va takrorlash darsi. Uning tuzilishi: darsning boshlanishini tashkil etish, darsning maqsad va vazifalarini bayon etish, o'quv materialini umumlashtirish va tizimga solish, darsni yakunlash va uyga vazifa berish.

4. Nazorat darsi. Uning tuzilishi: nazorat maqsadi va ishning tashkil qilinishi tartibini tushuntirish, nazorat mazmuni va uni bajarish usullari bilan tanishtirish, o'quvchilarning mustaqil ishlashi, darsga yakun yasash.

5. Aralash dars. Uning tuzilishi: darsning boshlanishini tashkil etish, uy vazifasini tekshirish, dars maqsadi va vazifalarini bayon etish, takrorlash. Darsni yakunlash va uyga vazifa berish.

Maktab amaliyotida boshqa turdagi darslar – musobaqa darslari, maslahat darslari, bir-biriga o'rgatish darslari, ma'ruza darslari ham o'tkaziladi.

18.3. Ma'ruza

Ma'ruza – an'anaviy ravishda oliy o'quv yurtidagi ta'limni tashkil etishning etakchi shakli. Uning asosiy didaktik maqsadi talabalar keyinchalik o'quv materialini o'zlashtirishlari uchun mo'ljallan beruvchi asosni shakllantirishdan iborat. Ma'ruza o'quv mashg'ulotlarining barcha shakllari uchun metodologik va tashkiliy asos bo'lib xizmat qiladi. Har qanday ma'ruzaning umumiy tuzilishi quyidagi tartib bo'yicha ish tutilishini belgilab beradi: mavzuni e'lon qilish, ma'ruza rejasi va mazmuni mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxatini bayon etish, rejaga rioya qilgan holda material bilan tanishtirish. Ma'ruzaga qo'yiladigan asosiy talablar quyidagilardan iborat:

- bayon etiladigan axborotning yuksak ilmiy saviyaga ega bo'lishi
- bayon etiladigan axborotning tizimlashtirilgan va metodik qayta ishlangan bo'lishi
- ilgari surilayotgan g'oyalar, fikrlarning etarlicha isbotlangan va dalillangan bo'lishi

- ishonarli dalillar, misollar, matnlar va xujjatlarning etarli miqdorda bo'lishi
- fikrlarning aniq bayon etilishi va tinglovchilar tafakkurining faollashtirilishi
- muhokama qilinuvchi muammolar haqidagi turli nuqtai nazarlarning tahlil qilinishi
- asosiy g'oyalar va fikrlarning aniqlashtirilishi, xulosalarning shakllantirilishi
- talabalarga tinglash, fikrlash va axborotni qisqacha yozish borish imkoniyatining yaratilishi
- auditoriya bilan pedagogik aloqa o'rnatilishi, didaktik materiallar va texnik vositalarning qo'llanishi
- matnning asosiy materiallari, konspekti, chizmalari, grafiklari, jadvalaridan foydalanishi.

18.4. Ma'ruza turlari

1. Kirish ma'ruzasi. Bunday turdagi ma'ruza o'rganiladigan fan yoki kurs haqidagi dastlabki yaxlit tasavvurni hosil qiladi va talabaning mazkur sohadagi faoliyati uchun yo'nalish beradi. Kirish ma'ruzasida ma'ruzachi talabalarni kursning maqsad va vazifalari, boshqa o'quv fanlari va mutaxassislarni tayyorlash tizimidagi o'rni bilan tanishtiradi. Qisqacha kurs mazmuni, bu sohadagi bilimlarning tarixiy taraqqiyoti, bu yo'nalish bo'yicha izlanishlar olib borgan va olib borayotgan olimlar, ularning yutuqlari, tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlari haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, mazkur ma'ruzada kurs doirasida amalga oshiriladigan ishning metodik va tashkiliy tomonlari bayon etiladi, o'rganish uchun tavsiya qilinuvchi adabiyotlar ro'yxati taqdim etiladi, kurs muddatlari va tashkiliy shakllari aniqlashtiriladi.

2. Axborot ma'ruzasi. Bunday turdagi ma'ruzada talabalarga tushunish va eslab qolish talab etiluvchi ilmiy axborot bayon etiladi va tushuntiriladi. Axborot ma'ruzasi oliy maktab amaliyotida eng keng tarqalgan ma'ruza turidir.

3. Umumiy ma'ruza. Bunday turdagi ma'ruza muayyan kurs yoki uning ma'lum qismi yuzasidan egallangan bilimlarni umumlashtirish,

ushbu sohada qilingan ishlarni xulosalash maqsadida qo'llanadi. Unda egallangan bilimlarning umumiy nuqtalari esga olinadi, o'rganilgan masalalar va muammolar qisqacha bayon etiladi. Mazkur ma'ruzada alohida savollar va masalalar batafsil muhokama qilinmaydi.

4. Muammoli ma'ruza. Bunday turdagi ma'ruzada yangi bilimlar talabalarga muammoli savollar, masalalar va vaziyatlarni hal etishni taklif qilish orqali shakllantiriladi. Bunda talaba va o'qituvchi hamkorlikda o'ziga xos tadqiqot ishini amalga oshiradi – qo'yilgan muammoli masalani echish orqali yangi bilimlarni berish va egallashga erishiladi.

5. Vizuallashtirilgan ma'ruza. Bunday turdagi ma'ruzada o'quv materiali o'qitishning texnik vositalari (O'TV), ya'ni audio-videotexnika orqali vizual shaklda taqdim etiladi. Ma'ruza o'qituvchining ko'rsatilayotgan vizual materiallarni izohlab, sharhlab borishi bilan amalga oshiriladi.

6. Binar ma'ruza. Bunday turdagi ma'ruzada o'quv materiali ikki o'qituvchining (yoki ikki xil ilmiy maktab olimining, yoki o'qituvchi va talabaning) dialogi orqali etkaziladi.

7. Avvaldan rejalashtirilgan xatoli ma'ruza. Bunday turdagi ma'ruzada talabalarga bayon etilayotgan axborotdan xatolar (mazmunidagi, orfografiya va orfoepiyadagi, ilmiy asoslaridagi xatolar) topish taklif etiladi. Bu yo'l bilan talabalar axborotni doimiy ravishda nazorat qilib borishga o'rgatiladi. Ma'ruza so'ngida tinglovchilar aniqlagan va aniqlamagan xatolar tahlil qilinadi.

8. Konferentsiya ma'ruza. Bunday turdagi ma'ruza ilmiy-amaliy mashg'ulot sifatida tashkil etiladi va avvaldan belgilangan muammo yuzasidan 5-10 daqiqa ichida o'qib beriladigan ma'ruzalardan tarkib topadi. Har bir ma'ruza qo'yilgan muammoning muayyan tomonini yoritib beruvchi mantiqan tugallangan matndan iborat bo'ladi. Konferentsiya ma'ruzaning so'ngida o'qituvchi qilingan ishga yakun yasaydi, talabalar ma'ruzalariga tegishli qo'shimchalarni kiritadi va umumiy xulosalarni chiqaradi.

9. Maslahat ma'ruza. Bunday ma'ruza turli ko'rinishlarda o'tkazilishi mumkin. Uning bir ko'rinishida o'qituvchi ma'ruza vaqti davomida talabalarning butun kurs yoki uning ayrim bo'limlari

yuzasidan beridigan savollarga javob qaytarmaydi. Mazkur ma'ruzaning yana bir ko'rinishida o'qituvchi yangi o'quv materialini bayon etadi so'ngra talabalarga savollar beradi va javoblarning bahsmunozara orqali topilishini tashkil etadi.

Maktabda va oliy o'quv yurtlarida qo'llanadigan ta'limni tashkil etishning har bir shakli o'ziga xos didaktik vazifalarni hal etadi. Ta'limni tashkil etish shakllarining xilma-xilligi o'qituvchilar ijodkorligi va mahoratidan darak beradi. To'g'ri tanlangan ta'lim shakli o'qituvchi faoliyatining samaradorligini belgilab beruvchi omillardan biridir.

18.5. O'quv ma'ruzasining tuzilishi (V.Ya.Lyaudis bo'yicha)

I. Ma'ruza mavzusi.

1.1 Mavzu asosnomasi.

1.1.1 Mavzuning butun kurs tizimidagi o'rni va ahamiyatini belgilash (konspekt)

1.1.2. Mavzu bo'yicha adabiyotlar ro'yxati (o'qituvchilarga tavsiya etiluvchi, talabalarga tavsiya etiluvchi adabiyotlar).

1.2. Ma'ruzaning tashkil etilish shakllari.

1.2.1. Auditoriya (tinglovchilarning xususiyatlari va tayyorgarlik darajasi)

1.2.2. Ma'ruza maqsadi (ma'ruzaning bosh g'oyasi, asosiy maqsadi)

1.2.3. Ma'ruza maqsadini ruyobga chiqaruvchi vazifalar:

- a) vazifalar tarkibi va ketma-ketligi;
- b) vazifalar tabiati: informatsion vazifalar, analitik vazifalar, tizimlashtiruvchi vazifalar, muammoli vazifalar;
- c) belgilangan vazifalarni hal etish uchun talabalarga zarur bo'lgan vositalar;
- d) qo'yilgan vazifalarni bajarish jarayonida o'qituvchi talabalarda hosil qiluvchi emotsional munosabat.

1.2.4. Ma'ruzaning tashkiliy qismi.

- a) monologik nutq
- b) evristik suhbat elementlarini o'z ichiga olgan monolog;

- c) evristik suhbat;
- d) audiovizual vositalarga tayanuvchi monolog
- e) munozara-dialog (qarama-qarshi nuqtai nazarlarga ega bo'lgan ikki o'qituvchining munozarasi).

1.3. Ma'ruza mazmuni.

1.3.1. Ma'ruza rejasi va qisqacha mazmuni.

1.3.2. Ma'ruzaning yaxlitligi, tizimliliigi, tushunarliliigi, ko'rgazmaliliigi, dalillanganligini ta'minlovchi o'quv vositalari va didaktik usullar.

1.4. Ma'ruzachining yaxlit obrazi.

1.4.1. Ma'ruza davomida o'qituvchining talabalar bilan hamkorlik qilish shakllari (vazifalarni hamkorlikda hal etish, namunaga taqlid qilish, sherikchilik)

1.4.2. Ma'ruza tilining shakli (leksika, grammatika, stilistika).

1.4.3. O'qituvchining auditoriya bilan muloqot qilish uchun qo'llaydigan noverbal vositalari (imo-ishoralar, mimika, pantomimika, vokal mimika-ohang, temp, ritm, pauza).

II. Seminar mashg'ulotining tuzilishi.

2.1. Mashg'ulot mavzusi.

2.1.1. Mavzu asosnomasi

2.1.2. Mavzuning kurs dasturidagi o'rnini belgilash

2.1.3. Mashg'ulot maqsadi, vazifalari: ta'limiy, tarbiviy va uslubiy vazifalar

2.1.4. Adabiyotlar. Matnlar murakkabligi va hajmi hisobga olinib tuzilgan adabiyotlar ro'yxati.

2.2. Seminarining tashkil etilish shakli.

2.2.1. Auditoriyaning tayyorgarlik darajasi hisobga olinib tanlangan adabiyotlar seminar shakli:

- a) savol-javob shaklidagi seminar;
- b) reja bo'yicha suhbat o'tkazish shaklidagi seminar;
- c) o'zaro taqrizlangan ma'ruzalarni o'qish shaklidagi seminar;
- d) yozma referatlarni baxs-munozara elementlaridan foydalanib muhokama qilish shaklidagi seminar
- e) guruh barcha a'zolari ishtirokidagi bahs-munozara shaklidagi seminar.

2.2.2. Mavzu bo'yicha talabalarga yo'nalish beruvchi, mashg'ulot vazifalari, ob'ektlari, tavsiya etiluvchi adabiyotlar, muhokama qatnashchilari o'rtasidagi rollar taqsimoti, ma'ruzalarga, referatlarga, mavzuni muhokama qilinish shakliga qo'yiladigan talablarni o'z ichiga olgan dastur.

2.3. Mashg'ulot rejasi va tartibi.

2.3.1. Mashg'ulot mazmunining dasturi: mavzuning asosiy bo'limlari, har bir bo'limning asosiy vazifalari, ko'rib chiqilayotgan muammoni hal etishdagi asosiy qiyinchiliklar.

2.3.2. Dastur bo'limlarining qisqacha mazmuni. Ko'rib chiqilayotgan nuqtai nazarlarning asosligini, ular o'rtasidagi qarama-qarshilikni aniqlashga xizmat qiluvchi didaktik usullarni belgilash. Guruh bo'lib muhokama etishni talab qiluvchi masalalar va savollarni belgilash. Mashg'ulotning turli bosqichlarida qo'llanadigan guruhiy a'zolari orasidagi kommunikatsiya usullarini qayd etish.

2.3.3. Seminarda muhokama qilingan mavzu bo'yicha xulosa.

2.3.4 Seminar o'tkazilgandan so'ng mashg'ulotning borish tartibini tahlil qilish.

PSIXOLOGIYA O'QITISH METODIKASI

19.1 Pedagogik jarayonning tarkibiy tuzilishi

Pedagogik jarayon pedagog tomonidan tashkil etiladi. Qachon, qayerda va kim tomonidan tashkil etilishidan qat'i nazar pedagogik jarayon doim bir xil tarkibiy tuzilishga ega bo'ladi. Uning tarkibiga quyidagilar kiradi: maqsad, tamoyillar, mazmun, metodlar, vositalar, shakllar.

Maqsad o'qituvchi va o'quvchi intilayotgan yakuniy natijani aks ettiradi. Tamoyillar maqsadga erishish uchun qanday yo'nalishlar bo'yicha faoliyat olib borish lozimligini belgilaydi. Mazmun tanlangan yo'nalish bo'yicha maqsadga erishish uchun o'quvchilarga etkaziladigan ijtimoiy tajribaning muayyan qismini anglatadi. Ta'lim mazmuni deganda o'quvchilarning o'qish jarayonida egallab olishi lozim bo'lgan hamda tizimga solingan bilim, ko'nikma va malakalarning aniq belgilangan, jamiyat va davlat tomonidan tanlangan va tan olingan doirasi tushuniladi. Metodlar mazmuni uzatish va qabul qilish uchun o'qituvchi va o'quvchi tomonidan qo'llanadigan harakatlardir. Vositalar mazmuni uzatish va qabul qilish jarayonining samarador bo'lishini ta'minlaydigan maxsus qurollardir. Shakllar ta'lim mazmunini uzatish va qabul qilish yuzasidan amalga oshiriladigan faoliyat qanday sharoitda ro'yobga chiqarilishini belgilab beradi.

Pedagogik jarayon dinamik tabiatga ega bo'lishi uch xil tuzilma – pedagogik, metodik va psixologik tuzilmalarning o'zaro ta'sirlashuvi talab etiladi. Pedagogik tuzilma ta'lim va tarbiya jarayonining maqsadi, shakllari, mazmuni va hokazolarni aniqlashtiradi, ushbu jarayonlarning tashkil etilishi masalalarni hal etadi. Metodik tuzilma tarkib toptirilishi uchun maqsad bir qator vazifalarga ajratiladi va ushbu vazifalar o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining bosqichlarini belgilab beradi. Masalan, metodik tuzilma faoliyatni qanday amalga oshirish haqida yo'riqnoma (ko'rsatma) berish, kuzatish amalga

oshiriladigan joyga borish, ob'ektni kuzatish, kuzatish natijalarini qayd etish, natijalarni muhokama qilish kabi qismlardan tashkil topishi bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur ikki tuzilmadan tashqari pedagogik jarayon psixologik tuzilmani o'z ichiga oladi. Psixologik tuzilma quyidagi qismlardan tashkil topadi: 1) idrok, tafakkur, axborotni eslab qolish, o'zlashtirish jarayonlari; 2) o'quvchilarning qiziqishlari, moyilliklari, o'quv motivatsiyasi, emotsional holatining dinamikasi; 3) faollik dinamikasi, jismoniy va asosiy zo'riqish, ishchanlik va toliqish. Demak psixologik tuzilma tarkibida 3 qismni ajratish mumkin: 1) bilim jarayonlari; 2) o'quv motivatsiyasi; 3) zo'riqish.

Ta'lim metodlari pedagogik jarayon tarkibida alohida o'ringa ega. Keng ma'noda metod (grekcha nimagadir olib boradigan yo'l) amaliy faoliyatlarni anglatadi. Ta'lim metodi deganda, ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning kutilgan maqsadga erishishga qaratilgan birgalikdagi faoliyatlari tushuniladi.

Ta'lim shakllari muayyan belgilangan tartibda va sharoitda amalga oshiriladigan o'qituvchi va o'quvchining maxsus tashkil etilgan faoliyatini anglatadi. Ayni paytda umumiy ravishda ta'limni tashkil etishning ikki xil shakli ajratiladi: 1. Sinf-dars shaklida olib boriladigan mashg'ulotlar; 2. Amaliy va tajriba ishlari shaklida olib boriladigan mashg'ulotlar. Metodning ta'lim shaklidan farqi shuki, unda o'quvchi tomonidan bilimlarning egallanishi usullari, pedagogik jarayonda o'quvchining ham ishtirok etishi usullari qamrab olingan bo'ladi.

19.2. "Ta'lim metodi" tushunchasining mazmuni

Pedagogik adabiyotlarda "ta'lim metodi" tushunchasiga xilma xil ta'riflar beriladi. Yu.K.Babanskiy "ta'lim metodi ta'limiy vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan o'qituvchi va o'quvchining tartibga solingan, o'zaro bog'liq faoliyat yuritish usulidir" degan ta'rifni beradi. T.A.Ilina ta'lim metodi deganda "o'quvchilar bilish faoliyatini tashkil etish usuli"ni tushunadi.

Didaktika tarixida ta'lim metodlarining xilma-xil tasniflari ishlab chiqilgan. Eng keng tarqalgan tasnifga ko'ra ta'lim metodlari og'zaki,

amaliy, ko'rgazmali metodlarga ajratiladi.

Metodlar va metodik usullar. Har qanday metod ta'lim berish jarayonida muayyan metodik usullar orqali ro'yobga chiqariladi. Metodik usullar – u yoki bu metodning elementlari bo'lib, ta'lim jarayonidagi o'qituvchi va o'quvchining alohida harakatlarini ifodalaydi. Usul – metodning tarkibiy qismi, metodni amalga oshirishda bir martagina qo'llanadigan alohida qadam. Metodik usullar mantiqiy, tashkiliy va texnik usullarga bo'linadi. Mantiqiy usullar barcha metodlarda qo'llanib, narsa va hodisalarni taqqoslash, xulosalar chiqarish, umumlashtirish kabi fikrlash operatsiyalarini faollashtirish maqsadida ishlatiladi. Tashkiliy usullar o'quvchilar diqqati, idroki va faoliyatini yo'naltiradi. Texnik usullar taqdim etilayotgan ma'lumotni yetkazishni osonlashtiradi. Texnik usullarga o'qitishda har xil texnik jihozlar, yordamchi vositalardan foydalanish kiradi. Mashg'ulotlarda har bir metod turli metodik usullar yordamida amalga oshiriladi. Ta'lim jarayonida xilma-xil metodik usullardan o'rinli foydalana olish o'qituvchining pedagogik mahorati va ijodkorligini ko'rsatadi. Ijodkor o'qituvchi o'z faoliyatida yangi usullarni o'ylab topadi va amaliyotda qo'llaydi.

O'qitishning og'zaki metodlari. Og'zaki metodlar ta'limda eng ko'p qo'llanadigan metodlar bo'lib hisoblanadi. Didaktikada o'qitishning og'zaki usullari uch turga o'qituvchining hikoyasi, suhbat va ma'ruzaga ajratiladi.

Hikoya metodi psixologiyada mashhur psixolog olimlarning hayoti va ijodi, katta psixologik kashfiyotlarning tarixini yoritib berish maqsadida qo'llanadi. Mazkur metodda nutqiy ko'rgazmalilik, ya'ni og'zaki ravishda tinglovchilarda obrazlarni hosil qilish usulidan foydalaniladi. O'qituvchi hikoyasi syujetli tuzilishga ega bo'lishi, induktiv yoki deduktiv tarzda bayon etilishi mumkin.

Suhbat metodi asosan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi savol-javob tariqasida amalga oshiriladi. Shuning uchun bu metod qo'llansa, dars ko'pincha savol-javob yo'sinida olib boriladi. Suhbat o'quvchilarga hali notanish bo'lgan material bo'yicha o'tkazilishi mumkin emas. Bu metod ko'proq yakuniy yoki umumlashtiruvchi darslarda qo'llanadi va egallangan bilimlar yuzasidan xulosalar chiqarishga

yo'naltiriladi. Har qanday suhbatning asosiy tarkibiy elementi o'qituvchining savollaridir. O'qituvchining savollari o'rganilgan yoki o'rganilayotgan materialdan kelib chiqadi va o'quvchilarning e'tiborini asosiy masalalarga yo'naltiriladi. Savollar asta-sekin murakkablashtirilib borishi va o'quvchilarni mavjud bilimlarni qo'llashga, ulardan foydalanishga undashi kerak.

Ma'ruza metodi asosan maktabning yuqori sinflarida, o'rta-maxsus kasb-hunar o'quv yurtlari va oliy o'quv yurtlarida qo'llanadi. Bu metod yordamida og'zaki bayon etiladigan o'quv materiali hikoyadagiga nisbatan hajman kattaligi, mantiqiy tuzilishi, obrazlari, isbot va umumlashtirishlarining anchagina murakkabligi bilan farqlanadi. Agar hikoya darsning yoki mashg'ulotning bir qisminigina egallasa, ma'ruza odatda, ularni to'liq qamrab oladi. Ma'ruza o'tilayotgan mavzuning haqiqiy ilmiy mohiyatini ochib berish, ulardan ilmiy xulosalar chiqarish va umumlashtirish yo'li bilan bir soatlik mashg'ulot davomida bilimlarni izchillik bilan bayon etishdir.

Ko'rgazmalilik metodi o'quvchilarga ko'rgazmali vositalarni yoki real ob'ektlarni ko'rsatishga asoslangan metoddir. Mazkur metod qo'llanganda o'qituvchi aslicha ko'rsatilishi mumkin bo'lgan buyum va narsalar hamda tasviriy-ko'rgazmali materiallardan foydalanadi. Materiallarning barchasi illyustratsiya materiallari deb ataladi. Ko'rgazmalilik metodi qo'llanib, o'quvchilarga illyustratsiya materiallari ko'rsatilayotganda quyidagi qoidalarga rioya etish lozim: ko'rsatilayotgan narsa iloji boricha turli retseptorlar bilan sezilishi kerak; ko'rsatilayotgan narsa barcha o'quvchilarga ko'rinishi kerak; ko'rsatilayotgan narsaning eng muhim joylari o'quvchilarga kuchliroq ta'sir ko'rsatishi kerak; narsalar asta-sekin darsning tegishli qismida ko'rsatilishi kerak; zarursiz oldindan illyustrativ materiallarni namoyish etmaslik, har erga osib qo'yimaslik, joylashtirmaslik lozim. Eng muhimi, illyustrativ materiallar yordamchi vosita ekanini, suhbat, hikoya, tushuntirish, ma'ruza bilan uyg'un qo'llanishi lozimligini unutmaslik kerak.

O'qitishning amaliy metodlari doirasi juda keng. Ular yozma mashqlar, tajriba metodlarini o'z ichiga oladi. Amaliy metodlar orasida kuzatish va eksperiment kabi ilmiy-psixologik metodlar psixologiya darslarida keng qo'llanadi. Kuzatish metodi narsa va hodisalarni ularga

ta'sir ko'rsatmay bevosita idrok etish metodidir. Kuzatish metodini o'quvchilar uyda, darsda, ko'cha-kuyda o'qituvchining rahbarligi ostida va berilgan topshiriqqa muvofiq mustaqil qo'llashlari mumkin. Kuzatish qisqa muddat yoki uzoq muddat davomida amalga oshiriladi. Eksperiment metodi asosan laboratoriya mashg'ulotlarida qo'llanib, turli psixologik qonuniyatlarning ifodalanishini ko'rgazmali namoyish etish maqsadida qo'llanadi. Mazkur metodlar o'quvchilarni ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishga o'rgatib boradi, o'quv materialining ongli tushunilishini ta'minlaydi.

Ta'lim metodlarini tanlashda o'qituvchi, birinchidan, o'quv materiali mazmuniga, ikkinchidan, ta'lim oluvchilarning psixik rivojlanishi darajasiga e'tibor berishi kerak.

19.3. Psixologiyani o'qitishning faol metodlari

Ta'limning faol metodlari sifatida uch guruh metodlar ajratiladi: dasturlashtirilgan ta'lim metodlari, muammoli ta'lim metodlari, interaktiv ta'lim metodlari. Mazkur metodlar ta'lim berishning an'anaviy metodlaridagi kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida ishlab chiqilgan.

Dasturlashtirilgan ta'limda o'quv materiali kichik, oson o'zlashtiriladigan qismlarga ajratilib beriladi. O'quvchilar o'quv materialini qadam-baqadam o'zlashtirib boradi. Har bir qadam bir necha qator o'quv materialidan tortib bir necha betli materialgacha bo'lgan kattalikka ega bo'lishi mumkin. Programmalashtirilgan ta'limning asosiy xususiyatlari: 1. Tanlangan o'quv materialini alohida-alohida kichik qismlarga ajratish. 2. Har bir qismni o'zlashtirishga qaratilgan muayyan ishlarni izchil bajarishga doir ko'rsatmalar tizimini kiritish. 3. Har bir qismning o'zlashtirilishini tekshirish bo'yicha topshiriqlar berish. 4. O'quvchining bilimlari qanchalik to'g'riligini ko'rsatuvchi javoblarni qayd etish. Demak, dasturlashtirilgan ta'lim o'zining shakliga ko'ra, o'quvchilarning ta'limiy materialni maxsus qayta ishlash bo'yicha mustaqil faoliyatning alohida turidir.

Muammoli ta'lim metodlari o'quvchi oldida muammoli vaziyat yaratishga asoslangan metodlardir. Muammoli vaziyat – o'quvchi

tanish bo'lgan ma'lumotlar va yangi ma'lumotlar (qaysiki ularni tushunish va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik qiladi) o'rtasidagi ziddiyat tufayli paydo bo'luvchi vaziyat. Muammoli vaziyat belgilari: o'quvchiga notanish ma'lumotlarning mavjud bo'lishi; vazifalarni bajarish uchun talaba-o'quvchilarga beriladigan ko'rsatmalar; yuzaga kelgan bilim mashaqqatini hal qilishda ularning shaxsiy manfaatdorligi. Muammoli o'qitishda qo'llanadigan metodlar jumlasiga quyidagilar kiradi: ijodiy, qisman ijodiy yoki evristik, axborotni muammoli bayon qilish, axborotni muammoli boshlash orqali bayon qilish. Mazkur metodlar orqali o'quvchi oldiga muammoli vaziyatlar, hal etilishi kerak bo'lgan vaziyatlar qo'yiladi. O'quvchi masalalarning yechimini bilmaydi, ammo o'zidagi avval egallangan bilim va ko'nikmalarga asoslanib yechimni topishga tushadi.

Ta'limning interaktiv metodlari jumlasiga insonni faol fikrlashga undaydigan metodlar kiradi. Mazkur metodlar ta'lim jarayonida o'quvchilarni ta'limning faol ishtirokchisiga aylantirishga xizmat qiladi. Ular yordamida tashkil etilgan ta'lim jarayonida o'quvchi ta'limning boshqa ishtirokchilari bilan faol o'zaro munosabatga kirishadi. Natijada ta'lim tom ma'noda ijtimoiy hodisaga aylanadi. Amaliyotda keng qo'llanayotgan interaktiv metodlar quyidagilardan iborat: "fikrlar hujumi" metodi, "tarmoqlar" metodi, "bumerang" metodi, "loyiha" metodi, "3x4" metodi va boshqalar. Shuningdek, o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi bilish faoliyatini faollashtirish maqsadida pedagogik o'yinlardan keng foydalaniladi. Pedagogik o'yinlar intellektual o'yinlar, ishchan o'yinlar, innovatsion o'yinlar, trening o'yinlari, sahnalashtirilgan o'yinlarni o'z ichiga oladi. Bu o'yinlar o'quvchilar bilimni kengaytiradi, ularda mustaqillik, muloqotchilik, irodaviy xususiyatlarni tarbiyalaydi, ularning nutqi, xotirasi, tafakkuri, qobiliyatlarini rivojlantiradi. Pedagogik o'yinlar asosida o'quvchilarni o'quv faoliyatiga yo'llovchi usullar va vaziyatlarni vujudga keltirish yotadi.

Shunday qilib, pedagogik jarayon pedagog tomonidan tashkil etilib, amalga oshirilsa ham, o'quvchi va talabalar uning faol ishtirokchisiga aylangandagina mazkur jarayon samarador bo'lishi mumkin. Bunday natijaga erishish esa ko'p jihatdan qanday metodlarning qo'llanishiga bog'liq bo'ladi.

**PSIXOLOGIYA FANLARINI PEDAGOGIKA OLIY O'QUV
YURLARI VA KOLLEJLARIDA O'QITISH
METODOLOGIYASI VA METODIKASI**

**20.1. Pedagogika oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitishning
umumiy masalalari**

Mazkur bo'limda psixologik fanlarni pedagogik kollejar va oliy o'quv yurtlarida o'qitishga tegishli eng muhim muammo va masalalar muhokama qilinadi. Oliy maktabda psixologiya fanlarini o'qitish muammolariga bag'ishlangan adabiyotlarda 4 asosiy muammo tilga olinadi: 1. Amaliy va nazariy psixologik bilimlarning o'zaro munosabati muammosi. Bu sohada psixologlarning va butun jamiyatning qiziqishlari, o'zgarishlar qayd etiladi. 2. Oliy o'quv yurtlari talabalari tomonidan psixologik bilimlarning o'zlashtirilishi bilan bog'liq muammolar. Bu sohadagi asosiy muammo talabalar tomonidan ilmiy-psixologik tushunchalarning o'zlashtirilishi muammosidan iborat. 3. Ta'lim va tafakkur jarayonlari o'rtasidagi munosabat muammosi. Bu sohada aqliy jarayonlar, ta'lim oluvchilar tafakkurining rivojlanish darajasi va ta'lim jarayoni o'rtasidagi o'zaro ta'sir masalalari o'rganiladi. 4. Psixologiya fanlarini nopsixologik oliy o'quv yurtlarida o'qitish bilan bog'liq muammolar.

Psixologiya fanlari pedagogik ta'lim tizimida o'ziga xos mavqega ega. Ularni o'zlashtirishning o'zi alohida maqsad emas. Psixologik fanlar bo'lajak pedagoglarning barkamol shaxs ta'lim-tarbiyasini tashkil etish va amalga oshirish sohasidagi faoliyatini samaradorligi uchun zarur bo'lgan vositadir. Shu tufayli psixologiya fanlari bo'yicha talabalar oladigan bilimlarni baholashda o'zgacha mezonlardan foydalanish zarur. Bo'lajak pedagog talabalarning psixologiya fanlari sohasidagi bilimlarini baholashda nafaqat ularning ilmiy tushunchalar mazmunini qanchalik to'g'ri tushinishi, balki bu tushunchalar asosida atrof voqelikni qanday tahlil eta olishini mezon sifatida qabul qilish lozim.

Psixologiya – odam va hayvonlar psixik hayoti qonuniyatlari va

mexanizmlari haqidagi fan. Pedagogika odamga ta'lim-tarbiya berish, qonuniyatlari haqidagi fan. Aynan pedagogika fani ta'lim-tarbiyaning maqsad va vazifalari, uning jamiyat hayoti va shaxs rivojlanishidagi rolini aniqlashtiradi.

Ta'lim-tarbiya masalalarida pedagogika va psixologiya fanlarining hamkorligi uzoq tarixga ega. O'z davridayoq mashhur rus pedagogi K.D.Ushinskiy pedagogika barkamol shaxs tarbiyasining rejasini ishlab chiqishi uchun odam haqidagi barcha fanlarning yutuqlaridan foydalanishi kerak, bu fanlar orasida psixologiya markaziy o'rinni egallaydi, deb ta'kidlagan edi.

Metodologiya – nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish hamda tarkib toptirish usullari, tamoyillari tizimi, shu bilan birga ushbu tizim haqidagi ta'limotdir. Metodologiyaning 3 darajasi ajratiladi: 1. Umumiy metodologiya – tadqiqotchi tomonidan tanlanadigan umumiy falsafiy yondashuv. 2. Xususiy metodologiya – bilimlarning muayyan sohasida qo'llanadigan metodologik tamoyillar yig'indisi. 3. Tadqiqotda qo'llanadigan konkret metodik usullar yig'indisi bo'lgan metodologiya. Unga nisbatan ko'pincha "metodika" tushunchasi ishlatiladi. Metodika tushunchasi 2 xil ma'noga ega: 1. Muayyan ishni maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirishga xizmat qiluvchi usul va metodlar yig'indisi; 2. Pedagogika fanining muayyan fanlarni o'qitish qonuniyatlarini o'rganuvchi sohasi.

Nazariya – ilmiy bilimlarning eng yuksak tashkiliy shaklidir. U keng miqyosda isbotlanuvchi taxminlar asosida shakllantiriladi va muayyan turdagi hodisalarni tushuntirish hamda bashorat qilish imkoniyatini yaratadi. Amaliyot – insonning moddiy, predmetli, maqsadga yo'naltirilgan faoliyati. U tabiiy va ijtimoiy ob'ektlarni o'zgartirish hamda o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Amaliy va nazariy psixologiyaning farqini belgilash ayni paytda printsiplal muhim ahamiyatga egadir. A.I.Dontsov, Yu.M.Jukov, L.A.Petrovskayalarning ta'kidlashicha, o'rtadagi farq maqsadlarda, kontseptual apparatda, psixolog shaxsining o'rnida, metodologik masalalarga bo'lgan munosabatda ifodalanadi.

Akademik psixologiya psixikaning shakllanishi, rivojlanishi va faoliyat ko'rsatishi qonuniyatlari haqidagi bilimlarni ko'paytirishga

xizmat qiladi. Amaliy psixologiyaning bosh maqsadi esa konkret ijtimoiy sub'ektlarning muammolarini hal etishdan iboratdir. Maqsaddagi farq tufayli amaliy va nazariy psixologiyaning kontseptual apparatida ham ma'lum farqlar yuzaga keladi. Akademik fanning kontseptual apparati turli psixologik fenomenlarni tasvirlash, tushuntirish va bashorat qilishga mo'ljallangan. Amaliy psixologiyaning kontseptual apparati mijoz (buyurtmachi) muammolarini tushunish va u bilan muloqot qilish uchun kerakdir. Nazariy psixologiyadan farqli ravishda amaliy psixologiya o'zini muayyan bir metodologik yondashuv bilan chegaralab olmaydi, mutaxassis mijoz muammolarining kompleks xarakterga egaligi tufayli turli ilmiy yo'nalishlarning usullaridan foydalanishga majbur bo'ladi. Shuningdek, nazariy psixologiyada tadqiqotchi shaxsi va tadqiqot metodini bir-biridan keskin ajratishga harakat qilinsa, amaliy psixologiyada psixolog shaxsi metodning ajralmas qismiga aylanib ketadi. Nazariy va amaliy psixologiya o'rtasida muayyan farqlar mavjudligiga qaramay ular o'rtasida yaqin aloqadorlik mavjud. Amaliyotchi psixolog o'z faoliyati va uning natijalarini tahlil qilib bog'andagina, ya'ni uni nazariy qayta ishlagandagina haqiqiy mutaxassisga aylanadi.

Pedagogik oliy o'quv yurtida yoki kollejda psixologiya fanidan dars beruvchi o'qituvchi kim? U bir tomondan, tadqiqotchi, ikkinchi tomondan, psixolog-amaliyotchi. Shu tufayli unga ham ilmiy tadqiqot faoliyatiga, ham amaliy yordam faoliyatiga mutaxassis uchun psixologik bilimlar manbai va ulardan pedagogik faoliyatda foydalanish usullari manbai bo'lib xizmat qiladi.

Psixologiyani o'qitishdagi asosiy muammolardan biri ta'lim oluvchilar tomonidan psixologik tushunchalarning o'zlashtirilishi muammosidir. Psixologiya o'qitish metodikasi sohasidagi yirik mutaxassis B.Ts.Badmayevning ko'rsatishicha, psixologiya fani bo'yicha o'tkaziladigan imtihonlarda eng ko'p uchraydigan kamchilik talabalarning psixologik kategoriya va tushunchalar bilan mantiqiy fikrlay olmasligi, o'z bilimidan real psixologik hodisalarni tahlil qilish va baholashda foydalana olmasligidan iborat. Ushbu holat I.A.Domashenko va T.A.Rotanova tomonidan ham qayd etiladi.

I.A.Bayevaning fikricha, talabalarga ilmiy atamalar va tushunchalarni tushuntirishning qiyinligiga sabab psixologiya o'qituvchisining 2 xil til — o'zining ilmiy tili va boshqa odamning kundalik muloqot tili o'zaro ta'sirga kiritadigan vaziyatga tushib qolishidir. Tadqiqotchi ilmiy tushunchalarni o'rganishning ma'lum ketma-ketligini taklif etadi. Uning taklif qilishicha, dastlab tushunchaga mavhum, mantiqiy tafakkurga mo'ljallangan ilmiy tilda batafsil ta'rif beriladi. Keyin tushunchaning qisqacha mazmuni, asosiy mohiyati, ma'nosi keltiriladi. Shundan so'ng tushunchaga oid "obrazlar" taqdim etiladi. I.A.Bayevaning fikricha, aynan "obraz", ya'ni tushuncha ta'lim oluvchining ko'z oldida uyg'otadigan o'quv materiali emas, balki ong va shaxs rivojlanishini ta'minlovchi vositaga aylanadi.

Psixologiya fanlarini o'qitish sohasidagi muammolardan yana biri aqliy jarayonlar, intellektning ta'lim jarayonidagi o'rni va roli, nazariy bilimlardan amaliyotda foydalanishdan iborat.

Aqliy jarayonlarning inson hayotidagi, shu jumladan, ta'lim jarayonidagi o'rni beqiyosdir. Tobora murakkablashib borayotgan olamda har bir insondan o'z oqilona hayotiy pozitsiyasini shakllantirib olish talab qilinadi. Buning uchun esa u etarlicha taraqqiy etgan intellektual salohiyatga ega bo'lishi lozim. Odamning intellektual darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning individual mental tajribasi tarkib va mazmun jihatdan shunchalik murakkab bo'ladi. Shu tufayli uning olam haqidagi tasavvurlari sub'ektiv boy, lekin ayni vaqtda etarlicha ob'ektiv bo'ladi. Chunki tafakkur taraqqiy etishi bilan boshqa psixik jarayonlarni rivojlanishida ham sezilarli siljishlar ro'y beradi.

Tafakkur jarayonlari va ta'lim o'rtasidagi nisbat muammosi B.Ts.Badmayev tomonidan tahlil qilingan. Uning fikricha, ta'lim kutilgan natijalarni bermasligining sababi unda tafakkur etarlicha faoliyat ko'rsatmasligidadir. Ta'lim oluvchilar ko'p narsani eslab qolishga majbur bo'lishlari tufayli intensivlik kuzatilmoqda. Shu tufayli o'quv materiallari ko'p hollarda ongli va chuqur o'zlashtirilmaydi. Materialning o'zlashtirilishini yaxshilash uchun tafakkur faoliyatini maxsus pedagogik-metodik vositalar bilan stimullashtirish kerak. B.Ts.Badbaevning fikricha, o'rganilayotgan predmet mazmunini ifodalovchi va muammoli vaziyat yaratuvchi aqliy masala shunday

vosita bo'la oladi. Umuman, intellektual rivojlanish va ta'lim jarayoni o'rtasidagi munosabat, ularning o'zaro ta'siri muammosi jahon psixologiyasi uchun yangi muammo emas. O'z davrida L.S.Vigotskiy "formal fan" degan tushunchaga e'tibor qaratgan edi. Formal fanlar jumlasiga nafaqat bilim hosil qiladigan, shu bilan birga bolalarning aqliy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi fanlar – matematika, lotin tili va grek tillari kiritilgan.

XX asrning 60-yillarida psixologiya va pedagogikada "rivojlantiruvchi ta'lim" tushunchasi paydo bo'ldi. Rivojlantiruvchi ta'limda asosiy e'tibor o'quvchi tafakkurini rivojlantirishga, uni fikrlashga o'rgatishga qaratiladi. Rivojlantiruvchi ta'lim umumiydan xususiyga differentsial tamoyilga rioya etgan holda olib boriladigan ta'lim. Bunday ta'limda talaba o'quv materialini o'rganar ekan, ijtimoiy voqelikdagi qarama-qarshi hodisalarni o'zaro solishtiradi, u yoki bu ijtimoiy hodisaning tuzilishini aniqlaydi, bu esa unga materialni yaxshiroq o'zlashtirishga, egallangan bilimlarni o'z amaliy faoliyatiga olib o'tishga yordam beradi.

Rivojlantiruvchi ta'lim sohasida rus psixologlari P.Ya.Galperin, D.B.Elkonin, V.V.Davidov va ularning izdoshlari keng miqyosli tadqiqotlar o'tkazganlar. Ayniqsa, P.Ya.Galperin tomonidan ishlab chiqilgan "aqliy xarakterlarning bosqichma-bosqich shakllanishi" nazariyasi doirasida o'tkazilgan tadqiqotlar rivojlantiruvchi ta'lim muammolarini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

P.Ya.Galperin boshchiligida o'tkazilgan qator tadqiqotlarda kattalarda ijodiy tafakkur shakllanish qonunlari o'rganildi. Tajribalarda sinaluvchilarga topqirlikka mo'ljallangan masalalar berilib, ulardan masalani echish qoidasi-printsipini mustaqil topish talab qilingan. Shu turdagi masalalarni echishda sinaluvchilarda ayrim hollarda noadekvat reaksiyalar kuzatiladi. Ular tartibsiz ravishda xilma xil taxminlarni ilgari suradilar va har birini etarlicha tekshirmay inkor etilgan variantlarga qaytib keladilar. Sinaluvchilar muammoli vaziyatni tahlil qilishga o'rgatilgach, vaziyat o'zgaradi. Tajribalarda sinaluvchilar masala haqida aniq tasavvurga ega bo'lganda va masalani o'rgatilgan tartibda tadqiq etganlarida ularning faoliyatida tartibsizlikning yo'qolishi, o'zlarining barcha fikr va taxminlarini

yo'zib tahlil qila boshlashlari, echimni endilikda to'satdan emas, asosli ravishda topa boshlashlari kuzatilgan.

XX asrning 90-yillarida psixologiyada "kognitiv ta'lim" yo'nalishi paydo bo'ldi. Mazkur yo'nalish doirasida kognitiv ta'limning individual metod va uslublarni ishlab chiqish, tafakkur jarayonini faollashtirish, ijodiy qobiliyatlarni diagnostika qilish, bolalar va kattalarning ijodiy qobiliyatlari, yashirin salohiyatlarini ruyobga chiqarish muammolari o'rganiladi. Xorijiy psixologlar kognitiv ta'lim sohasida o'zlarining asosiy e'tiborini mehnatga yaroqsiz, nogiron bolalar, savodsiz kattalarning ta'lim olishi uchun zarur bo'lgan kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish masalasiga qaratadilar. Rus psixologlari ko'proq oliy ma'lumotli, intellektual qobiliyati yuqori kattalarning ijodiy tafakkurini faollashtirish metodlari va maxsus texnologiyalarini ishlab chiqishga e'tibor beradilar.

Kognitiv ta'lim muammolari yaqin yillardan boshlab keng muhokama qilinayotgan bo'lishiga qaramay, ular o'zining uzoq tarixiga ega. XX asrning 20-yillaridayoq A.Binl tomonidan fanga "aqliy ortopediya" tushunchasi kiritilgan edi. Jismoniy ortopediya umurtqa pog'onasidagi nuqsonlarni to'g'rilaganday, A.Binlning fikricha, mental-aqliy ortopediya diqqat, xotira, idrok, aqliy qobiliyatlar, irodani to'g'rilash, rivojlantirish va mustahkamlashi kerak edi.

Kognitiv ta'lim muammolari boshqa mashhur psixologlar J.Piaje, L.S.Vigotskiy, J.Bruner kabilarning ham diqqatini tortgan. J.Piaje psixologiyaga "kognitiv struktura" haqidagi g'oyani olib kirdi. Uning fikricha, kognitiv strukturalar insonning nimani qila olishi va nimaga qodir bo'lmasligini belgilab beradi. Mazkur strukturalar ongsizlikka tegishli bo'lib, ular tafakkurga muayyan yo'nalish beradilar. Masalan, odam biror muammo yoki narsa haqida qanday fikrda ekanligini yaxshi bilishi mumkin. Ammo nega aynan shunday fikrda ekanligini anglamaydi. Aynan ongsiz kognitiv strukturalar fikrining muayyan yo'nalishda bo'lishini belgilab beradi.

L.S.Vigotskiyning izlanishlarida intellektual va affektiv jarayonlarning o'zaro munosabatiga katta e'tibor berildi. Olimning fikricha, eng katta xato intellektual soha bilan affektiv sohani bir-

biridan mustaqil hodisalar sifatida talqin etishdir. Affektiv soha bilan munosabatsiz tafakkur fikrlovchi insonning hayotiy qiziqishlari, intilishlari, mayllaridan ajralib qolgan avtonom oqimga aylanib qoladi. Natijada tafakkur inson hayotidagi hech narsani o'zgartira olmaydigan keraksiz narsaga aylanadi. L.S.Vigotskiyning quyidagi fikri uning bu boradagi asosiy g'oyasini aks ettiradi: "Kimki avval boshidanoq tafakkurni affektdan ayirsa, u tafakkurning o'rganish yo'lini o'zi uchun to'sib qo'yan bo'ladi".

J.Bruner o'z ilmiy qarashlarida ancha dadil g'oyalarni ilgari surgan. Uning taxminiga ko'ra, har qanday fanni har qaysi yoshdagi bolaga samarali o'rgatish mumkin. Bunda faqatgina har bir yosh bosqichida bola olamni o'ziga xos tarzda ko'rish va tushuntirishini etiborga olish hamda o'rgatiladigan narsani bolaning qarashlariga monand talqin etish talab qilinadi.

Demak bugungi kunga kelib kognitiv ta'lim masalasiga qiziqishning yanada kuchayishiga asosiy sabab ta'lim berish sohasidagi inqirozli vaziyatdir. Kognitiv ta'lim sohasidagi tadqiqotlar maxsus ta'limiy dasturlar yordamida individning kognitiv faoliyatini takomillashtirish imkoniyatlarini o'rganishga yo'naltirilgan. Mazkur ta'lim metodlarining asosiy maqsadi – intellektni rivojlantirish, ya'ni ta'lim olish uchun zarur barcha aqliy qobiliyatlar majmuasini takomillashtirishdir. Kognitiv ta'lim pozitsiyasiga ko'ra insonning yoshi va avvalgi tajribasidan qat'i nazar uning intellektini yanada oshirish va rivojlantirish mumkin. Kognitiv ta'lim nuqtai nazaricha, ta'lim jarayonining o'zi uning natijasida hosil bo'ladigan bilimlardan ko'ra muhimroqdir.

Shunday qilib, bizningcha, yuqoridagi tahliliy mulohazalardan so'ng quyidagi umumiy xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Psixologiya fanlarini pedagogika oliy o'quv yurtlari va kollejlari o'qitish keng qamrovli muammo bo'lib, bir qancha xususiy muammolarni – amaliy va nazariy psixologik bilimlarning o'zaro munosabati, oliy o'quv yurtlari talabalari tomonidan psixologik bilimlarning o'zlashtirilishi, ta'lim va tafakkur jarayonlari o'rtasidagi munosabat, psixologiya fanlarini nopsixologik o'quv yurtlarida o'qitish muammolarini o'z ichiga oladi.

2. Pedagogika o'quv yurtlarida psixologiya fanlarining o'qitilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, asosiy o'ziga xoslik bo'lajak o'qituvchilar uchun psixologik bilimlarni o'zlashtirishning o'zi maqsad emasligi, balki kelgusida pedagogik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarurligidan iborat.

3. Pedagogika oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlaridagi psixologiya o'qituvchisi bir vaqtning o'zida nazariy muammolarni yuksak ilmiy saviyada tadqiq etishni biladigan va ayni paytda konkret psixologik yordam ko'rsata oladigan bo'lishi talab etiladi.

4. Psixologiya o'qituvchisi talabalarni ilmiy bilimlar olamiga olib kirishda ular tomonidan ilmiy-psixologik tushunchalar, kategoriyalar, atamalarning ongli o'zlashtirish va egallangan bilimlar asosida real hayot voqea-hodisalarini tahlil eta olish, psixologik qonuniyatlarning amaldagi ifodasini atrof voqelikda ko'ra olish ko'nikmasini shakllantirib borishi lozim.

5. Barcha fanlarni, shu jumladan, psixologiya fanlarini o'qitishda ta'lim oluvchilarning aqliy jarayonlarini faollashtirish, buning uchun maxsus metodik usullar – muammoli vaziyatlar, interaktiv o'yinlar, umuman, kognitiv, rivojlantiruvchi ta'limlarning metodlarini, texnologiyalarini samarali qo'llash zarur bo'ladi.

Bir so'z bilan aytganda, psixologiya fanlarini o'qitish jarayonini takomillashtirish uchun keng ko'lamdagi nazariy va empirik tadqiqotlar o'tkazish talab etiladi.

20.2. Gumanitar fan sifatida psixologiya mazmunining o'ziga xosligi va psixologiyani o'qitish maqsadlari

Ta'lim maqsadi va o'quv fanining mazmuni doimo o'zaro bog'liq bo'ladi. Fan mazmuni ta'lim maqsadini belgilab beradi.

Psixologiyani o'qitish maqsadlari gumanitar fan sifatida psixologiya mazmunining o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Ammo psixologiya har doim ham gumanitar fan sifatida talqin etilmaydi.

Ayrim o'rinlarda u eng avvalo, tabiiy yoki biosotsial fan sifatida ta'riflanadi. Albatta psixologiya o'rganadigan hodisalarning barchasi muayyan tabiiy substratlar, ya'ni tuzilmalar bilan bog'liq. Biroq

psixik voqelikni o'rganishning ko'pchilik metodlari ijtimoiy fanlarning metodidir.

Gumanitar bilim – ilmiy bilimning alohida turi bo'lib, tabiiy bilimdan farqli ravishda uning diqqat markazida buyumlar emas, balki shaxslar, ular o'rtasidagi munosabatlar, sub'ekt-ob'ekt tizimi emas, sub'ekt-sub'ekt tizimi turadi. Gumanitar bilimning ushbu xususiyatlaridan kelib chiqib, psixologiya mutaxassislarga va psixologiyani pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish uchun o'rganayotganlarga o'qitish maqsadini belgilab olish mumkin.

Psixologiyani o'qitish maqsadi – turli hayotiy sharoitlarda odamlar bilan muloqot va munosabat qila olish uchun zarur bilimlar, metodlarni nazariy hamda amaliy jihatdan egallash. Psixologik bilishning muhim xususiyati unda bilimlar va ular asosida amalga oshiriladigan harakatlarning birligi, nazariy va amaliy tomonlarning uyg'unligidan iborat. Bilim va harakat birligi odamning boshqalar va o'zini bilishga erishishi orqali ro'yobga chiqariladi. Psixologiyani o'qitish faqat boshqa odamlarning xulq-atvori, fikrlash tarzini o'zgartirish usullarini o'rganishga emas, ayni vaqtda insonga o'zini o'zgartirish usullarini ham o'rgatishga yo'naltiriladi. Albatta, umumiy maqsadga bir qancha xususiy maqsadlarga erishish orqali etishiladi. Qolaversa, maqsadga erishish qo'yilgan vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilishiga ham bog'liq bo'ladi.

20.3. Psixologiyani o'qitish vazifalari va psixologiya kursini tuzish tamoyillari

Psixologiya fani o'qituvchisi oldida quyidagi muhim vazifalar turadi:

1. Talabalar – bo'lajak o'qituvchilarda ilmiy dunyoqarash va yuksak axloqiy sifatlarni tarkib toptirish.

2. Talabalarda kasbiy yo'nalغانlikni tarbiyalash: ularda o'qituvchi faoliyatiga qiziqishni oshirish, bolalarga bo'lgan muhabbat, bolalarni o'rganishga bo'lgan intilishni kuchaytirish.

3. Talabalarda psixologiya bo'yicha egallangan bilimlarni pedagogik amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish.

Mazkur vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun psixologiya o'qituvchisi o'qitish metodikasini mukammal egalagan bo'lishi kerak. O'qitish metodikasini yaxshi bilish nafaqat ta'lim usullari va metodlarini samarali qo'llash, balki mavjud psixologik ma'lumotlar ichidan eng ishonchli, pedagogik jihatdan muhim ma'lumotlarni ajratib olish uchun ham zarur bo'ladi, ular asosida esa psixologiya kursi tuziladi.

Quyidagi tamoyillar psixologiya kursining tuzilishi uchun asos bo'ladi:

1. Barcha psixik hodisalar voqelikning in'ikosi- aksidir. Faoliyat jarayonida odam olamni aks ettirar ekan, u olamdagi narsa va hodisalar, ularning xususiyatlari, ular o'rtasidagi munosabatlar haqida bilimga ega bo'lib boradi. Voqelikning inson tomonidan aks ettirilishi faol xarakterga egadir. Chunki u insonning atrof olamga ta'sir ko'rsatish va uni o'zgartirishga qaratilgan faoliyati davomida ro'y beradi. Insonning bilish jarayoni uning individual xususiyatlari, to'plangan bilim va tajribasi ta'siri ostida kechadi. Psixik faoliyat natijasida inson ongida ob'ektiv olamning sub'ektiv obrazi shakllanadi.

2. Psixika bu — yuksak taraqqiy etgan materiya, ya'ni miyaning xususiyati. Psixik hodisalar asosida tashqi muhit ta'siri asosida yuz beruvchi miyaning reflektor faoliyati yotadi. Tashqi muhit ta'siri miyada o'zgarish, tormozlanish, nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi kabi asab jarayonlarini keltirib chiqaradi. Miyaning reflektor faoliyati organizmning tashqi ta'sirlarga nisbatan javob reaksiyasini ta'minlaydi. Teskari afferentatsiyaning mavjudligi hisobiga odam va xayvonlar o'z organizmining faoliyatini boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

3. Insonning butun psixik faoliyati sababiy taqozolangan. U tashqi va ichki muhit ta'sirlari bilan hosil qilinadi. Insonning fikrlari va hissiyotlari, harakatlari va xulq-atvori uning hayot tarzi, yashash va tarbiyalanish muhiti xususiyatlari bilan belgilanadi. Xatti-harakatlarni tushunish uchun ularning motivlarini bilish kerak. Ularning sabablarini bilish uchun inson qanday muhitda tarbiya topgani, uni qanday insonlar qurshab turganini, bu insonning ular bilan qanday munosabatda ekanini bilish talab qilinadi.

4. Barcha psixik hodisalar taraqqiy etib boruvchi birliklar sifatida quriladi. Mazkur tamoyil inson va hayvonlar psixikasining filogenezdagi rivojlanishi uchun ham, inson psixikasining ontogenezdagi taraqqiyoti uchun ham o'rinlidir. Taraqqiyot bu - sifat o'zgarishi, yangilikning paydo bo'lishidir. Aynan taraqqiyot davomida kuzatuvchanlik, yorqin xayol, chuqur fikrlash qobiliyati, murakkab va oliy insoniy hissiyotlar - vatanparvarlik, burch hissi, hamdardlik va boshqa insoniy fazilatlar, shaxs xususiyatlari tarkib topib boradi. Yangi xususiyatlar insonning amaliy faoliyati va boshqa insonlar bilan bo'lgan munosabat va muloqoti natijasida shakllanadi.

5. Inson tafakkuri uning faoliyatida shakllanadi va namoyon bo'ladi. Inson narsa va hodisalarni, ularning xususiyatlarini va ular o'rtasidagi munosabatlarni bu narsa va hodisalarga ta'sir ko'rsatibgina bilishi mumkin. Insonning narsa va hodisalarga ta'siri esa faoliyat orqali amalga oshadi. Aynan faoliyat davomida inson boshqalarni va o'zini bilib boradi. Faoliyat xususiyatlari, uning amalga oshirish jarayoni shaxsning turli tomonlari rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

6. Har bir psixik hodisa bir butun, yaxlit xolda ko'rib chikilishi kerak. Inson psixologiyasi yaxlit voqelikdir. Shaxs xususiyatlari, bilimlari, hayotiy tajribasi psixik hodisalarga faqat o'ziga xoslik baxsh etadi. Temperament xususiyatlari ko'pgina psixik jarayonlarni o'ziga xos tarzda kechishiga sabab bo'ladi. Faoliyat davomida shakllanib shaxs xususiyatlari psixik jarayonlarning kechishiga ta'sir ko'rsatadi, insonning xulq- atvori va xarakterlarini belgilab beradi. Inson shaxsining barcha tomonlari bir-biri bilan bog'liq. Faoliyat motivatsiyasi shaxs yo'nalishiga bog'liq, diqqatning rivojlanishi xarakterda irodaviy sifatning shakllanishiga bog'liq va hakazo.

7. Nazariy psixologiya bilimlari amaliy pedagogik faoliyat bilan bog'lanishi kerak. Pedagogika oliy o'quv yurtida o'qitiladigan psixologiya kursining asosini umumiy psixologiya, yosh va pedagogik psixologiya tashkil etadi. Umumiy psixologiyada umumiy psixologik qonuniyatlar, psixologiyaning nazariy tamoyillari, asosiy kategoriyalari metodlari o'rgatiladi. Yosh psixologiyasida psixikaning ontogenezdagi rivojlanish qonuniyatlari yoritilsa, pedagogik psixologiya ta'lim-tarbiya jarayonlarining psixologik jihatlarini ochib

beradi. Pedagogika oliy o'quv yurtida yoki o'rta maxsus bilim yurtida psixologiyani o'rgatishning o'ziga xosligi shundaki, bu erda psixologiyani o'rganishning o'zi maqsad emas. Bo'lajak o'qituvchi va tarbiyachilarga psixologiyani o'qitishning asosiy maqsadi psixologik bilimlarni pedagogik faoliyatda qo'llashga o'rgatishdan iboratdir.

Pedagogika o'quv yurtlaridagi psixologiya kurslari yuqorida sanab o'tilgan tamoyillar asosida tuzilsa, ular talabalar psixologik bilimlarining hayot va kasbiy faoliyatdagi ahamiyatini tushunishlari, shaxs sifatida shakllanishlarida muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

20.4. Psixologiyani o'qitishning samaradorligini oshirish yo'llari va vositalari

O'qitish samaradorligini oshirishning muhim sharti ta'limda ko'rgazmalilik tamoyiliga rioya kilishdir. Bu tamoyil o'qitish jarayonida ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri, muskul kabi sezgi a'zolarining bir yo'la bilish ob'ekti ustida safarbar qilinishini talab etadi. Bilish jarayoni konkret narsa va hodisalarni sezish hamda idrok etishdan boshlanadi va umumlashtirish, mavxumlashtirish tomonga boradi. Sezgi va idrok voqelikni bilishning nisbatan sodda, bevosita jarayonlari bo'lib hisoblanadi. Ko'rgazmalilik tamoyili o'qitishda mazkur jarayonlarning imkoniyatlaridan kengroq foydalanishni nazarda tutadi.

Psixologik bilimlarni egallab, talabalar ko'pincha nazariy bilimlar bilan konkret psixik hodisalar haqida ko'rgazmali tasavvurlarni bir-biriga bog'lashda qiynaladilar. Ko'rgazmalilikning turli usullaridan foydalanib, psixologiya o'qituvchisi talabalarga egallanayotgan psixologik bilimlarni konkret ko'rgazmali mazmun bilan boyitishda, odamlar faoliyati, xatti-harakatlarida muayyan psixologik qonuniyatlarni ko'ra olishga o'rganishda yordam beradi.

Quyida psixologiya o'qituvchisi foydalanishi mumkin bo'lgan ko'rgazmalilik vositalari sanab o'tilgan:

1. Ko'rgazmali eksperiment. Bunday eksperiment ilmiy eksperiment singari muayyan psixik hodisalarni tadqiq etish maqsadini ko'zlamaydi. Uning asosiy maqsadi nazariy mulohazalarning illyustrativ ifodasini namoyish etishdir. Ko'rgazmali

eksperiment: a) ma'lum bir nazariy qoidaning tushuntirilishidan oldin; b) biror nazariy qoidaga misol va isbot tariqasida o'tkazilishi mumkin. Bu eksperimentning o'tkazilishida o'qituvchining tushuncha va izohlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Eksperiment muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun quyidagi qoidalarga rioya etish kerak: a) eksperiment sodda bo'lishi va ko'p vaqt olmasligi kerak; b) talabalarda eksperimentga nisbatan jiddiy munosabat hosil qilinishi kerak; c) o'qituvchi eksperimentni tashkil etish va o'tkazishga tegishli barcha jihatlarni etarlicha o'ylab chiqqan bo'lishi lozim; d) talabalarga aniq ko'rsatmalar berilishi zarur. Eng muhimi eksperiment natijalari batafsil tahlil qilib chiqilishi kerak. Aks holda eksperimentni o'tkazishdan kutilgan maqsadga erishilmaydi. Ko'rgazmali eksperiment odatda talabalarda katta qiziqish uyg'otadi.

2. Kuzatish natijasida talabalar qo'lga kiritgan psixologik ma'lumotlar.

Bunday turdagi ma'lumotlar ham samarali ko'rgazmali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Faqat buning uchun kuzatish aniq maqsadga yo'naltirilgan, ob'ektni konkretlashtiruvchi va chegaralovchi ko'rsatmalar bo'yicha amalga oshiriladigan bo'lishi, kuzatish natijalari darhol tahlil qilinishi va umumlashtirilishi kerak.

Odatda talabalar pedagogik amaliyot davomida o'quvchilarni muntazam kuzatib, kuzatish natijalarini maxsus kundalikka qayd etib boradilar va ulardan foydalanib o'quvchilarga tavsifnoma yozadilar. Tavsifnomada kuzatilayotgan o'quvchi oilasi, oila a'zolarining bolaga, maktabga, o'qituvchilarga munosabati, o'quvchining oiladagi turmush tarzi; o'quvchining o'quv faoliyati- qanday o'qishi, qaysi fanlarga ko'proq qiziqishi, uy vazifalarga munosabati; o'quvchining diqqati, xotirasi, xayoli, nutqi, taffakuriga xos xususiyatlar; o'quvchi intizomi, uning sabablari, temperament xususiyatlarining namoyon bo'lishi; o'quvchining kattalarga, do'stlariga, o'z-o'ziga bo'lgan munosabati; o'quvchining o'quv faoliyatida namoyon bo'luvchi temperament va xarakter xususiyatlari; maxsus qobiliyatlari va qiziqishlari ko'rsatiladi.

Kuzatish natijalari o'quvchilarga individual yondashuvning shakllantirilishiga hamda unga ta'sir etishning to'g'ri tarbiyaviy metodlarini tanlashga yordam berishi kerak.

Bolaning idrok etilayotgan narsa va hodisalarga nisbatan qanday

munosabatini, qanday ko‘rinishda va jadallikda namoyon etishini aniqlash maqsadida uni teatrlashtirilgan tomosha yoki badiiy filmni ko‘rayotgan vaziyatda kuzatish usuli ham amaliyotda qo‘llanadi.

3. Ilmiy tadqiqotlarning natijalari va badiiy asarlardan olingan misollar. Mazkur elementlar nutqiy ko‘rgazmalilik vositasi bo‘lib xizmat qiladi va psixologik tushunchalarning konkretlashtirilishi uchun yordam beradi. O‘qituvchi biror psixologik qonuniyatni tushuntirishda turli ilmiy tadqiqotlar, tajribalarning natijalariga misol tariqasida murojaat qilishi, birinchidan, bayon etilayotgan bilimlarning ishonchliligini oshiradi, ikkinchidan, nazariy qoidaning amaliy ifodasini namoyish etadi. Qolaversa, psixologik tajribalar texnologiyasi, ularning ijodkorlari, tajribalar natijalari talabalarda hamisha qiziqish uyg‘otgan.

Talabalar tasavvurida yorqin obrazlar hosil qiluvchi ko‘rgazmali vositalardan biri badiiy asarlardan olingan iqtibos-ko‘chirmalardir. Iqtibos biror badiiy qahramon tilidan yoki muallif tilidan olinishi mumkin. Faqat u muayyan psixologik qonuniyat, tushuntirilayotgan qoidani badiiy aks ettirgan bo‘lishi kerak. Misol tariqasida, shuningdek ma‘lum badiiy qahramonlar keltirilishi, mashhur shaxslarning ibratli fikrlaridan foydalanish mumkin.

Ko‘rgazmalilikka qo‘yiladigan asosiy talab shuki, u hajman ko‘p vaqtga mo‘ljalangan bo‘lmasligi, masalaga to‘g‘ridan to‘g‘ri aloqador bo‘lmagan mayda elementlar bilan talabalar e‘tiborini asosiy muammodan chalg‘itmasligi lozim. Agar nazariy bilim bilan uni ifodalovchi ko‘rgazmali misollar o‘rtasida talaba ongida mustahkam aloqa hosil bo‘lsa, psixologik bilimlarni ongli o‘zlashtirilishiga erishish mumkin bo‘ladi.

Psixologiya o‘qituvchisi faoliyatining muhim tarkibiy qismi talabalarining mustaqil faoliyatini tashkil etishdan iboratdir. Mustaqil ish talabani bilim faoliyatini faollashtiradi, uning oldiga mustaqil ravishda hal etilishi lozim bo‘lgan vazifalarni qo‘yadi. Psixologiyani o‘qitishda talabalar mustaqil faoliyatini tashkil etishning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Psixologik mavzudagi maqolalarni tahlil qilish- ixtiyoriy yoki belgilangan mavzudagi ilmiy psixologik maqolalarni tahlil qilish va uning asosiy mazmuni bo‘yicha referat yozish. Yozilgan referatlar psixologiya darslarida muhokama qilinadi va o‘qituvchi rahbarligi ostida

talabalar xulosalar chiqaradilar.

2. Kursning alohida mavzulari bo'yicha ko'rgazmali material topish - o'qituvchi ko'rsatmasi bilan biror mavzuning mazmuniga muvofiq keluvchi fotosuratlar, badiiy asarlardan misollar, buyuk shaxslarning fikrlarini to'plash. Ushbu materiallardan alohida mavzular bo'yicha albomlar tuzish yoki darslarda ko'rgazmali material sifatida foydalanish mumkin.

3. Talabaning o'z-o'zini va o'qituvchilarni kuzatishi – muntazam kuzatish olib borish orqali talabaning o'z xususiyati va o'quvchilarga xos bo'lgan xususiyatlarni qayd etib borish. O'zini yoki o'quvchilarni kuzatish jarayonida talabada turli-tuman savollar tug'iladi. Ushbu savollarga javob topish uchun esa u ilmiy manbalarga, darsda o'rganilgan bilimlarga murojaat qiladi. Shu tariqa mazkur mustaqil faoliyat turi psixologik bilimlarning o'zlashtirilishiga yordam beradi.

4. Badiiy asarlar va biografik materiallarni tahlil qilish – badiiy asarlar qahramonlarining shaxsi, xulq- atvorini tahlil qilish orqali uning psixologik qiyofasini tasavvur qilish, yozuvchi yoki olimning biografik xarakterdagi asarini tahlil qilish orqali uning shaxsiy xususiyatlari haqida tasavvur hosil qilish.

5. Psixologik eksperimentlar o'tkazish – kursning biror mavzusi doirasida u yoki bu psixologik hodisani namoyish etuvchi tajribani tanlash va mustaqil ravishda amalga oshirish.

6. Psixologik bilimlar qo'llanilishini talab qiluvchi masalalarni echish – egallangan bilimlardan foydalanib talabalarning qo'yilgan muammoli masalani hal etishi. Muayyan hayotiy muammolarni hal etishda psixologik bilimlardan foydalanish, birinchidan, ushbu bilimlarni yanada mustahkamroq egalashga, ikkinchidan, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lashga yordam beradi. Masalalarni yechish, savollar javobini guruh bo'lib fikrlashish, muhokama yuritish yo'li bilan izlash samaraliroq natijalarga olib boradi.

Talabaning psixologiya bo'yicha bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga yordam beruvchi vositalardan yana biri darsdan tashqari mashg'ulotlardir. Darsdan tashqari mashg'ulotlarda talabalar kitob bilan ishlashning ko'nikma va malakalarini egalaydilar, kuzatish va oddiy psixologik eksperimentlarni o'tkazishni o'rganadilar. Darsdan

tashqari mashg'ulotlar turli ko'rinishlarda amalga oshirilishi mumkin:

1. Savol-javoblar kechalari. Darsdan tashqari mashg'ulotlarni aynan shunday kechalardan boshlagan afzal. Chunki shunday kechalarda o'qituvchi talabalarning turli tuman savollariga javob berishi orkali ularni psixologiyani yanada chuqurroq o'rganishga, buning uchun maxsus to'garak tashkil etishga undashi mumkin.

2. Psixologik to'garak. Bu – darsdan tashqari mashg'ulot o'tkazishning eng keng tarqalgan, ancha samarali shaklidir. To'garakda turli tuman mavzudagi faoliyat bilan shug'ullanish mumkin: ma'ruzalar tayyorlash, ularni muhokama qilish, yangi adabiyotlar bilan tanishish, psixologik eksperimentlar o'tkazish, mavzular bo'yicha ko'rgazmali materiallar tayyorlash, maxsus albomlar tuzish va h.k. To'garakda quyidagi masalalar muhokama qilinishi mumkin: psixika haqidagi materialistik va idialistik qarashlar; oliy nerv faoliyati fiziologiyasi bo'yicha eng zamonaviy tadqiqotlarning natijalari; ijodiy faoliyat psixologiyasi; tibbiy psixologiya muammolari; muloqot psixologiyasi masalalari; odamlarga psixologik ta'sir ko'rsatish va psixologik ta'sirdan himoyalaniş metodlari va h.k. To'garakdagi ish samarador bo'lishi uchun bir qator shartlar bajarilishi lozim: a) to'garak uzoq vaqt faoliyat ko'rsatishi kerak; b) to'garak ishi real natijaga olib borilishi zarur; c) to'garak ishida ijodkorlik muhiti hukm surishi lozim. Eng muhimi, to'garak talabalarni bu erga jalb etuvchi asosiy omil – samimiy, erkin va ochiq muhitni shakllantirilishi kerak.

3. Uchrashuv kechalari. Bunday kechalar yirik psixologik olimlar, mahoratli pedagoglar, voyaga etmagan jinoyatchi bolalar bilan shug'ullanuvchi maxsus idoralarning xodimlari, ota-onalar bilan tashkil etiladi. Uchrashuv kechalari oldindan tashkillashtiriladi. Unda ko'tariladigan masalalar oldindan belgilanadi va talabalarga ma'lum qilinadi. Shu tariqa talabalar suhbat—uchrashuvga tayyorlanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

4. Kichik eksperimental tadqiqotlar. Sodda psixologik tadqiqotlarni talabalar o'qituvchi rahbarligi ostida mustaqil bajarishlari mumkin. Bu, birinchidan, ilmiy bilimlarni mustaxkam egallash, ikkinchidan, ilmiy tadqiqot faoliyatiga tayyorgarlik ko'rish uchun foydali bo'ladi. Tadqiqot natijalari to'garakda e'lon qilinishi va muxokama etilishi mumkin.

5. Talabalarning maktabdagi tarbiyaviy faoliyati. Talabalar pedagogik amaliyot davomida o'zlariga ajratilgan yoki boshqa vaqtda otaliqqa olgan sinf o'quvchilari bilan ma'naviy- tarbiyaviy chora-tadbirlarni amalga oshirishlari mumkin. Keyinchalik to'garakda o'quvchilarning xulq-atvori, unga ta'sir etishning samarali usullari, bolalar jamoasida vujudga keladigan muammolarning mazmuni muhokama qilinishi mumkin.

6. O'qilgan kitoblarning qahramonlari va ularning xarakterini muhokama qilish. Bunda barcha o'qigan muayyan asar qahramonining shaxsi muhokama qilinib, uning xulq-atvor motivlari, shaxsiy sifatlari, ularni shakllantirgan omillar haqida har kim o'z mulohazasini bildiradi. Muhokama so'ngida o'qituvchi ishtiroki bilan umumiy xulosalar chiqariladi.

7. Psixologik jurnal. Talabalar o'zining psixologik jurnallarini tuzishlari, unga darsdan tashqari mashg'ulotlarda qilingan ishlar, qiziqarli yangi psixologik ma'lumotlarni, turli psixologik masalalarni kiritishlari mumkin.

Demak, psixologiyani o'qitishning samaradorligi ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, ular ichida o'qituvchining ijodkorligi yetakchi o'rinni egallaydi.

PSIXOLOGIYADAN LABORATORIYA VA AMALIY MASHG'ULOTLARNI O'TKAZISH METODIKASI

21.1 Psixologiyani o'rganishda laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarning ahamiyati

Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar psixologiya kursini o'qitishning muhim tarkibiy qismlaridir. Ular egallangan nazariy bilimlarni faollashtiradi, mustahkamlaydi va konkretlashtiradi.

Laboratoriya mashg'ulotlarida talabalar psixologik tadqiqot o'tkazishning sodda metodlari va usullarini o'rganib boradilar. Keyinchalik ular bu metodlarni kundalik pedagogik faoliyatlarida qo'llashlari mumkin. Laboratoriya mashg'ulotlarida talabalarning o'zlari sinaluvchi sifatida ishtirok etadilar va ishtirok etayotgan eksperimentlarni mustaqil o'tkazishga o'rganadilar. Tajribalarda qatnashish, turli xil test topshiriqlarini bajarish har doim talabalarda qiziqish uyg'otadi. Chunki bu chora – tadbirlar ularning o'zlariga o'zlarini bilish va o'z psixologik xususiyatlarini diagnostika qilish imkoniyatini beradi.

O'z bilimlarini talabalar xilma xil psixologik masalalarni yechishda namoyish etishlari mumkin. Psixologik masalalarni yechish jarayonida talabalar egallanayotgan bilimlar bo'lajak faoliyat uchun qanchalik muhimligiga yana bir bor amin bo'ladilar. Talabalarga masalalarni yechtirish orqali o'qituvchi materialining o'zlashtirilish darajasini tekshirish imkoniyatiga ham ega bo'ladi.

Amaliy mashg'ulotlarda kompyuter texnikasidan foydalanish talabalarga tez o'z bilimlarini tekshirish uchun sharoit yaratadi. Bu esa talabalarning o'z o'ziga beradigan bahosini shakllantiradi va o'ziga bo'lgan ishonchini orttiradi.

Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda xilma xil faoliyat turlaridan foydalanish mumkin. Qanday faoliyat turining tanlanishi mavzu xarakteri, o'qituvchi imkoniyatlari va sharoitga bog'liq bo'ladi. Biroq har qaysi amaliy mashg'ulot boshida o'qituvchi talabalarning nazariy tayyorgarligini tekshiradi. Tajribalar jarayoni va natijalarini yozib borish

uchun talabalar ikki xil qoralama va hisobot daftarlarini tutishlari kerak. Qoralama daftarga tajriba davomida zarur qaydlar yozib boriladi, so'ngra ular tartibga keltirilib hisobot daftariga ko'chiriladi.

Mashg'ulotlarni maktabdagi material, ya'ni turli metodikalar yordamida maktabda olingan natijalar asosida tashkil etilgani ma'qul. Bu talabalarning o'quvchi psixologiyasi bo'yicha bilimlarini chuqurlashtiradi va uning yosh davrlari psixologiyasi masalalariga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Quyida umumiy psixologiya, yosh davrlari va pedagogik psixologiyadan o'tkaziladigan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarning taxminiy ishlanmalari keltiriladi. Umumiy psixologiya bo'yicha o'tkaziladigan ayrim mashg'ulotlar so'nggida talabalarning aqliy faolligini oshirishga yo'naltirilgan savol-vazifalar keltirilgan. O'qituvchi ularni og'zaki muhokama etish yoki yozma javob qaytarish uchun taklif etishi mumkin.

21.2. Umumiy psixologiyadan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni o'ikazish

Laboratoriya mashg'uloti № 1.

Psixologiya metodlari.

1. Talabalar bilan psixologiyada metod, metodika va metodologiya tushunchalarining ma'nolarini muhokama qilish.

2. Talabalarga ayrim so'rovnomalar namunalarini tahlil qilishni taklif etish.

3. Test metodini o'rganish maqsadida talabalar qo'liga SHTUR (yoki MATT – maktab aqliy taraqqiyot testi) testini berish. Agar har bir talabaga ushbu yoki boshqa testni berish imkoniyati bo'lmasa, test savollarini o'qib berish, talabalar esa barcha savollarning tartib raqamlarini qo'yib, tegishli variantlar yordamida javob beradilar va javoblarni tegishli tartib raqami oldiga yozib qo'yadilar. Ish so'ngida o'qituvchi test kalitini beradi.

Savollar-vazifalar:

1. Nima uchun kuzatish va eksperiment metodlari psixologiyaning asosiy metodlari bo'lib hisoblanadi?

2. Inson psixikasini o'rganishning metodlari haqidagi quyidagi

fikrlarni o‘zaro solishtiring. Ularning qaysilariga qo‘shilasiz, qaysi biriga qo‘shilmaysiz? Nima uchun? (o‘qituvchiga eslatma: fikr muallifini darhol aytmaslik kerak)

“Psixik jarayonlarni bilishning yagona manbai o‘z-o‘zini kuzatishdir” (G.Chelpanov)

“Odamning haqiqiy xarakteri kulganidagina chinakamiga namoyon bo‘ladi” (I.Gyote).

“Psixik faoliyat doim muayyan harakatlar, nutqiy reaksiyalar, ichki a‘zolar faoliyatining o‘zgarishida o‘zining ob‘ektiv aksini topadi” (I.M.Sechenov)

3. Odamning hafa yoki xursand ekanini o‘zi aytmasa nimadan bilishimiz mukmin? Bunda bilishning qanday metodidan foydalanamiz?

Laboratoriya № 2.

Muloqot.

1. Talabalarga fikrni so‘zda aniq ifodalashga undaydigan mashqlarni berish. Masalan: a) quyidagi so‘zlar qanday bir-biridan farqlanuvchi ma‘nolarni anglatadi — orden, mars, marka, formula, a‘zo? b) quyidagi so‘zlarga antonim bo‘lgan so‘zlarni toping — past, mehnatkash, jazirama, qattiq, engiltaklik, yumshoqko‘ngililik?

2. Muloqotchanlik darajasini aniqlash maqsadida V.Ryaxovskiy testi yoki “Siz muloqotchan odammisiz?” testini o‘tkazish.

3. Laboratoriya mashg‘uloti natijalarini muhokama qilish.

Savol-vazifalar:

1. “Dili qing‘irning tili qing‘ir” degan maqolni qanday tushunish kerak?

2. Nima uchun ba‘zida kattalar va bolalar bir-birini bir tilda gaplashsa ham tushunolmay qoladi?

3. Inson nutqining xususiyatlari — tempi, emotsionalligiga qarab uning xarakter xususiyatlarini bilish mumkinmi?

Laboratoriya № 3.

Shaxs.

1. “Shaxs”, “Individ”, “Individuallik” tushunchalarini muhokama qilish.

2. O‘quvchilarning ahloqiy tarbiyasi haqidagi maktab hayotidan olingan materiallar bilan talabalarni tanishtirish va materiallarni

muhokama qilish.

3. Psixologik vazifalarni, masalalarni yechishni taklif etish.

4. Talabalarning o'z-o'ziga beradigan bahosi darajasini aniqlash va metodika bilan ishlashni o'rganish maqsadida "O'z-o'ziga beradigan bahosi darajasini aniqlash so'rovnomasi"ni o'tkazish.

Laboratoriya mashg'uloti № 4.

Diqqat.

1. Talabalar bilan olamni bilishda va turli faoliyat turlarida diqqatning ahamiyatini muhokama qilish.

2. Nazariy materialni mustahkamlash maqsadida diqqat ko'lami va taqsimlanuvchanligini o'rganish bo'yicha tajriba o'tkazish, diqqat taqsimlanuvchanligini individual xususiyatlarini o'rganish, diqqatning tebranish sabablarini aniqlash.

3. Tajribalarning natijalarini umumlashtirish va hamkorlikda tegishli xulosalarni chiqarish.

4. Masalalar yechish.

Savollar-vazifalar:

1. Diqqat insonning bilim faoliyatida qanday ahamiyatga ega?

2. Diqqat barqarorligini qanday omillar ta'minlaydi?

3. "Tayyorlaning" degan buyruq sport musobaqalarida qanday ahamiyatga ega?

4. Diqqatning rivojlanishi dardkashlik, e'tiborlilik kabi ahloqiy sifatlarning shakllanishi bilan qanday aloqadorlikda?

Laboratoriya №5

Sezgi va idrok

1. Sezgi va idrokning olamni bilish jarayonidagi fundamental ahamiyatini muhokama qilish.

2. Talabalarda mustaqil ravishda tajriba o'tkazish ko'nikmasini shakllantirish. Avval o'qituvchining o'zi tajribani o'tkazadi, bunda u sinaluvchi sifatida talabalardan birini jalb etadi. So'ngra o'qituvchi tajribani o'tkazish tartibini tushuntiradi, talabalarni 3-4 kishidan kichik guruhlariga ajratadi va ularga o'tkazilgan tajribani mustaqil bajarishni taklif etadi.

3. Masalalar yechish.

Savollar-vazifalar:

1. Inson eshitish sezgisining nisbatan juda sezgir ekanini nima bilan tushuntirish mumkin?

2. Nima uchun mushuk sichqonning shitir-shitirini eshitadi-yu balandroq tovushlarga reaksiya qilmaydi?

3. Nima uchun og‘riqqa nisbatan adaptatsiya mavjud emas?

4. “Sovuq rang”, “mayin ovoz” kabi iboralarda qanday sezgi qonuniyati aks etgan?

5. Idrok qonuniyatlaridan kelib chiqib, nima uchun biz kitoblardagi noto‘g‘ri tushib qolgan harflarni kam payqashimizni tushuntiring?

6. Yangi materialni tushuntirishda o‘qituvchi ovozining ohangi qanday yordam beradi?

7. Yangi matnni o‘qishdan avval nima maqsadda o‘qituvchi qisqacha suhbat o‘tkazib oladi?

8. Quyidagi hodisani psixologik jihatdan tushuntiring: odam yolg‘iz o‘zi notanish yo‘ldan qaergadir ketayotgan bo‘lsa va manziliga etib borsa, keyingi safar u manzilga olib boruvchi yo‘lni osonlik bilan topadi. Ammo avvalgi safar yo‘lni yaxshi biladigan hamrohi bilan qidirilgan manzilga borgan bo‘lsa, keyingi safar manzilga eltuvchi yo‘lni topolmaydi.

Laboratoriya № 6

Xotira.

1. Eslab qolishda ustanovkaning rolini muhokama qilish.

2. Eslab qolishning shaxs ustanovkasiga bog‘liqligini ko‘rsatuvchi tajribani o‘tkazish.

3. Ixtiyorsiz eslab qolishning sabablarini muhokama qilish.

4. Ixtiyorsiz eslab qolishning bajarilayotgan faoliyat bilan bog‘liqligini ko‘rsatib berish maqsadida tajriba o‘tkazish.

5. Psixologik masalalar yechish.

Savollar-vazifalar:

1. “Uyquga ketishdan avval A. o‘qib yotgan kitobini yostig‘i ostiga tiqib qo‘ydi. Shu zahotiy oq bolaligida ayiqchasini qanday qilib yostiq ostiga

tiqqanlari esiga tushib ketdi”. Nima uchun shunday hodisa ro’y berdi.

2. K.S.Stanislavskiy shunday voqeani hikoya qilgan edi: bir aktyor to’satdan kasal bo’lib qolgan do’stining o’rnini bosish uchun bir kun ichida uning rolini yodlashi kerak edi, spektakl davomida u rolning hamma so’zlarini mukammal ijro etdi, ammo tomosha tugagach barchasini unutib yubordi. Ushbu hodisani psixologik jihatdan qanday izohlash mumkin?

Laboratoriya № 7

Tafakkur.

1. Talabalarga tafakkur turlarini eslashni taklif etish.
2. Har bir talabada tafakkurning qaysi turi ustun ekanini aniqlash uchun aqliy masalalar yechish.
3. Masalalar yechish natijalariga qarab kimda obrazli taffakur, kimda mantiqiy tafakkur, kimda amaliy tafakkur ustunligi haqida xulosa chiqarish.
4. Talabada umumlashtirish operatsiyasiga mo’ljallangan masalalar berish.

Savollar-vazifalar:

1. V.G.Belinskiyning “Faylasuf sillogizmlar bilan gapiradi, shoir obrazlar bilan, ammo ikkisi ham aynan bir narsa haqida gapiradilar” degan fikrni qanday tushunish kerak?
2. Nima uchun K.D.Ushinskiy “biz hamma narsani o’zaro solishtirish orqali bilamiz” deb aytgan.
3. Topishmoqni topish uchun uning predmeti haqida nimani bilish kerak?
4. Tafakkur taraqqiyotining qanday qonuniyatlarini tushunib etib, Yan Amos Komenskiy “ta’limni narsalar haqida gapirib berishdan emas, real narsalarni ko’rsatishdan boshlash kerak” degan edi.

Laboratoriya № 8

1. Talabalar bilan har bir temperament tipiga xos xususiyatlarni esga olish.
2. Talabalar o’z temperamentlarini aniqlashlari va maxsus metodika

bilan ishlashni o'rganishlari uchun temperament tipini aniqlash metodikasini o'tkazish.

3. Metodika natijalari va talabalarning o'z temperamenti haqidagi avvalgi tasavvurlarini o'zaro solishtirish hamda qiyosiy analiz natijalarini muhokama qilish.

4. Laboratoriya mashg'uloti yuzasidan xulosa chiqarish va unga yakun yasash.

21.3. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya

Laboratoriya № 1

Yosh davrlari va pedagogik psixologiya metodlari.

1. Psixologo-pedagogik tadqiqotning asosiy bosqichlarini izohlab berish.

2. Kuzatish sxemalarining namunalari asosida talabalarga o'z sxemalarini ishlab chiqishni taklif etish.

Kuzatish maqsadlari:

a) yangi materialni o'zlashtirishda o'quvchilar uchrayotgan qiyinchiliklarni aniqlash;

c) o'qituvchining darsda o'quvchilar bilan muloqotda bo'lish xususiyatlarini aniqlash;

d) darsda o'quvchilarning javob berishda uchrayotgan qiyinchiliklarini aniqlash;

e) o'quvchilarning darsdagi muvaffaqiyatli harakatlari va ularga nisbatan o'qituvchi reaksiyasini aniqlash (ushbu maqsadlardan biri tanlanishi mumkin).

3. Anketa namunalari bilan tanishish asosida yangi kichik anketani ishlab chiqishni talabalarga taklif etish.

Laboratoriya № 2

Bog'chagacha va maktabgacha yosh davrlarga xos psixologik xususiyatlar

1. Talabalarga quyidagi masalalarni ochib chiqishni taklif etish:

a) hayotning 1-yili yakuniga kelib bola psixik rivojlanishidagi

asosiy yutuqlar;

b) go‘dakning kattalar bilan bo‘lgan muloqoti;

c) nutqning rivojlanishi;

d) maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati;

e) maktabgacha yoshdagi bolalarning psixikasidagi asosiy o‘zgarishlar;

2. Talabalarga “Katta odam va bola” roli o‘yinini taklif etish.

Talabalar juft-juft qilib ajratiladi. Rollar almashib – almashib ijro etiladi. “Bola”ga u “katta odam”ga berishi lozim bo‘lgan savollar kartochkasi beriladi. Agar “katta odam” to‘liq javob bermasa, “bola” qo‘shimcha savollar beradi .

Guruh: a) javoblarning to‘g‘riligini; b) yosh xususiyatlarining hisobga olinganini; c) tarbiyaviy imkoniyatlarga ega bo‘lgan javoblarning berilganini baholaydi.

Taxminiy savollar:

1. Mohira endi men bilan bo‘lmas ekan. Bugun u boshqa qiz bilan o‘ynadi va kuldi. Nima uchun? (6 yosh)

2. Men Qorboboga xat yozdim. Nima deb o‘ylaysiz u javob yozarmikan? (6 yosh)

3. Chigirtkalar nima eydi? (5 yosh)

4. Nega mening savollarimga javob berishdan oldin “Nima desam ekan?” deb aytishadi (6 yosh)

5. Eng qimmat hayvon qaysi? (5 yosh)

6. Talabalarni rivojlantiruvchi o‘yinlar bilan tanishtirish. Masalan, ikki bo‘yalmagan sehrgarlar rasmi berilib, ularni bo‘yash taklif etiladi. Sehrgarlar shunday bo‘yalishi kerakki, natijada qaysi biri yaxshi, qaysi biri yovuz ekanini ajratish mumkin bo‘lsin.

7. Laboratoriya mashg‘ulotiga yakun yasash.

Laboratoriya mashg‘uloti № 3

Kichik maktab yoshi davrida psixik rivojlanish.

1. Mashg‘ulotdan avval talabalar maxsus dastur bo‘yicha maktabda kichik maktab yoshidagi bolalarni darsdagi faoliyatlari davomida kuzatadilar. Maktabdagi kuzatishlar natijalari mashg‘ulotda quyidagi reja bo‘yicha muhokama qilinadi:

a) kichik maktab yoshidagi bolalarning darsdagi diqqatlariga xos

xususiyatlar;

b) kichik maktab yoshidagi bolalar o'quv faoliyatida konkret va umumlashma o'rtasidagi nisbat;

c) kichik maktab yoshidagi bolalar aqliy faoliyatning boshqarilishiga xos xususiyatlar.

Laboratoriya mashg'uloti № 4

O'smiring psixologik xususiyatlari

1. Talabalarga "inqirozli davr", "o'tish davri", "ulg'ayishning tashqi va ichki alomatlari" kabi tushunchalarga izoh berishni taklif etish

2. Psixologik masalalar yechish

3. Masalalar echimlarini muhokama qilish

4. O'qituvchilar o'smirlar bilan bo'lgan munosabatda ko'pincha yo'l qo'yadigan xatolarni tahlil qilish.

Laboratoriya mashg'uloti № 5

O'spirinlik davrining psixologik xususiyatlari.

1. Mashg'ulotdan oldin talabalar turli kurslarda ta'lim oluvchi pedagogika oliy o'quv yurtining talabalari qanday qiyinchiliklarga uchrashini aniqlash vazifasini bajaradilar. To'plangan ma'lumotlar muhokama qilinadi va oliy maktabdagi ta'lim jarayonining talabalar psixik rivojlanishidagi o'rni haqida tegishli xulosalar chiqariladi.

2. Autoanaliz psixotreningining elementlarini qo'llash. Quyidagi savollarga javob izlash: "Sizga nima haqida suhbatlashish yoqimliroq?", "O'qishdagi qiyinchiliklaringizning sababini ayting", "Qachon dilingiz shod bo'ladi?", "Sizni hayotda nima ko'proq hafa qiladi?"

3. Autoanaliz natijalarini xulosalash

a) yoshga xos umumiy muammolar va qiziqishlar aniqlanadi;

b) o'xshash emotsional holatlarning umumiy sabablari aniqlanadi.

4. Psixologik masalalar yechish.

Laboratoriya mashg'uloti № 6

Ta'lim psixologiyasi

1. Talabalarga quyidagi tushunchalarga ta'rif berishni taklif qilish:

koinot, organizm, mashina, rostgo'ylik, inson omili. Ta'riflarda qo'llangan belgilar ko'lami, to'g'ri qo'llangani, ta'riflarning to'g'ri tuzilishga egaligini baholash amalga oshiriladi. Ta'rif berishda yo'l qo'yilgan odatiy xatolar muhokama qilinadi.

2. Guruh 4 kishidan kichik guruhlariga ajratiladi. Guruhlarga quyidagicha topshiriq beriladi: psixologiyadan tarbiyaviy soat uchun material tayyorlash. Materialni bayon etish vaqti 10-12 min. Tavsiya etiluvchi mavzular: "Xotirani qanday qilib charxlash mumkin?", "Irodani qanday qilib rivojlantirish mumkin?", "Qanday qilib zararli odatlardan qutulish mumkin?", "E'tiborli bo'lish uchun nima qilish kerak?" va h.k.

3. Har bir guruhning vakili tayyorlangan materialni doskaga chiqib bayon etadi. Qolganlar ma'ruzani quyidagi mezonlar bo'yicha baholaydilar:

a) bayon qilish usuli-an'anaviy, dasturlashtirilgan, muammoli, interaktiv;

b) bayon qilishning emotsionalligi;

c) materialning mazmundorligi, qiziqarli bayon etilishi;

d) auditoriya bilish faoliyati faolligining oshirilishi;

e) doskadan foydalanish va materialning amaliy ahamiyati.

4. Natijalarning muhokama qilinishi

Laboratoriya mashg'uloti № 7

Tarbiya psixologiyasi

1. Talabalarda o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini aniqlash ko'nikmasini tarkib toptirish

a) talabalarni tarbiyalanganlikning belgilari va mezonlari bilan tanishtirish va ularni tanqidiy tahlil qilib, nomlashni taklif etish;

b) talabalarga uch xil darajada – yuqori (yu), o'rta (o'), past (p) darajalaridan foydalanib o'zlarining tarbiyalanganlik darajalariga baho berishni taklif etish;

c) natijalarni umumlashtirish va butun guruhning tarbiyalanganlik darajasi haqida umumiy xulosa chiqarish.

2. Masalalar yechish.

MUNDARIJA

KIRISH.....3

I-BOB. BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI 4

- 1.1. Fanning asosiy kategoriyalari 4
- 1.2. Bolalar psixologiyasi fanining predmeti va vazifalari 5
- 1.3. Bolalar psixologiyasi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi 6
- 1.4. Bolalar psixologiyasi: nazariya va amaliyot 8

II-BOB. BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANINING METODLARI 9

- 2.1. Bola psixikasini o'rganish printsiplari 9
- 2.2. Psixologik tadqiqotni o'tkazish shakllari 10
- 2.3. Bolalar psixologiyasining asosiy va yordamchi metodlari 11

III-BOB. RUS PSIXOLOGLARI TOMONIDAN BOLALAR PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARINING O'RGANILISHI 17

- 3.1. L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy kontsepsiyasi 17
- 3.2. A.N.Leontyevning faoliyat nazariyasi 20
- 3.3. V.N.Myasishchevning munosabatlar psixologiyasida bola psixik taraqqiyoti qonuniyatlarining yoritilishi 21

IV-BOB. CHAQALOQLIK VA GO'DAKLIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI..... 24

- 4.1. Chaqaloqlik davrining psixologik xususiyatlari 24
- 4.2. Go'daklik davrining psixologik xususiyatlari 28

V-BOB. ILK BOLALIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI 32

- 5.1. Yurishni o'rganish va uning bola rivojlanishiga ta'siri 32
- 5.2. Predmetli faoliyat ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat sifatida 33

VI-BOB. BOLA O'YIN FAOLIYATINING PSIXOLOGIK XARAKTERISTIKASI 36

- 6. 1. O'yin bog'cha yoshidagi bolalarda yetakchi faoliyat sifatida 36
- 6. 2. O'yin faoliyati nazariyasi 36
- 6. 3. Bola ruhiy rivojlanishida o'yinning ahamiyati 38

VII-BOB. MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA MEHNATNING XUSUSIYATLARI	40
7.1. Bog'cha yoshida mehnat faoliyatining xususiyatlari	40
7.2. Bog'cha yoshidagi bolalarning kattalar mehnatiga munosabati	42
7.3. Mehnat faoliyatining bola ruhiyatiga ta'siri	43
VIII-BOB. O'QUV FAOLIYATI	44
8.1. O'quv faoliyatiga umumiy xarakteristika	44
8.2. O'quv faoliyati shakllanishining dastlabki xususiyatlari	45
8.3. O'quv faoliyati rivojlanishining asosiy xususiyatlari	46
IX-BOB. SENSOR TARBIYA TIZIMINING PSIXOLOGIK ASOSLARI	48
9.1. Bola sezgisi asosiy turlarining rivojlanishi va idroki	49
9.2. Bolalarda diqqatning rivojlanishi	53
9.3. Bola diqqatini barqarorlashtirish usul va vositalari	55
X-BOB. ILK BOLALIK	58
10.1. Bola xotirasi xususiyatlari	58
10.2. Bog'cha yoshidagi bolalarda xotiraning rivojlanishi	59
10.3. Tafakkur muammosi va uning yosh davrlarida rivojlanishi	62
10.4. Obrazli tafakkur va so'z mantiqiy tafakkur	64
10.5. Sabab-oqibat bog'lanishlarining shakllanishi	66
XI-BOB. BOG'CHA YOSHIDAGI BOLA NUTQINING RIVOJLANISHI	68
11.1. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqining kommunikativ vosita sifatida rivojlanishi	68
11.2. Ta'lim jarayonida savodxonlikning rivojlanishi	71
XII-BOB. XAYOLNING BOLALARDA RIVOJLANISHI	74
12.1. Bolalar xayolining xususiyatlari	74
12.2. Aktiv xayolning bolalarda rivojlanishi	76
12.3. Muloqot shaxs rivojlanishining muhim omili sifatida.....	78
12.4. Bog'cha yoshidagi bola shaxsining rivojlanishiga oilaviy muhitning roli.....	80

XIII-BOB. BOLANING O‘Z-O‘ZINI ANGLASHI VA MOTIVATSION SOHASINING RIVOJLANISH JARAYONI	84
13.1. Ilk bolalik davrida o‘z-o‘zini anglash	84
13.2. Ontogenezda emotsiyalar va hissiyotlar rivojlanishining umumiy qonuniyatlari	88
13.3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda oliy hislarning rivojlanishi....	91
13.4. Maktabgacha yoshdagi bolalar emotsiya-hissiyotlarining rivojlanish shartlari	93
XIV-BOB. IRODAVIY HARAKATLARNING BOLALARDA RIVOJLANISHI.....	95
14.1. Bog‘cha yoshidagi bolalarda irodaviy faoliyatlarning tarkib topishi	95
14.2. Iroda rivojlanishining asosiy aspektlari	97
14.3. Bolada bilish qobiliyatining rivojlanishi	99
14.4. Amaliy qobiliyatlarning rivojlanishi	101
14.5. Maxsus qobiliyatlarning rivojlanishi	101
XV-BOB. MAKTABGA PSIXOLOGIK TAYYORGARLIK	103
15.1. Maktabga tayyorgarlik	103
XVI-BOB. BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANINI O‘QITISH METODIKASIGA KIRISH	108
16.1. Bolalar psixologiyasi fanini o‘qitish metodikasining asosiy maqsad va vazifalari	108
16.2. Bolalar psixologiyasi faninini o‘qitish metodikasi kursining tarkibiy tuzilishi	110
16.3. Bolalar psixologiyasi fanini o‘qitish metodikasining asosiy tamoyillari	110
XVII-BOB. BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANI O‘QITUVCHISI	112
17.1. Bolalar psixologiyasi fani o‘qituvchisining shaxsi va faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari.....	112
17.2. Fanni o‘qitishda o‘qituvchi qo‘llaydigan uslubiy yondashuv turlari	113
17.3. Bolalar psixologiyasi fani o‘qituvchisining metodik mahorati	114
XVIII-BOB. O‘QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING ASOSIY SHAKLLARI	116
18.1. O‘quv faoliyatini tashkil etishning asosiy shakllari	116
18.2. Dars turlari va ularning tuzilishi	116

18.3. Ma'ruza	117
18.4. Ma'ruza turlari.....	118
18.5. O'quv ma'ruzasining tuzilishi (V.Ya.Lyaudis bo'yicha)	120

XIX-BOB. PSIXOLOGIYA O'QITISH METODIKASI 123

19.1 Pedagogik jarayonning tarkibiy tuzilishi.....	123
19.2. "Ta'lim metodi" tushunchasining mazmuni	124
19.3. Psixologiyani o'qitishning faol metodlari	127

XX-BOB. PSIXOLOGIYA FANLARINI PEDAGOGIKA OLIY O'QUV YURLARI VA KOLLEJARIDA O'QITISH METODOLOGIYASI VA METODIKASI 129

20.1. Pedagogika oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitishning umumiy masalalari	129
20.2. Gumanitar fan sifatida psixologiya mazmunining o'ziga xosligi va psixologiyani o'qitish maqsadlari	136
20.3. Psixologiyani o'qitish vazifalari va psixologiya kursini tuzish tamoyillari	137
20.4. Psixologiyani o'qitishning samaradorligini oshirish yo'llari va vositalari	140

XXI-BOB. PSIXOLOGIYADAN LABORATORIYA VA AMALIY MASHG'ULOTLARNI O'TKAZISH METODIKASI 146

21.1 Psixologiyani o'rganishda laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarning ahamiyati.....	146
21.2. Umumiy psixologiyadan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni o'ikazish	147
21.3. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya.	152

**Z. NISHANOVA,
G. ALIMOVA**

**BOLALAR PSIXOLOGIYASI VA UNI
O'QITISH METODIKASI**

O'quv qo'llanma

Nashr uchun mas'ul:

**O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Adabiyot jamg'armasi direktori
Qurbonmurod Jumayev**

Muharrir:

Nodir Ramozonov

Musavvir va texnik muharrir:

Nodir Ortiqov

Maxfuza Amijonova

Terishga berildi 04.07.2006 y. Bosishga ruxsat
etildi 20.07.2006 y. Qog'oz formati 60x84 ¹/₁₆.
Ofset bosma usulida bosildi. Hajmi 10.0 bosma
toboq. Nusxasi 3000.
Buyurtma № 34

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot
jamg'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,
J-Neru ko'chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho'ba korxonasi
bosmaxonasida chop qilindi.
700005, Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

